

Univerzita Karlova v Praze
Přírodovědecká fakulta
katedra sociální geografie a regionálního rozvoje
doktorský studijní program: sociální geografie a regionální rozvoj

Dana Rakovcová

**MIGRAČNÍ STRATEGIE MEZINÁRODNÍCH PH.D. STUDENTŮ
Z ROZVOJOVÝCH ZEMÍ – LONGITUDINÁLNÍ STUDIE**

**Migration strategies of international PhD students
from less developed countries – a longitudinal study**

Disertační práce

Vedoucí disertační práce: prof. RNDr. Dušan Drbohlav, CSc.

Praha 2022

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem disertační práci zpracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité informační zdroje a literaturu. Tato práce ani její část nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

V Praze dne 25. 2. 2022

Mgr. Dana Rakovcová

PODĚKOVÁNÍ

Ráda bych poděkovala především vedoucímu mé disertační práce prof. RNDr. Dušanu Drbohlavovi, CSc. za jeho cenná doporučení, trpělivost a rady v celém průběhu mého doktorského studia; za inspirativní konzultace a jeho všeobecně lidský přístup, kterého si vážím. Na tomto místě chci také vyjádřit poděkování Dr. Meghann Ormond (*Associate Professor, Cultural Geography, Wageningen University*) za její podporu, čas a velmi podnětné připomínky vedoucí ke zkvalitnění výzkumu při konzultacích ve Wageningenu. Poděkování patří i všem účastníkům studie, kteří mi dovolili nahlédnout do jejich osobních životů a zkušeností; bez jejich ochoty a vstřícnosti v rozhovorech a další spolupráci při získávání osobních dat by tento výzkum nemohl vzniknout. A v neposlední řadě bych ráda vyjádřila velký dík své rodině a přátelům, kteří mě při vytváření této práce podporovali a poskytovali zázemí, bez něhož by nebylo možné práci dokončit.

ABSTRAKT

V rámci konceptů transnacionalismu a globálního rozvoje hrají migrační rozhodnutí mezinárodních studentů zásadní roli. Tento výzkum zkoumá různorodé faktory ovlivňující migrační rozhodování a strategie Ph.D. studentů, vývoj takových plánů v čase a souvislosti potenciální či reálné návratové migrace v kontextu životního cyklu vysoce vzdělaných migrantů. Výzkum vychází z longitudinální kvalitativní studie provedené v průběhu pěti let (2012–2017) mezi 21 mezinárodními Ph.D. studenty pocházejícími z 16 různých rozvojových zemí a studujícími v Nizozemsku (na univerzitě ve Wageningenu) a čerpá především z hloubkových rozhovorů a následné korespondence mezi výzkumníkem a danými studenty.

Výsledky jsou diskutovány v kontextu fází životního cyklu, kulturní změny a ve vztahu k rozvojové problematice a migraci. Závěry výzkumu naznačují, že: 1) Hlavními faktory utvářejícími migrační strategie zkoumaných Ph.D. studentů jsou silné pocity odpovědnosti vůči rodině a odpovědnosti za rozvoj jejich země původu. 2) Migrační rozhodnutí zkoumaných Ph.D. studentů s vlastními dětmi bývají vedena odpovědností vůči institucím a rodině, s poměrně pravděpodobnou trvalejší návratovou migrací; u svobodných a bezdětných informantů, kteří označili za hlavní hnací sílu jejich dočasných migračních rozhodnutí osobní svobodu a odborné profesní příležitosti, jsou budoucí migrační destinace méně předvídatelné. 3) Konkrétní specializace výzkumného projektu daných studentů a jeho aplikovatelnost v podmínkách země původu také významně ovlivňují jejich potenciální návratovou migraci. 4) Zkoumanými studenty vyjádřená morální odpovědnost za osud společnosti v zemi původu spojená s potřebou pomoci rozvojové domovské zemi v průběhu zkoumaného času zesilovala (v souladu s posílením postmateriálních hodnot, které účastníci výzkumu získali v průběhu studia v Nizozemsku); což vytváří široký potenciál pro rozvoj a přiliv mozků do chudších zdrojových zemí migrace.

Klíčová slova:

mezinárodní Ph.D. studenti, návratové migrační plány, studijní mobilita, fáze životního cyklu, longitudinální přístup, rozvojové země

ABSTRACT

Within the concept of transnationalism and global development, migration decisions of international students play a vital role. This research examines different factors influencing PhD students' migration plans and strategies, their development over time, and the circumstances of their potential or real return within the changing life course context of the highly educated migrants. The research is based on a longitudinal qualitative study conducted over five years (2012–2017) among 21 international PhD students coming from 16 different developing countries, studying at the Wageningen University in the Netherlands; and it draws mainly on in-depth interviews and follow-up correspondence.

Results are discussed in the context of the life course, a cultural shift and the migration development nexus. Conclusions suggest that: 1) Strong feelings of responsibility towards both their family and the development of their country of origin are leading factors shaping the migration strategies of the examined PhD students. 2) Migration decisions of the interviewed PhD students with children tend to be strongly driven by responsibility towards their families and institutions, while a permanent return is very likely; the single and childless PhD students expressed individual freedom and professional opportunities as essential driving forces in their temporal migration decisions with their future migration destination being less predictable. 3) Specialization of their research project and its applicability in the home country also importantly influences their return potential. 4) An apparent pronounced moral responsibility towards the home society and a willingness to help countries of migratory origin was growing stronger over the observed time (in harmony with postmaterialist values the informants gained when studying in the Netherlands) along the progressing life course, which creates a broad potential for brain gain.

Keywords:

international PhD students, return migration plans, student mobility, life course, longitudinal approach, developing countries

OBSAH

1 ÚVOD.....	12
2 SOUVISEJÍCÍ JEVY A PROCESY A DEFINOVÁNÍ TERMINOLOGIE.....	16
2.1 Paradigma mobility a související koncepty.....	16
2.2 Definování motivace k mobilitě a migraci: push-pull model.....	18
2.3 Definování mezinárodní mobility studentů a migrace vysoce kvalifikovaných.....	19
2.4 Historie a rozvoj mezinárodní mobility studentů a internacionalizace.....	23
2.5 Vliv pandemie COVID-19 na mezinárodní studenty a akademickou sféru.....	27
2.6 Internacionalizace vysokoškolského vzdělávání.....	30
2.6.1 Globální konkurence na trhu vysokoškolského vzdělávání.....	33
2.6.2 Kontext rostoucího trendu mezinárodní mobility studentů.....	33
2.7 Transnacionalismus a identita.....	37
2.7.1 Návratová mobilita studentů, migrace vědeckých pracovníků a transnacionální identita.....	38
2.7.2 Internacionalizace doktorského vzdělávání a imigrační politika.....	42
2.8 Migrace a ohledy na další členy rodiny.....	44
2.8.1 Genderové aspekty migrace vysoce kvalifikovaných.....	44
2.8.2 Dopady migrace na partnery – domácnosti s dvojí kariérou.....	46
2.8.3 Dopady migrace na děti ponechané v zemích původu migrantů.....	47
2.8.4 Dopady migrace na rodiče ponechané v zemích původu migrantů.....	48
2.9 Opatření přispívající k posílení pozitivních efektů migrace kvalifikovaných.....	51
2.9.1 Souvislosti sociálních remitencí.....	51
2.9.2 Příklady slibné praxe v rozvojových zemích a podpora návratu kvalifikovaných migrantů.....	53
3 KONTEXT A LOKALIZOVÁNÍ VLASTNÍHO VÝZKUMU V NIZOZEMSKU.....	57
3.1 Pozadí mezinárodní mobility studentů do Nizozemska.....	58
3.2 Wageningen University – kontext multikulturního prostředí.....	66
4 TEORETICKO-KONCEPTUÁLNÍ ZARÁMOVÁNÍ.....	69
4.1 Životní cyklus a celoživotní přístup ke studiu vysoce vzdělaných migrantů.....	69
4.2 Cirkulace mozků, hrozba odlivu mozků, příliv mozků a rozvoj.....	72
4.3 Návratová migrace vysoce vzdělaných migrantů.....	76
4.4 Teorie modernizace a kulturní změny.....	77

5 VÝZKUMNÉ OTÁZKY, TÉMATA A CÍLE	80
5.1 Relevantnost výzkumu	80
5.2 Výzkumné otázky a cíle	83
6 METODIKA	85
6.1 Sběr dat, rozhovory a další fáze výzkumu	87
6.2 Analýza dat	91
6.3 Limity a rizika použitých metod	92
7 VÝSLEDKY VLASTNÍHO VÝZKUMU	94
7.1 Výchozí situace zkoumaných Ph.D. studentů	96
7.2 Výsledky první fáze výzkumu – potenciální návratové záměry	99
7.3 Životní cyklus zkoumaných studentů a jejich migrační plány	102
7.4 Souhrnné výsledky dalších fází výzkumu: přechod v rámci životního cyklu a zvažování návratové migrace	107
7.4.1 Role odpovědnosti a zohledňování rodiny v migrační strategii	107
7.4.2 Odpovědnost za rozvoj, otázka setrvání v akademické sféře	113
7.4.3 Role výzkumné specializace a přínos pro rozvoj země původu	115
7.5 Shrnutí trendu vývoje zkoumaných migračních plánů ve sledovaném čase	117
7.5.1 Postmoderní a postmaterialistický charakter migračního rozhodování	119
8 ZÁVĚRY A DISKUZE	127
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	135
DALŠÍ ZDROJE DAT	153
PŘÍLOHY	158

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK

AV – Akademie věd České republiky

Č. – číslo

EEA – *The European Economic Area* = EHP

EHP – Evropský hospodářský prostor = *EEA*

EU – Evropská unie

GATS – *General Agreement on Trade in Services* = Všeobecná dohoda o obchodu službami

IELTS – *The International English Language Testing System*

IFS – *International Foundation for Science* = Mezinárodní nadace pro vědu

IMF – *International Monetary Fund* = Mezinárodní měnový fond (MMF)

IOM – *International Organization for Migration* = Mezinárodní organizace pro migraci

ISCED – *International Standard Classification of Education*
= Mezinárodní standardní klasifikace vzdělávání

KNAW – *Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences*
= Nizozemská královská akademie umění a věd

MMF – Mezinárodní měnový fond = *International Monetary Fund* (IMF)

MSCA – *Marie Skłodowska-Curie Actions* = Akce Marie Skłodowska-Curie

NL – Nizozemsko

NUFFIC – *The organisation for internationalisation in education*
= Holandská organizace pro internacionalizaci ve vysokoškolském vzdělávání

NVAO – *De Nederlands-Vlaamse Accreditatieorganisatie* = Akreditační organizace Nizozemska
a Vlámka = *Accreditation Organisation of the Netherlands and Flanders*

NWO – *Netherlands Organisation for Scientific Research*
= Nizozemská organizace pro vědecký výzkum

OECD – *Organisation for Economic Co-operation and Development*
= Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj

OSN – Organizace spojených národů pro výchovu, vědu a kulturu = *UNESCO*

TOEFL – *Test of English as a Foreign Language*

TOEIC – *Test of English for International Communication*

UFW – *University Fund Wageningen*

UJC – Ústav pro jazyk český, Akademie věd České republiky

UNESCO – *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization* = OSN

USA – Spojené státy americké

WTO – *World Trade Organisation* = Světová obchodní organizace

WU – *Wageningen University* = univerzita v nizozemském Wageningenu

SEZNAM TABULEK

Tabulka 1: Počet Ph.D. studentů v Nizozemsku v letech 2005–2016.....	60
Tabulka 2: Poskytovatelé financování Ph.D. studia v Nizozemsku.....	64
Tabulka 3: Stipendia pro zahraniční studenty poskytovaná Wageningen University	65
Tabulka 4: Struktura Wageningen University.....	68
Tabulka 5: Informace o účastnících výzkumu v době úvodních hloubkových rozhovorů (2012).....	88
Tabulka 6: Další charakteristiky účastníků výzkumu v době úvodních hloubkových rozhovorů (2012)	95

SEZNAM GRAFŮ

Graf 1: Počet mezinárodních Ph.D. studentů v Nizozemsku v letech 2006 až 2016	59
Graf 2: Občanství Ph.D. studentů v Nizozemsku v letech 2005–2016	60
Graf 3: Podíl bývalých absolventů Wageningen University podle místa jejich působení v roce 2020.....	66

SEZNAM SCHÉMAT

Schéma 1: Konceptualizace domova a migrační plány.....	41
Schéma 2: Hlavní faktory ovlivňující migrační plány zkoumaných Ph.D. studentů	118
Schéma 3: Vývoj vnímání hodnotových priorit a odpovědnosti za rozvoj u zkoumaných Ph.D. studentů.....	121
Schéma 4: Souvislosti vyvíjejícího se potenciálu pro návratovou migraci u zkoumaných Ph.D. studentů.....	123
Schéma 5: Vývoj potenciálu pro příliv mozků a rozvoj země původu ve zkoumaném čase	124

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha 1: Podíl držitelů titulu Ph.D. v populaci (ve věkovém rozmezí 25–64 let) v roce 2017	158
Příloha 2: Mezinárodní standardní klasifikace vzdělávání ISCED	159
Příloha 3: Distribuce zahraničních studentů v terciárním vzdělávání podle hostitelských zemí v roce 2007	160
Příloha 4: Podíl zahraničních studentů terciárního vzdělávání podle kontinentu původu v roce 2018	161
Příloha 5: Hlavní země původu zahraničních studentů podle regionů světa v roce 2011	162
Příloha 6: Obyvatelstvo Nizozemska podle věku v roce 2020	162
Příloha 7: Imigrace, emigrace a migrační saldo v Nizozemsku v letech 2009–2020	164
Příloha 8: Celkový počet zahraničních vysokoškolských studentů v Nizozemsku v letech 2006–2018 (podle typu instituce a úrovně studia)	165
Příloha 9: Nejčtenější občanství Ph.D. studentů v Nizozemsku v roce 2016	165
Příloha 10: Možnosti stipendií pro Ph.D. studenty poskytovaných Evropskou komisí	166
Příloha 11: Aktivita zaměstnanců Wageningen University ve světě – partneři výzkumných programů v roce 2021	167
Příloha 12: Počet studentů na Wageningen University v letech 2002–2023 a 2020–2021	168
Příloha 13: Počet a pohlaví zaměstnanců na Wageningen University v letech 2002 a 2020	168
Příloha 14: Míra odlivu mozků v závislosti na ekonomickém rozvoji a počtu obyvatel v domovské zemi v letech 1990 a 2000	169
Příloha 15: Úvodní kontaktní e-mail pro získávání informantů pro hloubkové rozhovory – v původním znění v angličtině	170
Příloha 16: Úvodní kontaktní e-mail pro získávání informantů pro hloubkové rozhovory – v přeloženém znění v češtině	171
Příloha 17: Okruh otázek k polostrukturovaným rozhovorům v první části tohoto výzkumu	172
Příloha 18: Základní struktura e-mailové korespondence se zkoumanými Ph.D. studenty v dalších fázích longitudinálního výzkumu – v původním znění v angličtině	173
Příloha 19: Základní struktura e-mailové korespondence se zkoumanými Ph.D. studenty v dalších fázích longitudinálního výzkumu – v přeloženém znění v češtině	175
Příloha 20: Výpovědi účastníků výzkumu – výňatky v originálním znění v angličtině	177

Kapitola 1

ÚVOD

Fenomén mezinárodní mobility studentů v jednadvacátém století výrazně roste a zaujímá důležité postavení v oblasti migrace vzdělaných a kvalifikovaných osob. Studentská mobilita představuje jeden z typů migrace odvozené od narůstající flexibility v prostoru a čase, od globalizačních procesů a osobní seberealizace. Vzhledem k současné globalizaci systémů vzdělávání a vědy i v souvislosti s rozvojovou problematikou je zkoumání migračních trajektorií vysoce vzdělaných mobilních osob z rozvojových států velmi aktuální a potřebné pro hlubší pochopení souvislostí migrace na celosvětové úrovni. Počet zahraničních studentů, kteří se účastní programů terciárního vzdělávání na celém světě, se v posledních dvou desetiletích masivně zvýšil ze 2 milionů v roce 1998 na 5,3 milionu v roce 2017. V zemích spadajících pod Organizaci pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD) studovalo v roce 2017 3,7 milionu zahraničních studentů, což je o 6 % více než v roce 2016 (OECD 2019). Zároveň se studenti stávají mobilnějšími s tím, jak dosahují vyšších stupňů vzdělání. Zahraniční studenti tvoří pouze 4 % z celkového počtu zapsaných do bakalářských programů, ale představují 22 % zapsaných do doktorských programů (OECD 2019).

Zvýšená mobilita studentů reflektuje snahy o internacionalizaci vysokého školství, které zesílily především v posledních dvou desetiletích v souvislosti s Boloňským procesem¹ (Veiga, Amaral 2006; Luijten-Lub 2007; Teichler 2009; Nickel 2011). Internacionalizace ve vysokoškolském vzdělávání je zesilujícím fenoménem také v kontextu liberalizace trhu vzdělávání v Evropské unii (dále EU) v souvislosti s Lisabonskou strategií² (Lisbon Strategy 2021) a také reflektuje snahy Všeobecné dohody o obchodu se službami

¹ Boloňský proces je dohoda usilující o sjednocení evropského vysokoškolského vzdělávání, která má za cíl zvýšit dostupnost a kvalitu vysokoškolského vzdělávání a usnadnit studentskou mobilitu v Evropě (European Commission 2021a).

² Lisabonská strategie, zahájená v roce 2000 se snaží o rozvoj konkurenceschopnosti společnosti EU založené na znalostní ekonomice, investicích do výzkumu, vývoje a vzdělávání (Lisbon Strategy 2021).

(*General Agreement on Trade in Services* – GATS)³, která byla jako soubor pravidel schválena Světovou obchodní organizací (WTO 2021). Cílem výzkumu v rámci této disertační práce bylo prozkoumat migrační plány a strategie malé skupiny mezinárodních Ph.D. studentů, jejich vývoj v čase a okolnosti jejich potenciální či reálné návratové migrace. Tento výzkum vychází z longitudinální kvalitativní studie malého rozsahu, která byla provedena v rozmezí šesti let mezi 21 zahraničními Ph.D. studenty pocházejícími z různých rozvojových zemí a studujícími v Nizozemsku (dále NL). Hlavním výzkumným cílem bylo prozkoumání charakteru jejich migračního rozhodování a identifikování hlavních faktorů ovlivňujících jejich migrační rozhodnutí (motivujících je k případnému návratu do jejich zemí původu). Zkoumány byly také rodinné závazky a postoj zkoumaných Ph.D. studentů k rozvoji jejich země původu. Tato témata byla dále nahlížena v kontextu životního cyklu, potenciálu přílivu mozků do rozvojových zemí a s ohledem na posun směrem k postmateriálním hodnotám v rámci kulturní změny. Konkrétní výzkumné otázky jsou podrobněji rozebrány v kapitole 5 níže. Jako hlavní místo sběru dat pro tento výzkum byla vybrána univerzita v nizozemském Wageningenu – *Wageningen University* (dále WU). Tato univerzita má hluboké mezinárodní kořeny, cíleně pěstuje kulturní rozmanitost a nabízí programy zaměřené na globální problémy, jejichž význam v současném propojeném světě stále roste. Internacionalizace je klíčovou podstatou vybraného univerzitního prostředí. WU nabízí špičkovou akademickou reputaci, vysokou kvalitu vzdělávání s většinou přednášek vyučovaných v angličtině a má velmi vysoké hodnocení mezi světovými univerzitami. WU je uvedena na 59. místě světového žebříčku (Times Higher Education World University Rankings 2019) s 27% podílem zapojených zahraničních studentů. Nejvyšší skóre má WU v oblasti přírodních věd a je hodnocena jako nejlepší na světě v oboru zemědělství (QS World University Rankings 2020). Toto hodnocení a prestiž s ním spojená činí WU mimořádně atraktivním a vyhledávaným cílem pro studenty z celého světa.

Mezinárodní mobilita doktorandů je vnímána jako zásadní krok v průběhu doktorského studia, a to jak pro svůj dopad na zvýšení kvality doktorského projektu, tak pro vytváření nadnárodních výzkumných sítí jako dlouhodobé investice do akademické

³ GATS je dohoda o liberalizaci trhu z roku 1995, která vytváří systém mezinárodních pravidel pro usnadnění a vyšší spolehlivost obchodu se službami (WHO 2021).

kariéry (Musselin 2004; Kim 2009; 2017; Tocchioni, Petrucci 2021), neboť akademická mobilita je ztotožňována s pojmy excelence či kvality (Ackers 2008). Je zřejmé, že vzhledem k intenzitě zkoumaného fenoménu a také vzhledem k ekonomickému významu toho, kde se tito studenti nebo vysoce vzdělaní jedinci nakonec usadí a přispějí k ekonomickému rozvoji, existuje důležitá vazba mezi touto migrací a rozvojem (např. Docquier, Rapoport 2012). Globální migraci vysoce vzdělaných osob navíc podporují rozdílné demografické trendy mezi rozvinutými a rozvojovými zeměmi. Globální kontext rozvojových zemí použitý v této studii koresponduje s vysokou relevancí migrace vysoce kvalifikovaných osob v rámci konceptů odlivu, přílivu a cirkulace mozků (*brain drain, brain gain a brain exchange*) v celosvětovém měřítku (Rizvi 2005; Brooks, Waters 2011). Celý proces odlivu nebo přílivu mozků, či nověji také připouštěná výměna mozků může být vnímán jako poněkud kontroverzní, jak naznačují studie v oboru (OECD 2008). Na jednu stranu se předpokládá, že akademická mobilita přináší udržitelný rozvoj globální znalostní ekonomiky a návratová migrace vzdělaných osob může být důležitým „nositel“ rozvoje skrze příliv mozků (Mayr, Peri 2008). Na druhou stranu zároveň řada studií dokládá negativní dopady odlivu mozků a možné ohrožení zdrojových zemí migrace ztrátou nejlepších mozků a lidského potenciálu (Kirigia a kol. 2006; Docquier, Lohest, Marfouk 2007; Docquier, Rapoport 2012), které dopadají obzvlášť tíživě zejména na rozvojové země. Voláno je po novém přístupu ke studiu elit ve vědě (Laudel 2005). Někteří vědci mluví o odlivu mozků dokonce jako o široce zdiskreditovaném konceptu (Brooks, Waters 2011), neboť zdaleka ne všichni nejtalentovanější lidé se rozhodnou emigrovat. Nicméně termín odliv mozků je přesto velmi často používán zejména v kontextu politických a ekonomických diskuzí o přílivu vysoce kvalifikovaných migrantů. Výše naznačené kontroverze v rozporuplném působení jevů se zdají být pro dnešní globalizovaný svět typické.

Mezinárodní mobilita studentů je nicméně obecně považována za jev, který je pozitivní pro vysílající i pro přijímající státy. Studenti jsou často popisováni jako žádání migranti díky dovednostem a znalostem, které přinášejí a následně se ještě více rozvíjejí v zemích, do kterých se přesouvají. Rozvojové státy se stále častěji snaží, aby jejich studenti studovali v zámoří, ale také rozvinuté ekonomiky vidí a využívají výhody spojené s přilákáním zahraničních studentů, které s sebou přináší krátkodobý i dlouhodobý prospěch pro instituce a státy, ve kterých studenti (současní i minulí) působí. Tato východiska se odráží

v rozvoji politik mobility, které mají přilákat zahraniční studenty (King, Raghuram 2013), jak bude dále rozebráno v kapitole 2.3. Stále častěji je také zdůrazňováno, že kromě rozhodnutí pro studium v zahraničí je zapotřebí zkoumat také proč a za jakých podmínek se tito studenti vracejí a jaké má tato mobilita důsledky (Wu, Wilkes 2017). Motivace k mezinárodní mobilitě se může u studentů lišit v závislosti na různých faktorech prostředí, na jejich domovské kultuře, ekonomické situaci a vzdělávacích příležitostech. V souvislosti s odlišnými podmínkami v různých zemích původu se může lišit jak motivace mezinárodních studentů, tak také jejich rozhodnutí o tom, zda se po dokončení studia vrátí do jejich domovské země (Lesjak a kol. 2015).

Následující kapitoly nabízí teoretické zarámování práce, definování používaných pojmů a zasazení výzkumu do kontextu konkrétní nizozemské univerzity. V další části disertační práce je věnován prostor přehledu konceptů použitých v tomto výzkumu. Diskutována je relevantnost výzkumu, následují výzkumné otázky v komentovaných souvislostech a kapitola popisující metodiku práce. Za částí věnující se výsledkům výzkumu je zařazena kapitola závěrů, která přináší diskuzi výsledků v návaznosti na vybrané koncepty a teorie a zamýšlí se nad limity a přínosy realizovaného výzkumu. V poslední části disertační práce je zařazen seznam použité literatury a dalších zdrojů dat následovaný souborem příloh.

Kapitola 2

SOUVISEJÍCÍ JEVY A PROCESY A DEFINOVÁNÍ TERMINOLOGIE

Tato kapitola poskytuje přehled literatury vztahující se k tématům mezinárodní mobility studentů, migrace vysoce vzdělaných a kvalifikovaných osob a návratové migrace do rozvojových zemí. Za odstavcem věnovaným paradigmatu mobility následuje definování termínů používaných v rámci studované problematiky a trendů souvisejících s mobilitou a migrací studentů. Kapitola pokračuje vzhledem do historie a rozvoje mezinárodní mobility studentů až po současné působení pandemie COVID-19 na zkoumané téma. Dále jsou rozebrány procesy internacionalizace, transnacionální identita, návratová mobilita studentů a dopady migrace na ostatní členy rodiny. Kapitulu uzavírají příklady opatření z praxe přispívající k posílení pozitivních efektů mezinárodní migrace vysoce kvalifikovaných. Při práci jsem používala převážně anglicky psanou literaturu a zdroje (vzhledem k mezinárodnímu tématu výzkumu) a pracovala jsem s množstvím cizojazyčné terminologie. Aby nedocházelo ke zkreslení při překladu, uvádím v některých případech pro referenci jako odkaz na znění původních zdrojů také anglické termíny kurzívou.

2.1 Paradigma mobility a související koncepty

Význam mezinárodní mobility osob ve společenských vědách roste. Společnosti jsou stále kosmopolitnější a globální sítě jsou vytvářeny a udržovány prostřednictvím častých interakcí mezi lidmi a institucemi. Koncept mobility má zásadní význam pro moderní konceptualizaci prostoru a místa. Paradigmatem mobility se zabývali Adey, Sheller, Urry, Canzler, Cresswell a další. Cresswell (2006) se zabývá časoprostorovou kompresí a poukazuje na obtíže měření mobility, neboť se zdá, že mobilitu a migraci studentů v moderním prostoru je velmi obtížné předvídat nebo kontrolovat. Cresswell (2006) definuje mobilitu jako dynamický ekvivalent místa. Na rozdíl od prostého pohybu z místa A do místa B nese mobilita význam a ztělesňuje proces na cestě. Adey (2009) ve své studii zaujímá moderní přístup k potenciálnímu prvku mobility – tzv. pohyblivosti a konceptu konce sedentarismu a vzestupu "nomádství" v rámci

mezinárodního společenství. Nejen jednotlivci jsou mobilní, také kultura je často vytržena ze singulárních míst a stává se hybridní a dynamickou (Appadurai 1996).

S tím souvisí myšlenka „tekuté modernity“ (*liquid modernity*), kterou obhájí Bauman (2000). Pohled prizmatem tekuté modernity zdůrazňuje realitu změny ve společnosti; a tvrdí, že ke změnám v moderním světě dochází stále rychleji. Bauman (2000) uvádí, že podoby moderního života se mohou v mnoha ohledech lišit – ale to, co je všechny spojuje, je jejich křehkost, dočasnost, zranitelnost a sklon k neustálým změnám. Být moderní v jeho pojetí znamená nezbytně a nutkavě se modernizovat, vyhýbat se dokončení a setrvávat v dočasnosti. A právě toto pojetí ho vede k vystřídání termínu post-modernity jeho vlastním termínem tekutá modernita, ve které je změna jedinou trvalostí a nejistota jedinou jistotou. Dnes podle něj být moderní znamená nekonečné zlepšování bez konečného stavu dokonalosti (Bauman 2000). Na základě myšlenek modernity a tekuté modernity popsané Baumanem (2000) jsou debaty o mobilitě přetvářeny nově vznikajícími přístupy (Sheller, Urry 2006; Canzler, Kaufmann, Kesselring 2008; Grieco, Urry 2012) nazývanými "nové paradigma mobility" (*the new mobilities paradigm*). A v souvislosti s tímto trendem lze v sociálních vědách pozorovat obrat k mobilitě. Toto nové paradigma klade důraz na různé významy aktuálního procesu mobility. Mobilita studentů se neděje v neutrálním vakuu. Nese v sobě hluboké sociální, kulturní a politické významy. Sheller a Urry (2006) formulovali nové paradigma mobility v prostoru toků (*space of flows*) a teritoriálně nefixovaných globálních společností. Národní stát již není jedinou předem danou jednotkou analýzy. Tendence je zkoumat spíše to, co se děje na cestě, než se úzce zaměřovat pouze na zkušenosti na dvou oddělených místech (doma a v zahraničí).

Moderní analýza mobility by měla zohledňovat mocenské vztahy na různých úrovních – důležitou roli hraje moc státu, institucí a jednotlivce. Nezanedbatelným aspektem je také vždy přítomná imobilita, která doprovází procesy mobility – imobilní jedinci podporují mobilitu (Waters 2002), imobilní infrastruktury mobility napomáhají (Sheller, Urry 2006) a zakotvené materiální zdroje mobilitu umožňují. Zohledněním různých hierarchických perspektiv ve výzkumu studentské migrace a mobility se zabýval např. Cantwell (2011). V tomto duchu bylo ve výzkumu analyzováno, že na pozadí různých mocenských vztahů a struktur soutěží o akademické migranty na globálním trhu vysokoškolského vzdělávání instituce a státy (Shachar 2006; Boeri a kol. 2012).

V celosvětové konkurenci a soutěži o talenty jsou pro jejich dovednosti a znalosti vysoce vzdělaní mezinárodní studenti ceněni a považováni za hnací motor inovací a ekonomické prosperity. Jak bylo naznačeno v úvodu disertační práce, státy se snaží kontrolovat a usměrňovat proudy mezinárodních studentů a vzdělávací instituce využívají své moci k tomu, aby přilákaly a udržely si co nejvíce zahraničních studentů. Kromě toho se samotní studenti spolu se svými rodinami spoléhají na sílu zdrojů nezbytných pro podporu jejich mobility. Potřebu zkoumat mocenské vztahy, které umožňují nebo znemožňují nadnárodní mobilitu, dále zdůraznila např. Massey (1993). Ve specifické perspektivě byla role, kterou hrají zahraniční studenti v naplňování vize jejich širšího příbuzenstva spojené s vidinou akumulace kulturního kapitálu celé rodiny, studována v případě východoasijské diaspory (Waters 2005; 2006). Výzkum imigrační politiky v evropských státech naznačuje, že migrace vysoce kvalifikovaných pracovníků je řízena nejen dynamikou trhu práce, ale také konkrétním směřováním politiky jednotlivých vlád (Kolbe 2020). Průsečíky mezi mezinárodní mobilitou studentů, metodami náboru mezinárodních studentů ze strany univerzit, zahraničním rekrutováním v rámci celého vzdělávacího odvětví a vízové regulace byly v poslední době analyzovány jak v evropském kontextu (Beech 2018), tak také např. v případě návratových migrantů v Indii (Jacobs 2020).

2.2 Definování motivace k mobilitě a migraci: push-pull model

Ve výzkumu migrace je jedním z nejpoužívanějších konceptů model push-pull, který bývá do češtiny někdy překládán také jako teorie tlaku a tahu (Encyklopedie Migrace 2018). Počátek tohoto modelu je možné najít u Ravensteina (Ravenstein 1889), který zformuloval tzv. zákony migrace už na konci 19. století; a tato migrační teorie byla dále rozpracována (např. Bogue 1977). Tato teorie se snaží migraci vysvětlit pomocí dvou kategorií faktorů: push faktorů (negativních podmínek kvůli kterým lidé zemi opouštějí) a pull faktorů (které je naopak lákají do dané země migrovat). Teorie předpokládá, že čím je situace v zemi v porovnání s jinými zeměmi méně příznivá, tím větší počet lidí emigruje. Z teorie vyplývá také to, že dokud existují rozdíly mezi jednotlivými zeměmi, bude vždy existovat také migrace (Eurostat 2000). Za push faktory jsou považovány zejména nepříznivé ekonomické, sociální, environmentální a demografické podmínky v domovské zemi. Mezi takové

nepříznivé faktory patří např. omezené ekonomické příležitosti, špatné zdravotnictví či vzdělávání, vysoká hustota obyvatelstva spojená s rychlým populačním růstem, politické represe, přírodní katastrofy nebo sucho). Pull faktory jsou naopak relativně příznivější podmínky v cílové zemi, např. dostatek pracovních příležitostí, lepší zdravotnické služby či politická svoboda, lepší dostupnost přírodních zdrojů nebo příznivé podnebí (Castles, Haas, Miller 2013). Kombinace těchto faktorů je podle push-pull teorie určující pro intenzitu a směr migračních toků. Největší vliv na migraci mívaly typicky ekonomické podmínky, ovšem např. v období válek hrají větší roli také politické faktory a do budoucna je možné očekávat rostoucí význam environmentálních faktorů (Castles, Haas, Miller 2013). Teorie push-pull znovu získala ústřední význam v souvislosti s debatou proti kriminalizaci záchranných misí nevládních organizací ve Středozezemním moři (Garelli, Tazzioli 2021). Teorie push a pull faktorů bývá někdy uplatňována i v kontextu migrace vysoce vzdělaných (přilivu a odlivu mozků) k popisu široké škály ovlivňujících faktorů, od obecně sociálních a ekonomických po přírodní podmínky (Krasulja, Blagojević, Radojević 2016). Oblíbenost push-pull teorie pramení zejména z její jednoduchosti; ovšem její schopnost vysvětlit všechny jevy spojené s migrací je limitovaná. Dokáže sice pojmenovat jednotlivé faktory, ale není vysvětlen jejich konkrétní dopad. Dále také plně nevysvětluje, proč je emigrace z některých zemí vyšší než z jiných se stejnými či horšími podmínkami, proč se někteří migranti vrací domů, proč někteří lidé migrují a někteří ne, nebo proč se v jedné zemi vyskytuje zároveň imigrace i emigrace. Model push-pull také předpokládá, že lidé jen pasivně reagují na externí podmínky a nezohledňuje různé schopnosti, osobnostní rysy a cíle jednotlivců, kteří se navíc často rozhodují pod vlivem okolí a rodiny (Haas, Miller, Castles 2019).

2.3 Definování mezinárodní mobility studentů a migrace vysoce kvalifikovaných

Studentští migranti tvoří specifickou mobilní skupinu v rámci konceptu výměny mozků, neboť rozvíjejí své dovednosti a znalosti v zahraničí a mohou přinést rozvoj do zemí svého původu. Mezinárodní Ph.D. studenti spadají do skupiny vysoce kvalifikovaných migrantů. Pojem vysoce kvalifikovaný migrant je obecně definován jako migrant s terciárním

vzděláním nebo odpovídajícími zkušenostmi ve specializované práci (Iredale 1999). Za migraci studentů je považován pohyb takových studentů, kteří studují mimo zemi svého narození nebo mimo zemi svého občanství po dobu přesahující 12 měsíců (Spring 2014). Ale jasné hranice mezi studentskými migranty a ostatními kvalifikovanými migranty se stírají. K tomuto stírání hranic mezi jednotlivými kategoriemi migrantů přispívá jak fakt, že mezinárodní studenti stále častěji zastávají vícenásobnou identitu jako rodinní příslušníci a pracovníci zároveň, tak také integrace do hostitelské společnosti (Raghuram 2013). Zahraniční studenti jsou oficiálně považováni za dočasné migranty, ale mnozí z nich se nakonec stanou trvalými imigranty (Hazen, Alberts 2006). To je v souladu s nově vznikající literaturou o měnícím se pojetí práv a občanství, která se rovněž zabývá důsledky propojení vzdělání a migrace (Robertson 2011). Jedna ze studií o vysoce kvalifikovaných migrantech analyzuje např. adaptační strategie v odpovědi na výzvy spojené s nejistotou zaměstnanosti a pochybami ohledně usazení (Zhan, Zhou 2020). Studie zkoumala vysoce kvalifikované čínské a indické migranty v Singapuru a byl v ní využit termín „nejistý talent“, který se snaží poukázat na často opomíjený aspekt migrace kvalifikovaných pracovníků. V éře neoliberální globalizace mohou tito migranti čelit různým stupňům nejistoty zaměstnání a nejistoty usazení, což je v rozporu s běžným vnímáním zahraničních talentů jako privilegované skupiny (Zhan, Zhou 2020).

Termín mobilita je chápán ve významu překračování hranic. V kontextu této disertační práce se mobilita studentů týká překračování státních hranic za účelem studia. Mobilita studentů v tomto pojetí byla definována v literatuře o globalizaci vysokoškolského vzdělávání, kde je mezinárodní mobilita chápána jako součást studijní zkušenosti, vedoucí k získání znalostí a vzdělání, se kterým mohou studenti obstát jako světoobčané (Foster 2016). Zahraniční studenti jsou ti, kteří nemají trvalý pobyt v zemi, ve které studují, nebo ti, kteří získali předchozí vzdělání v jiné zemi (OECD 2013). Podle novější revidované definice je mezinárodně mobilní student (*internationally mobile student*) osoba, která fyzicky překročila mezinárodní hranici mezi dvěma zeměmi s cílem účastnit se vzdělávacích aktivit v cílové zemi, přičemž cílová země je odlišná od země původu (UNESCO 2015). Existuje mnoho dalších překrývajících se definic pojmu zahraniční student. Ovšem od roku 2015 se UNESCO, OECD a statistický úřad Evropské unie shodly na této definici výše uvedené definici mezinárodně mobilních studentů. Mobilita má mnoho podob. Ve výzkumu v oblasti

vzdělávání se mobilita studentů rozděluje do dvou základních forem: mobilita za účelem získání kreditů – *credit mobility* (většinou krátkodobá) a mobilita za účelem získání titulu – *degree mobility* (obvykle dlouhodobější – po celou dobu bakalářského nebo magisterského studia). Dnešní studenti mohou být jednou kvalifikovanými výzkumníky budoucnosti. Zejména mobilita za účelem získání titulu může v dlouhodobějším horizontu vyústit v trvalou migraci, a tedy potenciálně v odliv mozků. Mobilita po ukončení studia (*post diploma mobility*) je velmi málo prozkoumána, ojedinělý výzkum v tomto směru analyzoval vzorce mobility vědců v oboru informačních věd (Hillebrand 2019).

Podíl držitelů titulu Ph.D. se ve většině evropských zemí pohybuje do 1,5 % populace (ve věkovém rozmezí 25–65 let) a např. v Česku a v Nizozemsku je tento podíl srovnatelný – nižší než 1 % (viz Příloha 1, OECD 2018). Během studia, které vede k nabytí titulu Ph.D., bývá takovýto student označován různými pojmy, v českém prostředí většinou jako doktorand (v překladu *doctoral student* nebo také *PhD student*), v zahraničním prostředí se užívají nejčastěji pojmy *PhD candidate* či *doctoral candidate* – a právě tyto dva posledně zmíněné termíny bývají používány v kontextu zkoumané WU. V této práci používám pojem Ph.D. student (jako synonymum termínu doktorand). Při překládání cizojazyčných výrazů a při upřesňování české terminologie byla využita také Internetová jazyková příručka Ústavu pro jazyk český (UJC) Akademie věd České republiky (AV ČR). Tak tomu bylo např. také v případě upřesnění definice pojmu Ph.D. student (v anglicky psaných zdrojích literatury typicky ve znění PhD student). V české verzi jsem pro tuto práci použila jako doporučenou verzi zkratky titulu Ph.D. s tečkou a bez mezery, s fonetickou transkripcí – výslovností [pí ejdž dý; pé há dé] ve významu akademicko-vědeckého titulu (UJC 2021). V práci používám také pojem doktorand, ovšem pojem Ph.D. student používám častěji za účelem zachování lingvistického odkazu a vazby textu na témata mobility a migrace studentů. Ph.D. je zkratkou z původně z latinského *philosophiae doctor* (*doctor of philosophy*). Pojem Ph.D. je akademický (respektive vědecký) titul „doktor“, kterého lze dosáhnout vysokoškolským studiem v doktorském studijním programu v mnoha zemích po celém světě. Je to nejvyšší titul, kterého je možné dosáhnout studiem a navazuje na předchozí magisterské a bakalářské studium (ISCED 2011b).

Délka jednotlivých stupňů vzdělání se může v různých zemích značně lišit a tyto rozdíly mohou působit problémy při porovnávání statistik mezi jednotlivými zeměmi.

Mezinárodní standardní klasifikace vzdělávání (dále ISCED), která byla vytvořena v roce 1976 Organizací spojených národů pro výchovu, vědu a kulturu (UNESCO) a revidována v letech 1997 a 2011, používá 8 stupňů klasifikace. ISCED představuje oficiální rámec používaný pro usnadnění mezinárodního srovnávání vzdělávacích systémů (ISCED 2011a, ISCED 2011b). Jednotlivé stupně mezinárodní klasifikace vzdělávání (ISCED) shrnuje Příloha 2. Toto členění z 90. let 20. století v Evropě sjednotil tzv. Boloňský proces (zminěný v úvodu této práce), který se snažil mimo jiné o porovnatelnost a standardizaci vysokoškolského studia v jednotlivých zemích a vedl k usnadnění studia na zahraničních vysokých školách. Důsledkem této snahy o standardizaci bylo také zavedení tří stupňů studia nebo přechod na tzv. kreditový systém ECTS (*European Credit Transfer and Accumulation System*), kde bakalářské studium trvá zpravidla tři až čtyři roky, magisterské studium typicky další dva roky, a doktorské studium trvá zpravidla další tři až čtyři roky studia na vysoké škole (MŠMT 2021). Nicméně délka studia se neodvíjí primárně od let, ale od splnění konkrétních studijních povinností včetně obhajoby disertační práce založené na originálním výzkumu, publikování výsledků vlastního výzkumu v recenzovaném časopise a získání vyžadovaného počtu kreditů podle akreditace příslušného programu (PHD 2021). Doktorské studium je tedy ukončeno předložením a obhajobou disertační práce, která má publikovatelnou kvalitu a představuje přínos k rozvoji daného vědeckého oboru. Doktorské studium by mělo vést k dosažení pokročilé výzkumné kvalifikace. Programy doktorského stupně vzdělávání se věnují pokročilému studiu a výzkumným aktivitám a jsou typicky nabízeny institucemi terciárního vzdělávání zaměřenými na výzkum, jako jsou univerzity (ISCED 2011b). V některých vzdělávacích systémech se doktorskému výzkumu věnují také jednotlivci, kteří jsou zároveň zaměstnaní na univerzitě jako mladší výzkumní pracovníci nebo výzkumní asistenti (ISCED 2011b). Doktorát je požadavkem pro práci na univerzitě na mnoha vědeckých i pedagogických pozicích. Podle mezinárodních standardů vzdělávání je doktorský stupeň studia nejvyšší úrovní terciárního vzdělávání a má číslo klasifikace ISCED 8 (ISCED 2011a).

2.4 Historie a rozvoj mezinárodní mobility studentů a internacionalizace

Mobilita studentů není novým fenoménem, neboť sahá hluboko do historie. Studenti byli mobilní po celou dobu existence univerzit. Ve středověku a renezanzi byli kromě náboženských poutníků právě univerzitní studenti a profesori jedněmi z nejtypičtějších cestovatelů na evropských cestách (Symoens 1992). Rozsah tohoto fenoménu byl sice nesrovnatelný s mobilitou v rámci současného evropského vzdělávacího prostoru, ale i přesto je možné mluvit o středověkém evropském prostoru vzdělanosti, který byl definován společným náboženstvím, jazykem (latinou) a sdílenými akademickými zvyklostmi. V dnešní vysokoškolské sféře se dají vysledovat jisté podobnosti se středověkými trendy např. v oblastech propagování mobility jako nástroje k rozšiřování zkušeností nebo postupného zesilování pozice angličtiny jako široce užívaného akademického jazyka (De Wit, Altbach 2021). Také Guruz (2009) popisuje, jak se mezinárodní mobilita studentů, ale i vědců, programů a celých vysokoškolských institucí v průběhu času vyvíjela. V některých obdobích středověké Evropy činil podíl zahraničních studentů na celém kontinentu asi 10 %. Podíl zahraničních studentů zapojených do vysokoškolského studia je dnes celosvětově mnohem nižší – asi 2 % (Guruz 2009).

Srovnáme-li však odhady v absolutních číslech, má obrovský počet 2,5 milionu zahraničních studentů na celém světě mnohem větší dopad než několik stovek zahraničních studentů ve středověké Evropě. Tehdy se studenti stěhovali za vzděláním do zahraničí jednoduše proto, že v jejich domovských regionech neexistovaly vhodné instituce. Dnes však existuje více než sedmnáct tisíc vysokoškolských institucí ve 184 zemích a teritoriích světa, které poskytují přístup ke vzdělání širokým masám. Díky tomuto rozšíření je dnes relativně menší podíl zahraničních studentů mnohem významnější než kdykoli předtím (Guruz 2009). Tato expanze byla ovlivněna mnoha politickými, institucionálními, demografickými, kulturními a dalšími faktory modernizace globální společnosti. Vyspělé technologie dálkové komunikace a lepší dopravní možnosti zpřístupnily mezinárodní vzdělávání širšímu okruhu zájemců včetně studentů z rozvojových zemí, kteří získávají vysokoškolské vzdělání v Evropě. A právě na takové studenty se zaměřuje tato disertační práce. Historicky byla mezinárodní akademická mobilita vedena touhou po lepším vzdělání pro studenty, snahou

podpořit určité kulturní hodnoty a v neposlední řadě také vidinou vyššího příjmu po ukončení studia (Guruz 2009). Vědecký výzkum, zejména ve své nejpokročilejší podobě, byl jedním z prvních odvětví, které v rámci komunikačních systémů dokázalo pracovat na globální úrovni.

Univerzitní vzdělávání mívalo ze své podstaty vždy částečně mezinárodní povahu. Ale zároveň je třeba zdůraznit, že je ve světě možné sledovat také posilující tendence národních států, které nacionalistickými vlivy univerzity formují a ovlivňují (Kerr, Gade, Kawaoka 1994). Tento druh napětí v povaze univerzit – oscilující mezi mezinárodní povahou univerzit a jejich zakořeněním v národním a lokálním kontextu, je dominantním rysem terciárního vzdělávání. Pokud se vztahujeme ke globální povaze univerzit, neměl by být ignorován fakt, že většina univerzit vznikla v osmnáctém a devatenáctém století v kontextu doby s jasnou „národní orientací“. Univerzity byly tehdy institucemi, které měly sloužit především ideologickým cílům a profesionálním potřebám nově vznikajících národních států v Evropě. V tomto období vysokoškolského vzdělávání nebyla mobilita příliš podporována a někdy byla dokonce zakazována. I přesto přetrvávala i v této době existence jistých mezinárodních aspektů jako byl export systémů vysokoškolského vzdělávání, výzkum přesahující hranice států nebo v omezené míře také mobilita individuálních akademiků a studentů (Kerr, Gade, Kawaoka 1994).

Události první poloviny dvacátého století (dvě světové války) vedly k celospolečenské objednávce a navazujícím politickým snahám propagujícím mír a vzájemné porozumění skrze mezinárodní spolupráci a výměnu. Rozvoj takovýchto snah je možné ilustrovat zrodem mezinárodních vzdělávacích institucí po celém světě: např. Institut mezinárodního vzdělávání (*Institute of International Education*) – založen ve Spojených státech amerických (dále USA) v roce 1919, Německá akademická výměnná služba (*Deutscher Akademischer Austauschdienst*) – založena v Německu v roce 1925, nebo British Council – založen ve Velké Británii v roce 1934. Po první světové válce měly v étosu šíření vzájemného porozumění a míru vedoucí roli v internacionalizaci vysokoškolského vzdělávání USA v souvislosti se zvýšenou imigrací akademiků a výzkumníků z Evropy. Tento trend pokračoval a vyústil např. v prestižní Fulbrightovy stipendijní programy (od roku 1946) poskytující vzdělávací a vědecké výměny mezi USA a 155 zeměmi světa. Prestižní Fulbrightovo stipendium zprostředkovává nejen možnosti studovat, provádět

výzkum či vyučovat v USA, ale umožňuje také vzdělávacím a výzkumným institucím získat pedagoga nebo vědce z USA. Fulbrightova programu se od jeho zahájení zúčastnilo více než 400 000 studentů z celého světa (US Fulbright Program 2022). Tato rozsáhlá a talentovaná síť absolventů i po skončení svých grantů nadále podporuje vzájemné porozumění a spolupráci mezi USA a partnerskými zeměmi, sdílí znalosti napříč komunitami a spolupracuje na projektech, které by měly zlepšovat kvalitu život v různých oblastech světa (Fulbright Alumni 2022). Poněkud odlišný trend, založený zejména na národní bezpečnosti v souvislosti se zahraniční politikou je vysledovatelný v případě Sovětského svazu. Na pozadí studené války byly vyvinuty mezinárodní vzdělávací programy, které byly řízeny spíše národními vládami než univerzitami. Většina takových aktivit byla uskutečněna na základě bilaterálních kulturních a akademických dohod nebo v kontextu rozvojové spolupráce (De Wit, Altbach 2021). V průběhu druhé poloviny dvacátého století se do popředí fenoménu mezinárodní mobility studentů dostává také role Evropy. Evropské státy posilovaly zejména v ekonomické a politické oblasti; teprve v osmdesátých letech pak vznikly vzdělávací a výzkumné iniciativy v čele s programem ERASMUS, který bude podrobněji v souvislostech s internacionalizací rozebrán v kapitole 2.6 této práce.

Pohyb proudů mezinárodních studentů ovlivňuje také forma financování jejich studia. Ve Velké Británii zavedla v roce 1980 vláda Thatcherové pro zahraniční studenty plnou výši poplatků, což způsobilo zaměření internacionalizace britských univerzit na nábor zahraničních studentů za účelem generování příjmů. Ostatní anglicky mluvící země, zejména Austrálie, následovaly, přičemž USA si uchovaly vedoucí úlohou v absolutních počtech hostujících zahraničních vysokoškolských studentů (De Wit 2002). Univerzity jsou sice považovány za v podstatě mezinárodní instituce, ale jednají také v rámci národních regulačních rámců. Posun v anglicky mluvících zemích směrem k více komerčnímu modelu je toho jasným důkazem. Kontinentální Evropa si sice udržela v posledním čtvrtstoletí spíše kooperativní model mezinárodního vzdělávání, ale celkově se v posledních letech uplatňuje v mnoha státech posun k tržnímu (komerčnímu) přístupu k náboru zahraničních studentů (De Wit, Altbach 2021). V současné globální společnosti dochází současně také ke změně internacionalizace vysokoškolského vzdělávání, jejíž pojetí se postupně odklání od čistě západního konceptu. Dříve byl tento proces posuzován v pojmech západního, převážně anglo-amerického a převážně anglicky mluvícího paradigmatu. Ale s tím, jak se do procesu

internacionalizace zapojuje stále více zemí a typů institucí na celém světě, se proces internacionalizace globalizuje a odklání se tak od čistě západního paradigmatu (Jones a kol. 2015).

Mobilita, známá také jako "internacionalizace v zahraničí", je nejčastěji zmiňovanou aktivitou v oblasti internacionalizace. Rozvoj kurikula a globální profesní a občanský rozvoj, označovaný také jako "internacionalizace doma", jsou dalšími složkami internacionalizace, kterým je ale věnováno méně pozornosti než mobilitě (De Wit, Altbach 2021). Mezinárodní mobilita studentů, zahrnující studenty překračující státní hranice za účelem nebo v kontextu jejich studia, soustavně rostla od druhé poloviny 20. století a tento nárůst se dále od začátku 21. století zrychloval. To znamená, že se celosvětově každý rok více a více studentů účastnilo nějaké formy zahraničního vzdělávání, a to navzdory rostoucím možnostem ve vzdělávání v domovských státech (Brooks, Waters 2011). Počet studentů, kteří byli zapojeni do terciárního vzdělávání v zahraničí (mimo stát jejich občanství) se během posledních desetiletí více než ztrojnásobil. Tento trend souvisí s celosvětovým rozšiřováním terciárního vzdělávacího systému a také odráží globalizaci společností a ekonomik obecně (Guruz 2009). Vzhledem ke skutečnosti, že nejvyhledávanějšími studijními destinacemi jsou v absolutních číslech anglicky mluvící země, začaly i ostatní státy nabízet kurzy v angličtině, aby vyvážily tuto jazykovou nevýhodu (Education Indicators in Focus – OECD 2021). Ovšem výše popsané zesilování fenoménu mezinárodní mobility studentů bylo v posledních letech zasaženo bezprecedentní mezinárodní situací globálního dosahu – pandemií COVID-19 a s ní souvisejícími opatřeními.

2.5 Vliv pandemie COVID-19 na mezinárodní studenty a akademickou sféru

Výrazným aspektem ovlivňujícím současné vysokoškolské vzdělávání je celospolečenská situace a opatření související s měnícím se klimatem a epidemií COVID-19. V dnešním světě vysoce propojených společností a ekonomik mají přírodní katastrofy a zdravotní ohrožení stále silněji globální rozměr a nezbytně tak ovlivňují také vzdělávání. Pandemie COVID-19, která v posledních letech značně narušila nejen akademický život, je toho jasným příkladem. V souvislosti s pandemií došlo k razantnímu snížení počtů mezinárodních studentů na univerzitách; např. v Austrálii se počet studentských víz v roce 2020 snížil o 80 – 90% (Hurley 2020), což silně ovlivňuje nejen univerzity a sektor vzdělávání, ale také ekonomiku obecně. Došlo k přesunu výuky, v některých případech dočasně, do převážně distanční formy a spolu s novými potřebami a výzvami došlo ke zpochybňování tradičních praktik vysokoškolského vzdělávání a hledání nových forem a technik akademického života (De Wit, Altbach 2021). V této situaci hrálo zásadní roli spojení přes internet. Velké množství vědeckých aktivit, schůzí a výzkumných porad se přesunulo do „online“ prostředí. Mnoho univerzit nabídlo kurzy na dálku a bylo tak možné studovat na dálku ze všech koutů světa bez nutnosti cestovat, a to v bezprecedentním měřítku a včetně velmi tradičních oborů studia jako je např. studium tradiční čínské medicíny (Zhang a kol. 2020).

Distanční vzdělávání jistě zahrnuje mnohé limitace a výzvy a v mnoha praktických a sociálních dovednostech nepopíratelně nemůže plně nahradit prezenční výuku (např. v laboratořích, při zacházení s přístroji, v medicíně, interpersonální komunikaci atd.), ovšem zároveň skýtá obrovské zvýšení dostupnosti vysoce kvalitního obsahu přednášek z nejprestižnějších univerzit po celém světě. Posouzením efektivity online výuky a vnímáním přesunu z tradiční učebny do online prostředí samotnými mezinárodními studenty se zabývá např. čínská studie (Zhang a kol. 2020), podle které distanční vzdělávání překvapivě posiluje schopnosti diskuze u studentů, ale zároveň nemůže nahradit potřebu praxí a prezenční výuky na pracovišti. Jednou z naléhavých výzev spojených se zaváděním programů online výuky se ukázala být dostupnost a rychlost internetového připojení. Např. ghanští studenti studující na vysokých školách v Číně uvádějí, že kvůli účasti na online vzdělávání musí utrácet vysoké částky za nákup internetových dat (Demuyakor 2020). Pandemie s sebou jistě přináší mnohá

negativa a obecně nejvíce dopadá na zranitelné skupiny obyvatel. Jako jedna z nejzranitelnějších skupin obyvatelstva během pandemie byli identifikováni také zahraniční studenti. Negativní dopad pandemie na ně by podle kanadské studie mohla pomoci zmírnit sociální práce (Firang 2020). Během pandemie COVID-19 musí zahraniční studenti navíc čelit souvisejícím obtížím s duševním zdravím (Chen a kol. 2020; Zhai, Du 2020) či finanční situací. S těmito nově krystalizujícími problémy se společnost a státy teprve učí zacházet, jak bylo popsáno např. ve studii kriticky hodnotící postavení mezinárodních studentů během epidemie v Austrálii (Nguyen, Balakrishnan 2020).

Celosvětová krize spojená s pandemií COVID-19 postavila před akademiky velké výzvy (např. Andersen a kol. 2020; Staniscuaski a kol. 2020) včetně snížení výzkumné produktivity akademických pracovníků doložené již na počátku pandemie (Andersen a kol. 2020; Kibbe 2020; Deryugina, Shurchkov, Stearns 2021). Při vysvětlování tohoto výpadku se často používá jako vysvětlení péče o děti, ale jen málo studií tento faktor explicitně měřilo (Krukowski a kol. 2021; Minello a kol. 2021). Existují však jasné signály, že dopady pandemie se v jednotlivých skupinách liší (např. podle pokročilosti kariéry, národnosti akademiků, u mužů a žen či u akademiků s dětmi a bez dětí), o čemž pojednávají zatím nemnohé studie (např. Amano-Patiño a kol. 2020; Andersen a kol. 2020; Kibbe 2020; Bol, Derks, Poorthuis 2021). Je zřejmé, že vědecký výzkum by měl hrát zásadní roli při určování přístupu ke zmírňování negativního dopadu pandemie COVID-19 a souvisejících opatření. Zatím však není zcela jasné, jak pandemie COVID-19 ovlivnila a nadále ovlivňuje vědeckou práci, studenty a vědecké pracovníky, jejich kvalitu života, výkonnost a schopnost plnit jejich akademické povinnosti. To se snažila objasnit nizozemská studie, která na velké skupině respondentů zkoumala dopad prvního období lockdownu (na jaře 2020) na akademické pracovníky v Nizozemsku – včetně PhD studentů (Bol, Derks, Poorthuis 2021). Z výzkum (který probíhal na všech 14 nizozemských univerzitách) vyplývá, že v průměru došlo u akademických pracovníků k velkému poklesu času, který věnovali výzkumu, zatímco čas věnovaný výuce se během sledovaného období lockdownu zvýšil. Zároveň se tyto účinky lišily mezi jednotlivými skupinami: pokles času věnovaného výzkumu byl obzvláště velký u akademických pracovníků, kteří mají doma malé děti, a tudíž velké povinnosti spojené s péčí o ně a jejich vzděláváním (v situaci uzavřených škol a zařízení předškolní péče v období lockdownu). U mužů a žen s dětmi na základní škole

byl vysledován velký úbytek času na výzkum, ovšem k nejmarkantnějšímu úbytku času na výzkum došlo u skupiny respondentů, kteří měli doma alespoň jedno dítě ve věku 0–3 roky (Bol, Derks, Poorthuis 2021). Celospolečenská situace spojená s pandemií také silněji nasvítla specifickou přetrvávající situací žen, které kloubí práci v akademické sféře s péčí o malé děti, a to i v tak modernizovaném prostředí s vysokou mírou rovnoprávnosti jakou je nizozemská společnost a akademická sféra obecně. Akademické pracovnice s dětmi žijícími ve společné domácnosti v nizozemském výzkumu uváděly silnější negativní zkušenosti než muži akademici s dětmi. Akademické pracovnice s malými dětmi zažívaly největší konflikty při skloubení práce s rodinnými povinnostmi, měly největší stres z postupu v jejich výzkumu, z velkého množství práce a povinností a ze své budoucnosti v akademické sféře. To částečně souvisí s tím, že akademičky s malými dětmi bývají typicky spíše na začátku své kariéry a častěji na dočasných pozicích ve srovnání s akademiky muži s malými dětmi. V tomto srovnání bývají akademici muži s malými dětmi typicky již v pozdějších fázích jejich akademické kariéry a mívají stálejší pracovní pozice. Nejsilnější obavy o vlastní budoucnost v akademické sféře se v tomto výzkumu tedy projevovaly u akademických pracovníků na začátku jejich kariéry, kteří také uváděli velmi vysokou míru stresu (Bol, Derks, Poorthuis 2021).

Pandemie COVID-19 bez pochyby mění akademický svět a její komplexní dopady na univerzity, studenty a vědce bude možné plně zhodnotit až s větším časovým odstupem. Mezinárodní spolupráce nicméně pokračují navzdory korona-krizi. Z prvních zkoumaných indikátorů se zdá, že se zahraniční vědecká spolupráce během této pandemie nezastavila, ale naopak stoupla (a to dokonce mezi USA a Čínou), i když s menším zapojením vědců z rozvojových zemí (Xu 2020). Světová výzkumná komunita prokazuje nadále otevřenost, odolnost a humanismus. Vynucená nehybnost výzkumných pracovníků přináší výzvy i příležitosti ke změně. Problémy spojené obecně s nerovností či etickými problémy se zdají být pandemií ještě zintenzivněny a ostřeji nasvíceny. Úvaha o současných nově vznikajících problémech a jejich reflexe pomáhá přehodnotit globální výzkum do budoucna a představit si ho v nových obrysech (Xu 2020). Na pandemii COVID-19 je možné ilustrovat, jak zásadní roli hraje internacionalizace ve výzkumu.

2.6 Internacionalizace vysokoškolského vzdělávání

V posledním desetiletí minulého století vytvořil konec studené války v kombinaci s rostoucí globalizací a požadavky znalostní ekonomiky kontext, který umožnil strategičtější přístup k internacionalizaci vysokoškolského vzdělávání. To bylo velmi viditelné zejména v Evropě, kde se strategičtější přístup k vysokoškolskému vzdělávání zrcadlil v programech Evropské unie (EU) a Boloňského procesu (od roku 1999), ale postupně i jinde. Program ERASMUS, který v současnosti výrazně formuje podobu mezinárodní mobility studentů v Evropě, vyrůstal na základech menších iniciativ v Německu a ve Švédsku v sedmdesátých letech a z evropského pilotního programu na začátku osmdesátých let (De Wit 2002). V devadesátých letech byl pak ERASMUS a podobné programy spojeny pod zastřešující program SOCRATES, který se dále vyvinul v program ERASMUS+ s ještě širším zaměřením zahrnujícím nejen vzdělávání, ale také sport a iniciativy mládeže. Aktivitu programu byly vždy založeny na spolupráci studentů, výměně zaměstnanců, společném vývoji vzdělávacích plánů a společných výzkumných projektech. Program ERASMUS měl velký vliv a dosah nejen v oblasti internacionalizace a reformy vysokoškolského vzdělávání, díky němu byl také zaveden systém převodu kreditů ECTS (zmíněný výše v kapitole 2.3) a aktivity spojené s programem ERASMUS také provázely vstup států střední východní Evropy do EU. Celá tato situace také napomáhala Boloňskému procesu a vedla k realizaci Evropského prostoru vysokoškolského vzdělávání (*European Higher Education Area*) (De Wit a kol. 2015). Boloňský proces je dohoda evropských i mimoevropských států, které chtějí zvýšit dostupnost a kvalitu vysokoškolského vzdělávání. V roce 1999 podepsali v Boloni ministři školství 29 evropských zemí deklaraci o sjednocení Evropského prostoru vysokoškolského vzdělávání s aplikací anglosaským modelem (Nickel 2011). Kromě zvýšení kvality vysokoškolského vzdělávání bylo jedním z cílů Boloňského procesu podpořit a usnadnit studentskou mobilitu a zlepšit vyhlídky na zaměstnatelnost v Evropě (European Commission 2021a). Bohužel se po jedenácti letech práce na harmonogramu Boloňského procesu nepodařilo jeho vytyčených cílů a snah plně dosáhnout (údajně z důvodu složitých procesů změn na univerzitách a nedostatku času), což způsobovalo komplikace při získávání zahraničních studentů a výzkumných pracovníků pro evropské vysoké školství (Nickel 2011). Ovšem snahy o internacionalizaci určitě nebyly zcela bez výsledku. Evropská

komise, mezinárodní organizace jako OECD, UNESCO a Světová banka, národní vlády a organizace vysokoškolského vzdělávání, jako je Mezinárodní asociace univerzit (IAU) a Evropská asociace univerzit (EUA), ovšem postupně dostaly internacionalizaci na vrchol reformní agendy. Internacionalizace začala být vnímána jako klíčový činitel změny v terciárním vzdělávání, a to jak v zemích s vysokými příjmy, ale také ve společnostech se středními a nízkými příjmy (De Wit, Altbach 2021).

Nové výzvy přináší vysokoškolským institucím v jejich snahách o internacionalizaci také vývoj liberalizace trhu vzdělávání (Luijten-Lub 2007). K této liberalizaci dochází v souvislosti s Všeobecnou dohodou o obchodu se službami – GATS, která byla jako soubor pravidel schválena Světovou obchodní organizací (WTO 2021). GATS vstoupila v platnost v roce 1995 a jejím cílem je vytvoření systému mezinárodních pravidel pro obchod se službami, který by byl předvídatelný, spolehlivý a usnadnil by liberalizaci trhů se službami. Kromě Boloňského procesu a dohod o liberalizaci trhu, spoluvytváří kontext internacionalizace vysokoškolského vzdělávání také Lisabonská strategie, zahájená na zasedání Evropské rady v Lisabonu v roce 2000. Lisabonská strategie stojí na třech pilířích (ekonomickém, sociálním a environmentálním) a jejím cílem bylo učinit z EU do roku 2010 nejkonkurenceschopnější ekonomiku světa (Lisbon Strategy 2021). Ekonomický pilíř přímo souvisí s tématem této disertační práce, jelikož se soustředí na rozvoj konkurenceschopné, dynamické a na znalostech založené ekonomice s velkým důrazem na rychlé přizpůsobení se změnám v informační společnosti a na investice do výzkumu a vývoje (Lisbon Strategy 2021). Také sociální pilíř stojí na investicích do vzdělávání a přechodu ke znalostní ekonomice v kontextu modernizace evropského sociálního modelu prostřednictvím investic do lidských zdrojů a boje proti sociálnímu vyloučení (Lisbon Strategy 2021). Environmentální pilíř, který byl přidán dodatečně na zasedání Evropské rady v Göteborgu v červnu 2001, vyzývá k oddělení hospodářského růstu od nadměrného využívání přírodních zdrojů (Lisbon Strategy 2021).

Podoby konkrétních projevů internacionalizace se v čase postupně vyvíjejí a proměňují. Zatímco dříve byla dominantní činností reflektující internacionalizaci mezinárodní mobilita, v současnosti se aktivity rozšiřují. Tato rozšířená pestřejší škála internacionalizačních aktivit v současnosti zahrnuje např. účast v mezinárodních konsorciích, zřizování poboček v cizích zemích a vytváření společných programů nebo titulů

(Luijten-Lub 2007). Studie zkoumající internacionalizační tendence a výzvy na západoevropských vysokoškolských institucích uvedla, že specializovanější vysoké školy mají relativně více zahraničních studentů, stejně jako ekonomicky orientovanější vysoké školy (Luijten-Lub 2007). Ovšem ekonomicky orientovanější vysoké školy nemají zájem pouze soutěžit na trhu vysokoškolského vzdělávání, ale vnímají také potřebu spolupráce. Snaží se spolupracovat s vhodnými partnery, aby dosáhly svých cílů a soutěžily o talentované studenty, zaměstnance a finance (Luijten-Lub 2007). Internacionalizace vysokého školství zesiluje také v rozvojových zemích a stále častěji je v souvislosti s ní zmiňován strategický přístup v kontextu dekolonizace (Thondhlana a kol. 2020). Kromě toho dochází Thondhlan a kol. (2020) k závěru, že trend směřující k posilování regionalizace a spolupráce mezi rozvojovými zeměmi (spolupráce Jih-Jih) ukazuje posun od pouhého kopírování západního paradigmatu spíše k silnému sklonu k vertikální internacionalizaci (*vertical internationalization*) popsané Jonesem a De Witem (2014).

Dalším výrazným fenoménem poslední doby je uprchlická krize vyvolávající mnohé výzvy a nutnost změn. V souvislosti s touto krizí se v odborné literatuře (Ergin, Wit, Leask 2019) objevuje pojem a koncept nucené internacionalizace (*forced internationalization*) ve vysokoškolském vzdělávání. Tento nový fenomén nucené internacionalizace vytváří pro instituce a státy neobvyklé výzvy, ale také příležitosti pro mnoho vysídlených vědců a studentů v dnešním světě. V tomto pohledu by měly univerzity celosvětově zvýšit své úsilí o zajištění přístupu k vysokoškolskému vzdělání širší skupině migrantů. Přijímání znevýhodněných skupin přicházejících z nestabilních regionů, odkud jsou migranti nuceni uprchnout, do vysokoškolského vzdělávání je důležité z humanitárních důvodů, jak se ukazuje např. v případě migrantů ze Sýrie žijících v Turecku (Ergin, Wit, Leask 2019). Jeví se jako zásadní věnovat do budoucnosti více pozornosti podpoře a udržení oprávněných uprchlíků ve vysokoškolském vzdělávání (zejména v hostitelských zemích se středním a nižším příjmem). Tímto tématem se zabývá Organizace spojených národů pro výchovu, vědu a kulturu (dále OSN). Podle zprávy Úřadu Vysokého komisaře OSN pro uprchlíky mají rovnocenný férový přístup k vysokoškolskému vzdělání (srovnatelný s ostatním obyvatelstvem) pouze 3 % uprchlíků z těch, kteří na takové vzdělání mají nárok (UNHCR 2019).

2.6.1 Globální konkurence na trhu vysokoškolského vzdělávání

V současné době lze pozorovat celosvětovou soutěž o nejlepší mozky a talenty. Vysokoškolské instituce a země se snaží přilákat a udržet si zahraniční studenty, protože přinášejí zisk z hlediska poplatků za studium, životních nákladů, znalostí a kulturní výměny. Mezinárodní univerzity se snaží dosáhnout vysoké kvality výzkumu a výuky, aby se staly světovou špičkou a využily prestiže vysokého mezinárodního hodnocení. Svět vysokoškolského vzdělávání se tak postupně proměňuje skrze mezinárodní soutěž o nejlepší mozky. Rostoucí počet zahraničních vysokoškolských studentů po celém světě odráží v předchozích odstavcích kapitoly 2.6 popsanou internacionalizaci vysokoškolského vzdělávání (Altbach, Knight 2007). Tradičně největší počty zahraničních studentů v terciárním vzdělávání hostí USA a Velká Británie, tedy anglicky mluvící státy (viz Příloha 3). Kromě tradičních světově proslulých institucí, jako je Harvard nebo Oxford, se významnými hráči v globální soutěži o studenty stávají také nově vzniklé nebo expandující univerzity v Číně, Indii a Saúdské Arábii. Satelitní kampusy západních univerzit vznikají v Abú Dhabí, Singapuru nebo Jihoafrické republice. Vedle rozrůstající se celosvětové sítě univerzit lze trend zvyšujícího se zájmu o zahraniční studenty logicky silně pozorovat také v rámci EU. V roce 2018 studovalo ve 27 členských státech EU na terciární úrovni vzdělávání 1,3 milionu zahraničních studentů (Eurostat 2018). Ze všech zahraničních studentů studujících v EU, studovalo v roce 2018 v Německu 23 % (312 000) zahraničních studentů, další největší podíly činily 17 % ve Francii a 8 % v Itálii a NL (Eurostat 2018). Dvě pětiny (44 %) zahraničních studentů, kteří v roce 2018 studovali na terciární úrovni v EU, pocházely z Evropy, 25 % z Asie a 15 % z Afriky (Eurostat 2018). Více detailů k podílům zahraničních studentů terciárního vzdělávání podle kontinentu jejich původu i podle země jejich původu je k nahlédnutí v Příloze 4 a v Příloze 5.

2.6.2 Kontext rostoucího trendu mezinárodní mobility studentů

Mobilita v rámci sektoru vysokého vzdělávání je rychle rostoucím fenoménem, který ovlivňuje rozpočet i řízení institucí a států na celém světě. Většina států přistupuje k mezinárodní akademické mobilitě a pobytům zahraničních studentů jako ke klíčovému nástroji k výměně znalostí, vytvoření intelektuálního kapitálu a konkurenceschopnosti

v globalizovaném světě (Novak, Slatinšek, Devetak 2013). V globální konkurenci vysokoškolského vzdělávání nehraje zásadní roli jen motivace ze strany poptávky (studentů a jejich rodičů), ale také ze strany nabídky, tedy těch, kteří se snaží získat mladé talentované jedince z jiných zemí na univerzity a další vysokoškolské instituce (Findlay 2011). Doktorské vzdělávání (vzdělávání Ph.D. studentů), které je nejvyšším stupněm institucionalizovaného vzdělávání, zahrnuje stoupající podíl mezinárodních studentů. To může být částečně způsobeno na jedné straně záměrnými politikami, které mají za cíl stimulovat takovou mobilitu, a na straně druhé rostoucí nerovnováhou v příležitostech v akademické kariéře (Wende 2015). Stále častěji je geografická mobilita, podporovaná jak institucemi, tak samotnými aktéry, vnímána jako standardní součást života vysoce kvalifikovaných osob (Leung 2015). Vzestup celosvětové akademické konkurence mohou někteří univerzitní a vládní představitelé vnímat i jako hrozbu, a proto se snaží omezit mobilitu studentů i přeshraniční expanzi svých univerzit. Avšak o mezinárodním boji o talentované osoby se ve vědecké literatuře vede dlouhodobě polemika (Abella 2006, Wildavsky 2010). Např. Wildavsky (2010) dává najevo svůj pevný názor, že šíření znalostí je z hlediska vzdělání a ekonomiky prospěšné pro všechny.

Internacionalizace je proces o více rozměrech, v jehož rámci některé země a instituce prosperují a jiným se nedaří (Brooks, Waters 2011). Modernizace a technologický pokrok spolu s dramatickým poklesem nákladů spojených s dopravou a komunikací přispěly ke značnému setření důležitosti vzdáleností mezi zemí původu a cílovou zemí (Ennew, Greenaway 2012). I tyto podmínky podnítily vlády, aby podporovaly akademické vztahy a příležitosti s univerzitními partnery v jiných zemích (Nguyen a kol. 2016). Lze vysledovat trend postupného rozšiřování internacionalizace institucí vysokoškolského vzdělávání např. z měřítka vnitro-evropského k rozsahu globální spolupráce (Valiulis 2015). Diskuse týkající se internacionalizace naznačuje, že vysokoškolské instituce po celém světě procházejí velmi podobným procesem, kdy počet stipendií nabízených univerzitami, nadacemi a korporacemi v průběhu posledních desetiletí roste a univerzity vnímají mobilitu studentů jako jednu z priorit. Jak pohled ze strany vysokoškolských institucí, tak také přístupy vlád naznačují, že se internacionalizace jeví jako vysoce pozitivní proces, který může být prospěšný pro více zúčastněných stran (Brooks, Waters 2011).

Mění se paradigma migrace a rozvoje je silně propojeno s diskuzí o cirkulaci mozků, která bude podrobněji rozebrána v kapitole 4.2 této práce. Mezinárodní mobilita studentů s sebou nese nezanedbatelné přínosy také pro hostitelské státy. Rozvojové státy stále více usilují o to, aby jejich studenti studovali v zahraničí, ale také západní ekonomiky vidí krátkodobé i dlouhodobé výhody plynoucí z přilákání zahraničních studentů pro instituce i hostitelský stát. Případné usazování skupin migrantů a vytváření etnických menšin může zásadně ovlivnit společnost hostitelských zemí. Přítomnost mezinárodních studentů pomáhá vybudovat silnější mezinárodní vazby a přináší potenciál lepších individuálních výsledků v multikulturním ekonomickém prostředí (Castles, Haas, Miller 2013; Haas, Miller, Castles 2019). Země exportující vzdělávání (tedy hostitelské země) považují zahraniční studenty za důležitou součást systému zajišťující kvalitu a relevantnost vysokoškolského vzdělání, neboť jejich přítomnost po celé zemi může pomoci vybudovat silnější mezinárodní a mezikulturní rozměr výuky a výzkumu.

Univerzity reagují na pestrou realitu společenských a kulturních změn, obecně chápaných jako projevy globalizace, škálou adaptačních procesů zahrnujících strategii internacionalizace. Průvodní jevy globalizace zahrnují mimo jiné mezinárodní dosah a integraci výzkumu, rozšířené používání anglického jazyka pro účely dorozumívání ve vědě či rozšíření mezinárodního trhu práce pro akademiky a vědecké pracovníky. Internacionalizace vzdělávání má zajistit studentům lepší výsledky v mezinárodním multikulturním ekonomickém prostředí. Pro instituce poskytující vysokoškolské vzdělávání přináší internacionalizace nové příležitosti a výzvy, jako je např. diverzifikace kurzů se zapojením globální perspektivy do učebních kurikul, která má zajistit vybavenost absolventů aktuálními žádoucími dovednostmi v souvislosti se světoobčanstvím (globálním občanstvím). Internacionalizace vysokoškolského vzdělávání je přirozeným důsledkem postupného stírání bariér národních hranic a je vyžadována jako jedna z podmínek materiálního a intelektuálního rozvoje společnosti obecně (Altbach, Knight 2007; Valiulis 2015). Zahraniční studenti, kteří získali stipendium, jsou obvykle úspěšní studující s dobrými výsledky, kteří mohou dodat studijnímu procesu a prostředí v hostitelské zemi rozmanitost a kvalitu, spolupráci na inovacích či zkušenost blízkých pracovních vztahů v interkulturním rámci.

Rozvoj kulturního či sociálního kapitálu v kosmopolitním kontextu je často jedním z klíčových faktorů motivujících studenty k účasti na zahraničním vzdělávání (Tran, Pham 2016). Mezinárodní zkušenost může být viděna jako nástroj k rozvoji zkušeností, přenosu znalostí a zlepšení zaměstnatelnosti. Studium a práce v zahraničí rozvíjí schopnost jednotlivců adaptovat se v novém kulturním prostředí, rozšiřuje jejich znalost odlišných společností, kultur a obchodních metod a zvyšuje možnosti využití schopností na trhu práce (OECD 2021). Skrze mezinárodní mobilitu studenti nezískávají pouze formální vzdělání a znalosti předávané vysoce kvalitními kurzy univerzit, ale také další sociální a kulturní znalosti, dovednosti a postoje, které jsou dále přenosné a mohou do budoucna zesílit jejich mobilitu. V obecnějším shrnutí je mezinárodní migrace studentů vnímána jako prostředek k získání symbolického kapitálu, který může být použit jako jistý rozlišovací znak identity (A.M. Findlay a kol. 2012; Zhou 2015). Na zahraniční studenty lze z určitého úhlu pohledu nahlížet jako na privilegovanou mobilní skupinu, která disponuje výsadami možnosti cestovat a přístupem k velmi kvalitnímu vysokoškolskému vzdělání (Rakovcová 2017).

Země se snaží přilákat zahraniční studenty na své univerzity také proto, aby zvýšily pestrost studentstva a poskytly studentům kulturně rozmanité prostředí. Kromě toho může přilákání zahraničních studentů pomoci se získáním prestiže univerzit a rozvojem mezinárodní pověsti institucí. V neposlední řadě přispívá přítomnost zahraničních studentů k rozšíření zahraničních vazeb a mezinárodní spolupráce univerzit (Altbach, Knight 2007; Foster 2016). Předpokládá se, že získání zahraničních talentů pomáhá zajistit, aby daná země hrála důležitou úlohu ve výzkumu a inovacích. Tento předpoklad stimuluje země k rozvoji iniciativ, které mají přilákat více zahraničních studentů do doktorských programů (Wende 2015). Výměna studentů může také přinášet kulturní obohacení a tím přispívat ke globální stabilitě a světovému míru. Kromě toho může fenomén mobility studentů přinášet ekonomické benefity pro hostitelské země, neboť studenti po návratu domů často pomáhají posílit dobré jméno (a značku – *brand*) jejich hostitelské studijní destinace. Stávají se tak ambasadory obchodních a politických zájmů a mohou vytvářet příležitosti pro rozvoj mezinárodních obchodních vazeb. V jiném pojetí pak může být poskytnutí mezinárodního vzdělání vnímáno jako forma zahraniční pomoci rozvojovým zemím (Cudmore 2005; Verbik, Line, Lasanowski 2007).

2.7 Transnacionalismus a identita

Koncept transnacionalismu získává v sociálních vědách na důležitosti zejména od 90. let 20. století. Transnacionalismus bývá popisován jako různorodé vazby, které migranti udržují k více než jedné zemi současně (Basch, Schiller, Blanc 2020). Tyto vazby mohou být různého charakteru a zahrnují jak propojení politické, sociální či ekonomické, tak také emocionální pouta. Samotné téma transnacionalismu se objevilo zejména v souvislosti s debaty o dopadech globalizace v současném světě a reflektovalo převažující pohled na národní státy ztrácející jejich suverénní postavení (Collins 2008). Starší pojetí migrace jako trvalého přesunu z jedné země do jiné bylo zpochybněno chováním samotných moderních migrantů (Vertovec 1999). V případě hypermobilních supermigrantů moderní doby je občanství vnímáno do jisté míry jako atribut umožňující cestování z byrokratického hlediska (a to zejména v případě cestování z profesních či obchodních důvodů). V novém pojetí se občanství stalo něčím, co se snaží držitelé cestovních pasů pragmaticky získat. Zdá se, že v tomto novém pojetí občanství ztrácí na síle významu některé z původních emocionálních aspektů – pocit sounáležitosti a hrdosti na zemi původu a národ. V antropologických a sociologických debatách byl transnacionalismus v 90. letech 20. století spojován s pojmy de-teritorializované a kosmopolitní formy identity (Hannerz 1996). Tendence kosmopolitismu souvisejí s redefinováním hranic a vnějších i vnitřních mezí (Kearney 2006) nebo také s otázkami individuální osobnosti a kolektivismu (Rouse 1995). Ong (1999) poskytl teoretický rámec pro pochopení bohatých a mocných migrantů v turbulencích globálního obchodu ve své knize o flexibilním občanství. Myšlenky, které integrují jak transnacionalismus, tak studentskou mobilitu, se v odborné literatuře objevily teprve relativně nedávno, v novém tisíciletí (Baláž, Williams 2004). Tento přístup se zabývá mnoha různými tématy, včetně kosmopolitních identit studentů, nadnárodní akumulace (lidského, sociálního a kulturního) kapitálu a nadnárodních spotřebních praktik (Baláž, Williams 2004).

Mobilita studentů by neměla být vnímána jako jednorázový pohyb mezi dvěma zeměmi, ale spíše jako komplexní jev v širokém kontextu nadnárodních sítí a různorodých vazeb mezi domovskou a hostitelskou společností. Tyto vazby z doby mezinárodních studií často přetrvávají i po ukončení studia a ovlivňují další život studentů. V éře dominance

transnacionálních debat by měl být pohyb vnímán jako nepřetržitý proces a případný návrat do země původu by neměl být chápán jako absolutní, jednou pro vždy dokončený čin. Jak ukazují několikere studie o návratové migraci, migrační plány a strategie se v plynoucím čase proměňují.

2.7.1 Návratová mobilita studentů, migrace vědeckých pracovníků a transnacionální identita

Mobilita studentů nekončí vycestováním do zahraničí za vzděláním, ale pro většinu mezinárodních studentů zahrnuje také návrat do země původu. Po dokončení studijního období v zahraničí jsou mezinárodní studenti vystaveni rozhodování, zdali se vrátit do domovského státu či pokračovat v dalším vzdělání či kariéře v zahraničí (Rakovcová 2017). Návratová migrace může být vnímána jako závěrečná fáze migračního procesu, nicméně v současnosti bývá návratová migrace pojmána spíše jako přechodná fáze v pokračujícím migračním cyklu prostorové mobility. Návratová migrace je v tomto pojetí chápána jako kontinuální proces překračující jednorázovou reintegraci, který je doprovázen komplexními prožitky sounáležitosti, spoluúčasti a formování identity (Ruben, Van Houte, Davids 2009).

Skrze zahraniční zkušenost se mezinárodní studenti učí navazovat nové propojení s jejich zeměmi původu a cítí různou měrou pocit sounáležitosti jak s hostitelskou, tak zároveň s domovskou společností. Studenti využívají ke spojení s rodinou či přáteli z domova nejrozličnější moderní komunikační technologie, jejichž masivní a rychlý rozvoj umožnil tyto kontakty značně zlevnit a zintenzivnit. Různé metody udržování kontaktů ovšem využívají nejen k udržení vazeb s domovským národem, ale také k poznávání nové hostitelské kultury. Stále se zvyšující využívání internetu a nejmodernějších komunikačních technologií zjednodušuje jak dočasným tak trvalým migrantům zůstat ve spojení s jejich rodnou zemí (Gomes 2015). Nicméně, jakkoliv časté a intenzivní jsou kontakty s domovskou společností, návratová migrace nemusí být vždy jednoduchý proces (zejména pokud návrat není zcela dobrovolným rozhodnutím) a může s sebou přinášet komplikace, nepříjemné pocity a nejrozličnější překážky. K nedobrovolné (svého druhu vynucené) návratové migraci dochází např. v případě absence legálních možností k prodloužení pobytu v zahraničí, kdy

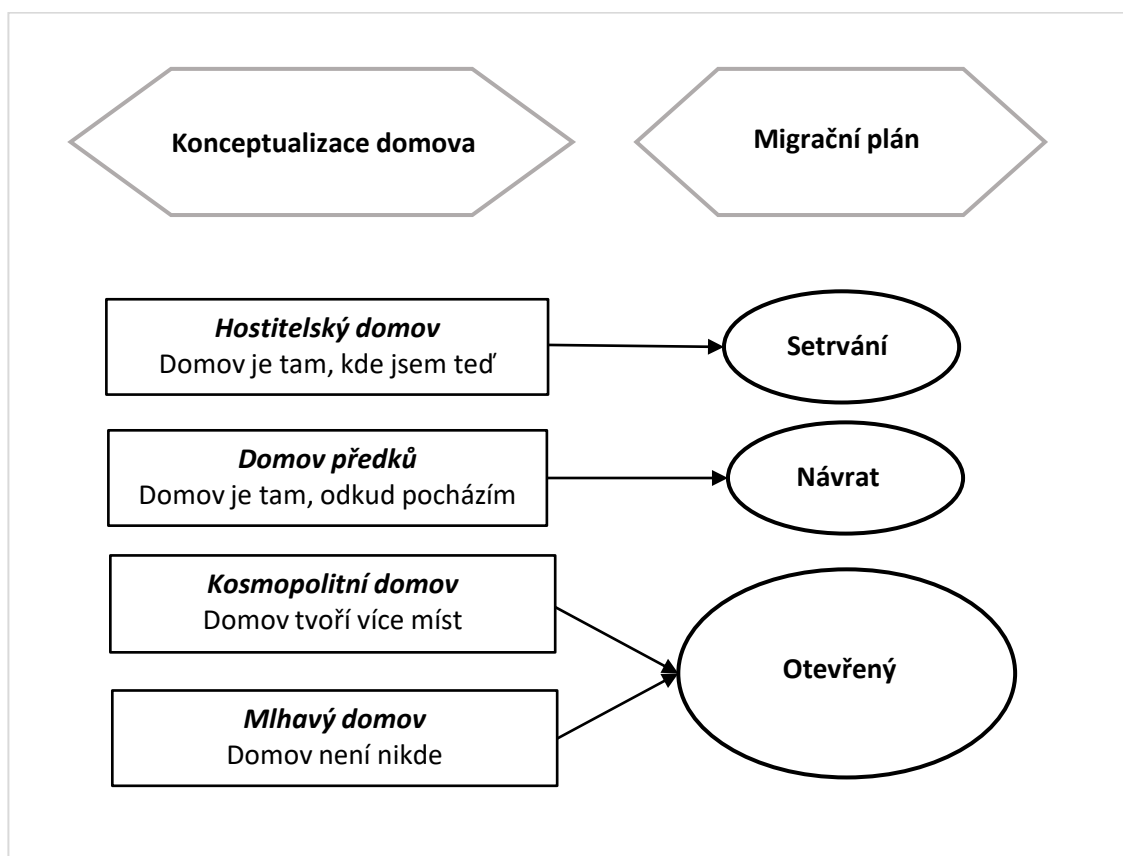
migrant nemůže získat povolení k pobytu (ať už dočasné či trvalé) a je okolnostmi přinucen se navrátit do země původu (Ruben, Van Houte, Davids 2009).

Přesun do jiného geografického a sociálního prostředí může vést k výrazné změně identity, případně k vytvoření transnacionální identity, která vychází z kombinace různých kultur (Ruben, Van Houte, Davids 2009). Studenti, kteří studovali v zahraničí, se často vyznačují více než jednou národní a kulturní identitou, pocitem domova na více místech zároveň. Transnacionální identita má decentralizovaný charakter, což ale neznamená, že by na konkrétní geografické poloze již nezáleželo. Spíše tito studenti situují geografickou polohu svého domova jako zároveň zde i tam. Tito studenti projevují nad svou nabytou transnacionální identitou hrdost a prožívají ji skrze nabyté schopnosti na pracovištích i skrze mezikulturní osobní vztahy. Vztahují se tak k širšímu a pestřejšímu okruhu jednotlivých osob z různých kultur a ke komunitám, ve kterých se se svojí identitou cítí být v bezpečí a přijímání, jak vyplynulo mimo jiné ze studie čínských mezinárodních studentů po jejich návratu do domovské země (Gu, Schweisfurth 2015). Tento aspekt se jeví jako velmi důležitý v situaci, kdy studenti realizují návratovou migraci a přinášejí do své země původu jak nově získanou kvalifikaci, znalosti a dovednosti, tak také transformovanou identitu, která se může po návratu plně rozvinout a realizovat (Brooks, Waters 2011). Ovšem návratová migrace neprobíhá vždy snadno a bez obtíží. Zatímco je pojem kulturní šok spojen především s prvotní migrací do zahraničí, někteří studenti zažívají silnější kulturní šok právě při návratu zpět do země původu. Kulturní šok nastává především v situacích spojených s nereálným očekáváním ohledně návratu a podceněním osobní proměny, kterou studenti individuálně během zahraničního studia procházejí. Takovýto reverzní kulturní šok může dočasně snížit schopnost studenta se reintegrovat, což bylo popsáno např. v případě vietnamských studentů (M. L. T. Nguyen 2012). Prožívání návratu ovlivňují četné individuální charakteristiky migrantů zahrnující jejich socioekonomickou situaci, rodinný stav či věk. U mladších migrantů je předpoklad větších obtíží spojených s návratem po studiu, jelikož strávili mimo zemi svého původu relativně větší část jejich života (Ruben, Van Houte, Davids 2009).

Teorie doporučují v případě moderních hyper-mobilních migrantů využít přístupy, které integrují jak transnacionalismus, tak studijní mobilitu (Baláž, Williams 2004). Studijní mobilita by neměla být vnímána jako jednotlivý pohyb mezi dvěma zeměmi, ale spíše jako složitý fenomén v širším kontextu transnacionálních sítí a nejrůznějších propojení mezi

hostitelskými a vysílajícími společnostmi. V době dominance transnacionální debaty by měl být migrační pohyb vnímán jako pokračující proces, který se vyvíjí. Výzkum plánů zahraničních studentů po dokončení studií by se neměl zaměřovat jen na push-pull faktory jako příčinu této migrace, ale měl by zvažovat také roli životních zkušeností a aspirací, zejména konceptu domova (Wu a Wilkes 2017). Na základě zkoumání zahraničních studentů na kanadských univerzitách bylo zjištěno, že studenti mají čtyři způsoby uvažování o domově: jako o hostitelském domově, jako o domově předků, jako o kosmopolitním a jako o mlhavém domově (viz Schéma 1). Tyto různé kategorie chápání domova odpovídají konkrétním plánům po emigraci. Zatímco studenti, kteří vnímají jako domov hostitelskou zemi, plánují zůstat, a ti, kteří vnímají domov jako místo spjaté s předky, se plánují vrátit do země původu, studenti s kosmopolitním a mlhavým pojetím domova mají otevřenější migrační plány (Wu a Wilkes 2017).

Schéma 1: Konceptualizace domova a migrační plány

Zdroj: přepracováno z Wu a Wilkes (2017)

Migraci vědeckých pracovníků v evropském výzkumném prostoru pohánějí nejen lepší ekonomické příležitosti a pokročilá migrační politika v cílových zemích, ale značnou měrou také všeobecné očekávání mobility ve vědě v rámci EU (Morano-Foadi 2005). Empirické důkazy ukazují, že akademičtí a výzkumní pracovníci považují za důležité determinanty při rozhodování o migraci a jejím cíli výzkumné prostředí a podmínky, jako jsou podpora výzkumu, infrastruktura či poptávka po výzkumnících a po akademických pracovnících ve zvažované cílové zemi migrace (Millard 2005). Studie ukazující nerovnoměrnou povahu toků vědeckých pracovníků v rámci Evropy a tvrdí, že je mobilita evropských vědců vedena často spíše nutností než volbou; a dále konstatuje, že čím déle jsou vědci v zahraničí, tím složitější je jejich návrat (Millard 2005). Millard (2005) dále polemizuje, že pokud se pro vysoce vzdělané migranty jeví akademický systém v zemi původu jako málo prestižní, mohou vědci zvažovat jiné možnosti uplatnění v domovině např. v soukromém sektoru.

2.7.2 Internacionalizace doktorského vzdělávání a imigrační politika

S rychlým nárůstem mezinárodního vzdělávání se stále více studentů snaží získat vysokoškolské vzdělání v cizích zemích a mnoho zahraničních studentů nyní považuje zahraniční studium za odrazový můstek k trvalému pobytu v dané zemi (Gribble 2008). Kulturní i finanční přínos zahraničních studentů pro ekonomiky hostitelských zemí podněcuje další iniciativy, které mají usnadnit příjezd a integraci zahraničních studentů. Tyto iniciativy zahrnují také změny imigrační a vízové politiky a vstupních procesů (Varghese a kol. 2008). Zatímco různé instituce tvrdě soupeří o získání zahraničních studentů, imigrační politika v nejžádanějších destinacích, jako jsou USA a Velká Británie, neumožňuje jednoduchý přechod ze studijních na pracovní víza (Choudaha 2017). Internacionalizace jako koncept a strategický plán je v rámci terciárního vzdělávání relativně novým, širokým a různorodým fenoménem. Dynamické debaty o internacionalizaci v terciárním vzdělávání ovlivňuje mnoho zúčastněných stran (politických, ekonomických, sociokulturních a akademických) s různorodými zájmy. V průběhu uplynulého půlstoletí se internacionalizace značně vyvinula a posunula se z původně okrajové aktivity až ke klíčovému aspektu reformních hnutí ve vzdělávání (De Wit, Altbach 2021).

Ze všech stupňů studia se doktorské vzdělávání Ph.D. studentů stává tím nejvíce mezinárodním, jak se jeví z podílu zahraničních studentů mezi doktorandy (Shen, Wang, Jin 2016). Globální rozměr je v současnosti zásadní součástí vysoce kvalitního vzdělání. Po rozpadu Sovětského svazu a ukončení studené války na počátku 90. let 20. století bylo odstraněno mnoho překážek mezinárodní mobility doktorandů, což vedlo k ještě většímu přílivu studentů do bohatších cílových zemí. V letech 2000–2012 dosáhla mezinárodní mobilita doktorandů nového vrcholu, přičemž se výrazně zvýšil podíl studentů vyjíždějících do Japonska, Francie, Kanady, Německa, Velké Británie a Austrálie. V současné době se největším zdrojem zahraničních doktorandů stala Čína. V tomto procesu řada vynikajících studentů odjíždí pro získání doktorského titulu studovat do zahraničí. Ztráta vynikajících studentů na jedné straně poškozuje čínský systém doktorandského vzdělávání, ale na druhé straně je pro Čínu velkou příležitostí změnit odliv mozků na jejich zisk tím, že plně využije znalostní diaspory rozptýlené po celém světě, rozvine kontakty

a mnohé také přiláká zpět do mateřské země (Shen, Wang, Jin 2016). Globalizace vysokoškolského vzdělávání podporuje zvýšenou mobilitu studentů jako součást studia, která vede k získání dovedností pro světové občanství. Mezikulturní adaptace je žádoucím důsledkem mobility a internacionalizace. Rozhodovací orgány na vysokých školách však často nedokáží využít tuto bohatou zkušenost a výhody, které studentům nabízí. Avšak ve stále globalizovanějším vysokoškolském vzdělávání se většina univerzit snaží podporovat mobilitu studentů (a to jak přicestování zahraničních studentů, tak i výjezdy svých studentů) prostřednictvím výměnných a zahraničních studijních programů.

V mnoha kulturách světa hraje vzdělání důležitou společenskou a kulturní roli. Kvalitní vzdělání získané na zahraniční univerzitě bývá často považováno za cestu pokroku, jako je tomu např. ve Vietnamu, kde jsou rodiny zvyklé obětovat mnoho pro dosažení co nejvyššího vzdělání jejich potomků (Nguyen a kol. 2016). Společně s rozvojem rozvojových států v nich roste také potřeba vysoce vzdělané a kvalifikované pracovní síly. Kromě toho, že je často omezený počet míst na domovských univerzitách, je navíc často zpochybňována kvalita vzdělání na institucích v rozvojových zemích. Tyto faktory spolu s rostoucí mladou populací v rozvojovém světě mohou vyústit k tlaku na místní vlády, který má vést k zahájení vzdělávacích reforem a ke zlepšení kvality vzdělávání na domovských institucích. Např. ve Vietnamu vedly tyto tlaky a snahy k vysílání zaměstnanců fakult do zahraničí za účelem absolvování doktorského studia a rozšiřování mezinárodních vztahů s organizacemi a institucemi (Trần, Marginson, Nguyễn 2014).

2.8 Migrace a ohledy na další členy rodiny

Proměny migračních plánů a strategií v čase bývají významně ovlivněny přechodem mezi různými stádii životního cyklu migrantů, v souvislosti s přirozeným posunem a přeuspořádáním priorit týkajících se kariéry, vzdělání potomků či kvality života v důchodu (Ley, Kobayashi 2005; Kobayashi, Preston 2007). Perspektiva životního cyklu (která bude podrobněji rozebrána v kapitole 4.1 této práce) se ukazuje jako velmi užitečná, jelikož bere v úvahu celou rodinu jako komplexní migrační jednotku a má tak potenciál odhalit hlubší související kontext a celou škálu motivací k migraci. Mobilní studenti nejsou oddělené či izolované subjekty; jsou naopak často součástí transnacionálních širších rodin. Studentská mobilita někdy vede k mezinárodnímu přemístění celých rodin, což bylo např. prokázáno výzkumem v případě mobility východoasijských studentů a transnacionálních rodinných strategií hongkongských a čínských diaspor (Kobayashi, Preston 2007; Ley 2010). Na rozdíl od převládajícího pohledu tato zjištění naznačují, že všichni zahraniční studenti nejsou zcela nezávislí, volní a bez závazků. Každopádně případy rodinných příslušníků, kteří následují zahraniční studenty, jsou stejně tak běžné, jako rozdělení z důvodu vzdělávání v zahraničí. Případy rodinných příslušníků jedné rodiny žijících transnacionální život v několika zemích současně byly zkoumány zejména v případě asijských migrantů (Ho 2002). Další studie odhalují roli dětí v procesu rodinné migrace (Orellana a kol. 2001) nebo zkušenosti osamělých matek a flexibilních rodin žijících transnacionální na dvou vzdálených březích Tichého oceánu (Waters 2002) označované jako „astronautské domácnosti“ (*astronaut households*). Transnacionální život zahraničních studentů v USA a jejich migrační záměry a rozhodování byly popsány jako kontinuální proces, který je neukončený a pokračuje v čase (Hazen, Alberts 2006).

2.8.1 Genderové aspekty migrace vysoce kvalifikovaných

Pro migranty jsou silnými tématy obavy z rozpadu rodin či starost o členy rodiny, kteří zůstali v zemích původu (typicky ženy a starší lidé) a kteří se mohou cítit opuštění a snaží se přežít odchod vydělávajících členů domácnosti. Jak ukázala např. studie situace v himalájských vesnicích, kde mnozí muži emigrovali a jejich ženám scházejí (Bose 2000). Ovšem situaci

v rodinách migrantů nelze v moderní době vnímat čistě jako odraz tradičních rolí žen a mužů. I když je mobilita žen v literatuře obecně spíše opomíjena, tvoří ženy v současném světě velkou část mezinárodních migrantů (Docquier, Lowell, Marfouk 2009). Větší podíl výzkumu, které by se zabývaly kvantifikací a charakteristikou migrace žen, by vedl k lepšímu pochopení sil, které formují mezinárodní migraci.

Ojedinelý výzkum zaměřený na genderový aspekt migrace vysoce kvalifikovaných pracovníků poskytl ukazatele mezinárodní migrace členěné podle pohlaví a dosaženého vzdělání ze 195 zdrojových zemí a zjistil, že ženy představují stále větší podíl na imigraci v zemích OECD a vykazují vyšší míru emigrace kvalifikovaných pracovníků než muži (Docquier, Lowell, Marfouk 2009). V absolutních číslech byl počet vysoce kvalifikovaných migrantek v průměru o něco nižší než počet vysoce kvalifikovaných migrantů mužů. Přibližně 61 % rozvojových zemí a pouze 48 % rozvinutých zemí vysílalo více vysoce kvalifikovaných migrantů mužského pohlaví než žen (Docquier, Lowell, Marfouk 2009). Ovšem v naprosté většině zdrojových regionů (zkoumaných zemí OECD mezi lety 1990 a 2000) míra růstu počtu vysoce kvalifikovaných emigrantek převyšovala míru růstu nízkokvalifikovaných žen nebo vysoce kvalifikovaných mužů. Tento vývoj je zvláště zřetelný v nejméně rozvinutých zemích. Zvýšená účast žen na emigraci z rozvojových do rozvinutějších zemí částečně odráží genderové změny v nabídce vzdělání. Míra emigrace vysoce kvalifikovaných žen byla v průměru o 17 % vyšší než u mužů (Docquier, Lowell, Marfouk 2009). Ovšem z pozdějšího empirického zkoumání emigrace kvalifikovaných mužů a žen vyplývá, že kvalifikované ženy nemigrují mezinárodně více než kvalifikovaní muži. Tím je odmítána starší teze genderového nebo sociálního rozdílu mezi pohlavími v mezinárodní migraci kvalifikovaných pracovníků (Docquier a kol. 2012).

Vazby mezi migrací žen a akumulací lidského kapitálu jsou obzvláště důležité pro rozvojové země. Úroveň vzdělání žen je obvykle považována za základní složku růstu. A tak může být vzrůstající podíl vzdělaných žen spojován s rozvojem. Studie ukazují, že vzdělání žen pozitivně souvisí s investicemi do vzdělání dětí, a má tak výrazný vliv na lidský kapitál budoucích generací (viz World Bank 2007). Vzdělanější matky jsou také lepšími vzdělavateli-učiteli v domácnosti, jak bylo prokázáno na příkladu Indie (Behrman a kol. 1999). Vzdělané ženy také obecně přispívají do domácnosti větším příjmem, což vede k větším investicím do vzdělávání dětí a nižší porodnosti (viz např. Basu 2002).

Matky s vysokou úrovní vzdělání mají mimo jiné také větší kontrolu nad zdroji v domácnosti (lepší vyjednávací pozici než méně vzdělané ženy) a rozhodují se investovat do dětí ve vyšší míře než muži (Quisumbing 2003).

2.8.2 Dopady migrace na partnery – domácnosti s dvojí kariérou

Mezinárodní migrace odráží také genderové problémy spjaté s domácnostmi migrantů s „dvojí kariérou“ (*dual-career*) – tedy takových, kde oba partneři či manželé hledají rozvoj své kariéry v úzce specifikovaném klasicky vysoce kvalifikovaném oboru). Zatímco v některých rodinách dochází v této souvislosti k migraci jednoho z partnerů, v jiných se rozhodují migrovat oba a někdy rodinná situace naopak vede k návratu jednoho či obou partnerů do domovské země. V kontextu post-industriální kariéry se prostorová mobilita často prolíná se sociální mobilitou (Hardill, 2002). Při budování kariéry kvalifikovaných migrujících pracovníků jsou úzce propojeny dvě oblasti, práce a rodina. Např. analýza zkušeností migrantských párů s dvojí kariérou v Německu ukazuje, že jejich transnacionální kariérní strategie mají velký vliv na jemné vyvažování genderových vztahů, které nejsou předem dané ani pevné (Shinozaki 2014). Podle tohoto výzkumu je k pochopení těchto strategií migrantů třeba zohlednit jejich transnacionální kulturní kapitál, přístup k poskytované péči o děti a perspektivu jejich životních fází (Shinozaki 2014). Jiný výzkum se zabýval kvalifikovanými migrujícími páry a překážkami, na které naráží v souvislosti s nedostatkem pracovních míst pro oba z dvojice kvalifikovaných migrantů na jednom místě v kontextu Austrálie (Ressia 2010). Výzkum zabývající se spojením transnacionalismu a přístupy nové ekonomiky migrace využil např. životopisy domácností žijících transnacionálním životem (Hardill 2004). Mezinárodní mobilita ovlivňuje každodenní život dvoukariérních domácností. Kombinace profesního rozvoje a rodinného života se stává v kontextu nárůstu domácností s dvojí kariérou komplikovanější. Optimalizace kariéry v zahraničí bývá zvažována také s ohledem na investice do dětí ve formě vzdělání, které má mnohdy přednost před kariérními rozhodnutími rodičů (Hardill 2004). Tyto konsekvence mohou vyústit v řadu složitých životních uspořádání, kdy členové dvoukariérních domácností žijí ve vysílající i přijímající zemi zároveň.

2.8.3 Dopady migrace na děti ponechané v zemích původu migrantů

Dopad migrace na děti ponechané v zemích původu migrantů se mohou v jednotlivých zemích značně lišit (Bhatt a Roberts 2012). Např. v Indii vedlo zlepšení ekonomického postavení domácností migrantů k podstatným změnám ve struktuře využívání zdravotnických služeb. Lepší životní úroveň domácností migrantů vedla také ke zlepšení výživového stavu dětí a následně ke snížení úrovně dětské úmrtnosti, tedy úmrtí dětí věku od 1 roku do 4 let – jak vyplývá ze studie vlivu emigrace na životní úroveň v indické Keralě (Banerjee, Jayachandran, Roy 2002). Odpovídajícím způsobem mají děti v Mexiku v domácnostech migrantů nižší kojeneckou úmrtnost a vyšší porodní hmotnost než děti v domácnostech bez migrační zkušenosti. Děti v domácnostech migrantů se těší nižší dětské úmrtnosti a je u nich větší pravděpodobnost, že je porodí lékař (Hildebrandt a kol. 2005). Zároveň se dětem v domácnostech migrantů dostává v pozdějších fázích života méně preventivní zdravotní péče v souvislosti s velkou časovou vytížeností rodičů a jejich častější nepřítomností v domácnosti (Hildebrandt a kol. 2005). Navíc je u těchto dětí pozorována menší pravděpodobnost, že budou kojeny, plně očkováány nebo prohlédnuty lékařem v prvním roce života (Hildebrandt a kol. 2005).

Jiné výzkumy zkoumaly vliv migrace a remitencí na školní docházku dětí migrantů, které zůstaly v zemi původu. Studie zabývající se školní docházkou v mexickém kontextu tvrdí, že mexické děti v domácnostech migrantů absolvují výrazně více let školní docházky (Hanson, Woodruff 2003). Ovšem tento závěr rozporuje jiná studie v oboru (Borraz 2005). Borraz (2005), který analyzoval dopad zvýšení objemu remitencí na lidský kapitál dětí v Mexiku, na rozdíl od Hansona a Woodruffa (2003) tvrdí, že remitence mají pozitivní vliv pouze za splnění určitých kritérií: konkrétně je podle jeho závěrů pozitivní vliv remitencí na školní docházku možné sledovat pouze u dětí žijících v menších městech (s méně než 2 500 obyvateli) a u dětí matek s velmi nízkým vzděláním. K podobnému závěru dospěla i další studie zmiňující pozitivní dopad remitencí na vzdělávání dětí migrantů jen za splnění předpokladu nízkopříjmové rodiny s nižší vzdělanostní úrovní rodičů. Podle této studie remitence zmírňují nutnost brát si půjčky na investice do vlastního vzdělávání u velmi chudých a díky tomu se zmírňuje negativní vliv migrace na školní docházku u mladších dívek s matkami s nízkým vzděláním (Agunias 2006). Dopady remitencí

na konkrétní aspekty života členů rodin migrantů zůstávajících v zemích původu nejsou tedy v odborné literatuře vyhodnocovány vždy shodně a jejich interpretace mohou budit různé kontroverze.

Užitečný náhled na zkoumanou problematiku nabízí také obor psychologie, který se zabývá členěním životního cyklu, který je podrobněji rozebrán v pozdější kapitole 4.1 této práce. Takové členění vychází z ontogeneze (průběhu vývoje jedince) a „jednotlivé životní fáze váže na psychická i fyziologická vývojová stadia. Sociologie většinou uvažuje o širších etapách, které se překrývají s dočasnou stabilizací určitých sociálních statusů a rolí. Nejběžnější je členění životního cyklu na dětství, dospívání, dospělost a stáří. Tyto fáze jsou odlišně chápány tzv. tradičními společnostmi a společnostmi moderními. ... Změnily se výrazně i citové vazby mezi rodiči a dětmi a zejména vzrostly nároky na čas, ve kterém získává dítě potřebné formální vzdělání. Fázi dospívání uvažuje pouze moderní společnost. Je neurčitá a problematická, protože fyzické dospívání postupuje rychleji než zrání sociální. ... I období dospělosti má v moderní společnosti své vážné problémy. Větší svoboda v individuálních rozhodnutích a zároveň větší individuální zodpovědnost vyvolává napětí a obtíže. Tzv. krize středního věku je stále častější a vede právě k destandardizaci životního cyklu“ (Sociologická encyklopedie 2018).

2.8.4 Dopady migrace na rodiče ponechané v zemích původu migrantů

Zvláštní význam má v procesu formování migrační strategie v transnacionální fázi života faktor zvažování osobních vztahů. Důležitost osobních vztahů v takovém rozhodovacím procesu byla analyzována např. v případě mezinárodních (post)graduálních studentů (Geddie 2013). Tato studie vyzdvihla kromě důležitosti péče o děti především aspekt péče o stárnoucí rodiče, jako jeden z dominujících faktorů při migračním rozhodování. Mezigenerační rodinné vztahy jsou zakotveny v rodinných kulturách. Takové rodinné kultury ovlivňují způsob, jakým si příbuzní poskytují podporu a péči a mohou se lišit jak mezi jednotlivými kulturami, tak i uvnitř nich (Albert, Coimbra 2017). Rodiny migrantů formují zvláštní kategorii, neboť hodnoty a očekávání kultury původu a hostitelského kulturního kontextu se mohou lišit. Konfrontace s migrační zkušeností se může odrážet

v proměnách rodinné soudržnosti, provázanosti a normativních očekávání týkajících se podpory, kterou mají dospělé děti poskytovat jejich stárnoucím rodičům (Albert, Coimbra 2017). Jiný výzkum poukázal na přítomnost prožitků viny jakožto motivační emoce v migračním procesu v kontextu transnacionálního poskytování péče stárnoucím rodičům na dálku. V tomto sociálně vztahovém pojetí je argumentováno, že v procesu migrace je implicitně obsažena morální povinnost návratu (Baldassar 2015). Etnografický průzkum mikro-dimenze praktikování rodinných vztahů na dálku a péče o staré lidi v transnacionálním kontextu také zdůrazňuje význam zohlednění role příbuzných a komunit ve vlasti při zkoumání migrace. Analýza transnacionálních praktik poskytování péče ukazuje, že migrace je někdy vyvolána spíše potřebou poskytovat nebo přijímat péči než běžněji předpokládanými "racionálními" ekonomickými motivy. Transnacionální životy jsou spoluutvářeny kulturně konstruovanými představami o "ideálních" rodinných vztazích a povinnostech (Baldassar a kol. 200; 6Baldassar 2007).

Situace stárnoucích osob se v dnešním globalizovaném světě proměňuje a liší se od prožívání stáří v minulosti. Posun situace stárnoucích osob reflektuje celospolečenské změny v modernizovaném světě. To se odráží také v redefinovaném pojetí období stáří v rámci životního cyklu např. ve formulaci Sociologické encyklopedie: *„...Období stáří (tzv. třetí věk) není rovněž prožíváno tradičním způsobem. Přibývá lidí dosahujících vyššího věku i lidí osamělých, což je důsledek demografické revoluce i závažných změn v rodině a v požadavcích na profesionální život. ... Celkově se zdá, že lidé, vědomi si všech možných nečekaných přírodních i společenských změn (katastrof, příznivých náhod), které narušují kontinuitu a perspektivu lidského života, stále více naplňují své představy o životě v každodenních aktivitách než v cíleném a rytmičtém životním cyklu, i když potřeba časového i prostorového přesahu individuálního životního cyklu nemizí. První je obsažena v přetrvávajících náboženských vizích posmrtného života, druhá v nadějích vkládaných do potomků“* (Sociologická encyklopedie 2018).

Kvalita života v postproduktivním věku se proměňuje v souvislosti se stárnutím obyvatelstva a modernizací společnosti (jak bude podrobněji rozebráno v kapitole 4.4). Starší lidé žijí stále častěji sami a v modernizované společnosti orientované na mládí se mohou cítit více opomíjeni ve srovnání s minulostí (Goodman, Harper 2013; Thomas 2019). Stávající literatura o transnacionálním poskytování péče naznačuje, že je možné pečovat o stárnoucí

rodiče na dálku. Většina těchto studií však vychází z výzkumu v zemích s vyššími příjmy, kde mají rodiny přístup k institucionální podpoře a kde jsou cestovní a komunikační sítě obecně na vysoké úrovni. Dostupnost transnacionální péče je podmíněna socioekonomickou situací rodičů, dostupností sociálních sítí a technologií. Studie zaměřené na země původu s nižšími příjmy zjistily větší pravděpodobnost, že se rodiče migrantů ocitnou v nevýhodné či zranitelné situaci. V kontextu velmi slabé institucionální podpory, rozšířené chudoby a nerovnosti bylo na příkladu Bolívie zjištěno, že se během nepřítomnosti dospělých dětí do svízelné a zranitelné pozice dostávají především rodiče ve venkovských oblastech (Bastia a kol. 2021). Výzkum mezi vysoce kvalifikovanými migranty v USA reflektuje pokračování pečovatelských vztahů navzdory vzdálenosti prostřednictvím pravidelné komunikace, finančních převodů a opakovaných návštěv v zemích původu (Lee, Chaudhuri, Yoo 2015). Péče o stárnoucí rodiče představuje (např. pro kvalifikované migranty z Indie) emocionální, psychologické a finanční výzvy (Lee, Chaudhuri, Yoo 2015).

2.9 Opatření přispívající k posílení pozitivních efektů migrace kvalifikovaných

Výzvou pro státy, které se snaží získat maximální prospěch z emigrace svých občanů, je formování účinných politických opatření. Aby byla taková opatření efektivní, musí být v případě vysoce kvalifikovaných pracovníků poněkud odlišná od politických nástrojů cílících na prospěch z migrace méně kvalifikovaných pracovníků. V případě snahy o zesílení pozitivního efektu z emigrace vysoce kvalifikovaných je úkolem politiky státu především zajistit infrastrukturu a bezpečné investiční prostředí, které vytvoří příležitosti pro odborníky a profesionály, ať už typicky v oblasti informačních technologií nebo v oblasti zdravotnických služeb. Zkvalitněním infrastruktury a celkového prostředí mohou státy zajistit podmínky pro případný návrat takových žádaných migrantů (Bhatt, Roberts 2012). V případě výzev spojených s vytvořením efektivní migrační politiky a praxe pro maximální využití emigrace méně kvalifikovaných pracovníků se jako jeden z nejdůležitějších úkolů států jeví nasměrování individuálních remitencí do projektů, které by přispívaly jak ke zvýšení užitku rodin (jež remittance přijímají), tak ke zvýšení veřejného blaha. V případě migrantů s nízkou kvalifikací a jejich rodin, které zůstaly v domovských státech, literatura jasně ukazuje, že transformační důsledky emigrace jsou jak pozitivní, tak negativní (Bhatt, Roberts 2012).

2.9.1 Souvislosti sociálních remitencí

Remittance jsou obvykle chápány jako peníze nebo zboží, které migranti posílají zpět většinou rodinám a přátelům v zemích původu; jsou často nejznámějším přímým spojením mezi migrací a rozvojem. Remittance převyšují oficiální rozvojovou pomoc, jsou to i soukromé prostředky (Remittances 2021). Celosvětové odhady finančních převodů migrantů zahrnují i transakce nad rámec toho, co se běžně za remittance považuje, protože statistická definice používaná pro sběr údajů o remitencích je širší. Finanční remittance jsou často používány pro různé druhy analýz a jejich oficiální definice je poměrně komplikovaná – zahrnuje tři složky: běžné transfery, náhrady zaměstnancům a kapitálové transfery (viz UN 2019). Odhady finančních převodů migrantů navíc nezahrnují neformální převody. Remittance

mohou být také sociální povahy. Nová výzkumná agenda klade zesilující důraz právě na sociální (nefinanční) remitence. Sociálními remitencemi se rozumí přenosy myšlenek, hodnot, chování, identity, sociálního kapitálu, znalostí a praktik, které migranti získají během svého pobytu v jiné části země nebo v zahraničí a které mohou být přeneseny do komunit, lokalit a regionů v zemi původu (Levitt 1998).

Další možnosti členění sociálních remitencí navrhl výzkum zabývající se moldavskými migranty v Česku a v Itálii, který definoval tyto tři kategorie sociálních remitencí: remitence založené na mezilidské komunikaci, remitence orientované na projekty a remitence vázané na návrat (Drbohlav, Dzúrová 2021). Charakteristiky těchto jednotlivých tří kategorií sociálních remitencí byly popsány z hlediska jejich dopadu a rozsahu, selektivity či požadavků, vztahu k finančním remitencím a jejich načasování. Bylo popsáno, že např. v případě kategorie sociálních remitencí založených na mezilidské komunikaci dochází k ovlivňování na mikroúrovni skrze osobní komunikaci s rodinou či přáteli především o každodenních tématech (souvisejících typicky s prací, stravováním, životním stylem či životní úrovni) může docházet k přenosu nových norem, myšlenek, hodnot a praktik v různých oblastech života. K přenosu těchto sociálních remitencí, do kterého jsou zapojeni téměř všichni migranti, přispívá zjednodušení kontaktu skrze nejrozličnější snadno dostupné moderní technologické nástroje zprostředkované internetem včetně sociálních médií. K tomuto přenosu (který není nezbytně spojen s finančními remitencemi) dochází od samého počátku po příjezdu do cílové země, ovšem četnost kontaktů v průběhu času klesá spolu s dalšími znaky transnacionalismu. Za zmínku ovšem stojí také zjištěný pozitivní vztah mezi sociálními remitencemi založenými na mezilidské komunikaci a možným zapojením do politiky v zemi původu, které lze označit jako politickou remitenci (Drbohlav, Dzúrová 2021). K přenosu dalších dvou kategorií sociálních remitencí (orientovaných na projekty a vázaných na návrat), které mají dopad jak na mikroúrovni, tak také na mezoúrovni, typicky dochází až po delší době strávené v zahraničí. Tyto dvě kategorie mohou měnit veřejné oblasti života skrze vliv na vzdělávání, sport, kulturu, životní prostředí, charitu či infrastrukturu (v případě kategorie remitencí orientovaných na projekty) a mohou souviset také se zakládáním nových firem (v případě kategorie remitencí vázaných na návrat). Výzkum dále prokázal, že na transfer sociálních remitencí má vliv nejen obecný geografický kontext, ale také charakteristiky migrantů jako je úroveň jejich

vzdělání, jazykové schopnosti, sociálně-právní postavení v místě bydliště a celková spokojenost se životem (Drbohlav, Dzúrová 2021). Intenzita sociálních remitencí může záviset také na tom, jak stabilní si migranti v cílové zemi připadají a jestli např. mají trvalé povolení k pobytu (Portes, Celaya 2013). Jako ideální agent změny, který je nejlepším hybatelem v přenosu inovací přes hranice, byl definován jedinec, který je obecně považován za osobu s vyšším statusem, je vlivný a v neposlední řadě má silnou osobnost (např. Grabowska, Garapich 2016; Isaakyan, Triandafyllidou 2017; Drbohlav, Dzúrová 2021). Důležití hybatelé změn mají dále vlastnosti, které jim usnadňují přijímání a přenos různých novinek – zejména lepší znalost jazyka cílové země (viz např. Williams 2007; Adsera, Pytliková 2015; Giampapa, Canagarajah 2017) a vysokou úroveň vzdělání (např. Sturge, Bilgili, Siegel 2016). Klíčovou roli při transferu lidského kapitálu tedy hrají osobnostní charakteristiky, jazyková vybavenost a úroveň vzdělání migrantů. Míra přínosu sociálních remitencí pro země původu migrace tedy výrazně záleží na schopnostech, dovednostech a nově získaných hodnotách jednotlivých migrantů. Zejména sociální remitence mají proto pro kvalitativní výzkum v rámci této disertační práce velký význam.

2.9.2 Příklady slibné praxe v rozvojových zemích a podpora návratu kvalifikovaných migrantů

Zatímco historičtější přístup k definování rozvoje v kontextu zmírnění dopadů odlivu mozků vidí řešení v rozvoji regulací mobility kvalifikovaných pracovníků, novější studie a důkazy naznačují, že regulace mobility vysoce kvalifikovaných migrantů přináší obecně ve svých důsledcích mnohé nezamýšlené negativní efekty a jen málo výhod (Clemens 2009). I pokud emigrace kvalifikované pracovní síly z rozvojové země způsobuje této zemi znatelnou škodu, nelze odchod těchto pracovníků smysluplně označit za příčinu ztráty kvalifikované pracovní síly. To, že se např. vynálezce nevěnuje své specializaci a profesi ve své rodné rozvojové zemi, ale v některé z rozvinutých ekonomik v zahraničí, neobsahuje žádnou přínosnou informaci o tom, proč je v dané rozvojové zemi málo inovací. Proto je vhodné podívat se dál než jen na migraci – k příčinám, které migraci způsobují (Clemens 2009). Regulace mobility kvalifikovaných pracovníků sama o sobě totiž primárně

nepřispívá k řešení základních příčin emigrace kvalifikovaných migrantů. Studie uvádějící příklady způsobů, jak mohou rozvojové země budovat kvalifikační základnu pro rozvoj bez regulace pohybu lidí (Clemens 2009) doporučuje mentální posun, zahrnující odklon od sentimentálního termínu odliv mozků ve prospěch neutrálního, přesnějšího a výstižného termínu "tok dovedností" (*skill flow*). Jak je patrné, ani debaty na úrovni doporučení pro tvorbu politik a praktických opatření se neobejdou bez diskuze o vhodnosti a vývoji užívané terminologie ve zkoumaném oboru.

Doporučeními pro řízení a politiku a příklady dobré praxe v kontextu mezinárodní migrace vysoce kvalifikovaných se zabývala studie (Clemens 2009), která popisuje přístupy ke zmírnění negativních dopadů studovaného jevu zejména na rozvojové země původu. Zahrnuty byly např. tyto přístupy:

1. Zlepšení pobídek pro poskytování kvalitních služeb potřebným osobám
2. Inovace v oblasti financování vzdělávání
3. Přizpůsobení dotovaných dovedností místním potřebám
4. Odstranění domácích překážek v poskytování služeb
5. Podpora regionálních center kvality
6. Podpora dočasného návratu kvalifikovaných migrantů

Jako přínosné bylo v tomto kontextu vyhodnoceno zvýšení kvality služeb poskytovaných v rozvojových zemích z jejich stávajících lidských zdrojů. Na to poukazuje např. studie, která na základě neohlášených návštěv mnoha zdravotnických zařízení v rozvojových zemích zjišťuje, že velká část placeného personálu ve zkoumaných lokacích jednoduše chybí – do práce nedochází (Banerjee, Duflo 2006). Studie ze škol a zdravotnických zařízení v Indii a Keni předkládá strategie ke snížení absencí personálu založené např. na zlepšení motivace poskytovatelů. K takovému zlepšení motivace může docházet např. prostřednictvím odměn a trestů realizovaných externími kontrolory. Další možností zvýšení motivace může být vyvinutí většího tlaku na poskytovatele služeb skrze zvýšení poptávky po službách (Banerjee, Duflo 2006). V mnoha zemích chybí účinné pobídky pro realizování kvalitních služeb ve venkovských oblastech; odborníci a kvalifikovaní pracovníci jsou často stále úzce koncentrováni ve městech. Jedním z účinných opatření by tak mohlo být efektivnější rozmístění domácích odborníků

(Clemens 2009). Výzkumy jak mezi doktory v Indonésii, tak mezi studenty medicíny v Jihoafrické republice (Kumar 2007) prokázaly, že je mnohem pravděpodobnější, že budou pracovat v rurálních a periferních oblastech svých zemí (kde je nedostatek kvalifikovaných zdravotníků) v případě, že z těchto oblastí pocházejí. To naznačuje, že by pro zdravotnictví nedostatečně obsluhovaných oblastí bylo přínosné nejen aplikovat mírné peněžní pobídky pro ty, kteří jsou ochotni provozovat veřejnou službu v periferních oblastech, ale také zaměřit se při přijímání studentů na lékařské fakulty na studenty pocházející z periferních oblastí (Chomitz 1998).

Často ovšem není možné zcela zjevně prokázat, do jaké míry se ať už dočasná či trvalá návratová migrace pojí s jasnou návazností na konkrétní politická opatření, jak dokládají následující příklady výzkumů a praxí z různých zemí. Motivace k trvalému návratu kvalifikovaných migrantů jsou určovány mnohem důležitějšími faktory, než je politika a její opatření. Ačkoli mnohé vlády, jako např. tchaj-wanská, aktivně nabízely pobídky k návratu kvalifikovaných pracovníků ze zahraničí, jako bylo vytvoření vědeckého průmyslového parku Hinschu, v konečném důsledku byla rostoucí návratová migrace kvalifikovaných tchaj-wanských pracovníků v 80. a 90. letech 20. století pravděpodobně podmíněna zejména atraktivními pracovními příležitostmi a politickými svobodami doma na Tchaj-wanu (O'Neil 2003). O čistě ekonomické pobídky se snažilo např. Mexiko. Více než 2 000 Mexičanů v zahraničí s doktorátem, kteří souhlasili s návratem do Mexika, dostávalo jeden rok platovou podporu z mexického prezidentského fondu pro návrat do země (v letech 1991 až 2000) v celkové výši 56 milionů dolarů. Nicméně není jasné, kolik z těchto lidí by se vrátilo, kdyby tento program neexistoval (Thorn, Holm-nielsen 2006). Průzkumy dále naznačují, že např. nedávný nárůst návratové migrace indických lékařů lze přičíst vzestupu odvětví podnikového zdravotnictví v této zemi spíše než nějaké konkrétní politické, resp. regulační iniciativě (Haour-Knipe, Davies 2008).

Konkrétní politická opatření mohou mít potenciálně větší možnost pozitivně ovlivnit dočasné návraty kvalifikovaných pracovníků v zemích, kde jsou všeobecně složitější společensko-politicko-ekonomické podmínky. Existuje ovšem jen velmi málo jasných důkazů o účinnosti takových pobídek k dočasné návratové migraci. Na tomto poli se pohybuje Mezinárodní organizace pro migraci (IOM), která je mezivládní organizací zabývající se mimo jiné různými aspekty migrace, např. asistovanými dobrovolnými návraty

a reintegrací, pracovní migrací, prevencí a potíráním obchodu s lidmi či integrací cizinců (IOM 2021a). Program IOM „Dočasné navrácení kvalifikovaných státních příslušníků“ (*Temporary Return of Qualified Nationals*) a „Migrace za hranice“ (*Migration for Development in Africa*) jsou v současné době velmi rozšířené (IOM 2021b). Tyto programy pomáhají propojit zájemce z řad kvalifikovaných pracovníků v zahraničí s krátkodobými pozicemi na klíčových ministerstvech a dalších organizacích v jejich zemích původu. Program OSN pod názvem "Přenos znalostí prostřednictvím vyslaných státních příslušníků" hraje již řadu let podobnou roli (Newland a kol. 2008). Rozvojové dopady těchto programů je ovšem obtížné posoudit a dosud nebyly systematicky vyhodnocovány (Clemens 2009). V neposlední řadě by země snažící se nalákat své kvalifikované pracovníky zpět měly přinejmenším eliminovat zbytečné překážky bránící migrantům v dočasném návratu. Takové bariéry byly sledovány v případě nejvyspělejších států světa. Např. kvalifikovaní pracovníci, kteří usilovali o získání občanství v USA, museli v této cílové zemi zůstat nepřetržitě přítomni po několik let, zatímco se jejich případ řešil. „Zákon o návratu talentů“ (*Return of Talent Act*), který byl v roce 2007 předložen v americkém Senátu, měl vytvořit výjimky z tohoto omezení pro kvalifikované pracovníky, kteří chtějí pomáhat v jejich zemi původu při rekonstrukci země po konfliktech nebo přírodních katastrofách. Tento návrh se však nikdy nestal zákonem (Clemens 2009).

Kapitola 3

KONTEXT A LOKALIZOVÁNÍ VLASTNÍHO VÝZKUMU V NIZOZEMSKU

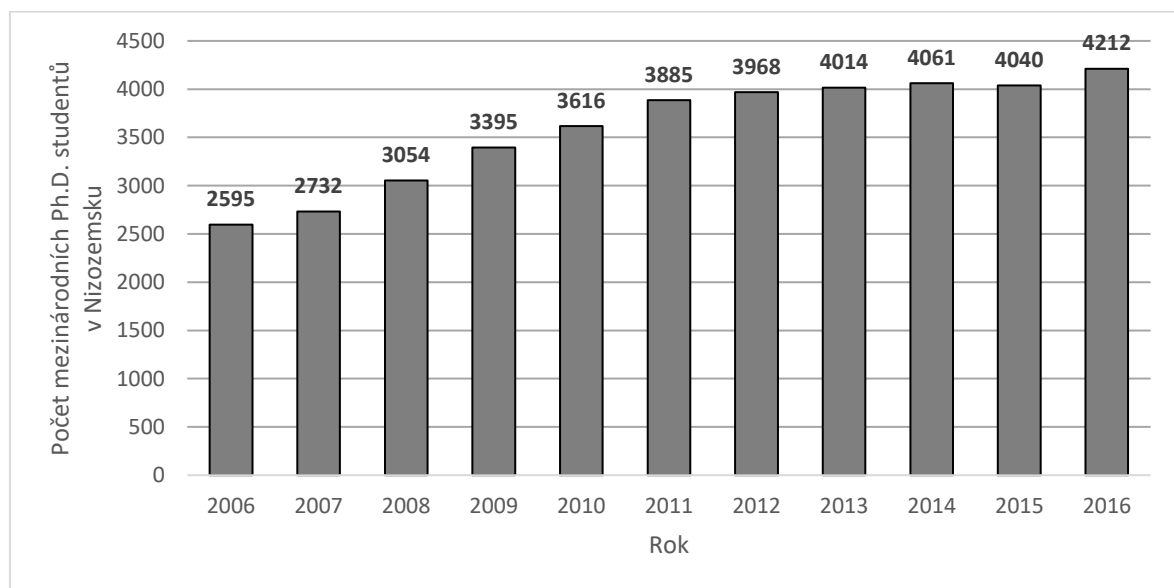
Pro prozkoumání transnacionálního tématu mobility Ph.D. studentů v jeho globálním kontextu byl výzkum této disertační práce lokalizován do univerzitního prostředí nizozemské WU. WU je institucí s hlubokými mezinárodními kořeny a specifickým studijním prostředím. WU hostí narůstající počet zahraničních studentů z širokého spektra občanství, národností a kulturních pozadí. Mezinárodní studenti tvoří čtvrtinu všech studujících na této univerzitě, což vytváří unikátní formu kulturní diverzity a specifické podhoubí umožňující kulturní výměnu. Všeobecně multikulturní prostřední holandské společnosti i mimo akademickou sféru je navázáno také na koloniální historii tohoto státu.

Silným aspektem vytvářejícím důležitý kontext migrace je stárnutí populace v rozvinutých státech světa v důsledku nízké porodnosti a prodlužující se střední délky života. Palčivý fenomén stárnutí populace je v silném kontrastu se situací v rozvojových zemích původu účastníků výzkumu této disertační práce. Tento fenomén demografické změny se týká i NL, kde se v souvislosti s problémem věkového složení společnosti diskutuje o nutnosti zvýšení věku odchodu do důchodu. V roce 2020 čítala celková populace NL přibližně 17,4 milionu osob; z toho nejpočetnější věkovou skupinu tvořily osoby ve věku 40 až 65 let (čítající téměř šest milionů osob); dále žilo v NL přibližně 3,8 milionu osob mladších 20 let (viz Příloha 6) a důchodci tvořily přibližně tři miliony osob (Statista 2021a). V letech 2009 až 2020 bylo migrační saldo v NL každoročně kladné (viz Příloha 7), což znamená, že se v NL usadilo více lidí, než kolik jich emigrovalo; v roce 2020 činilo migrační saldo 68 359 osob a v témže roce činil počet obyvatel NL s migračním původem (definovaným jako osoba, jejíž alespoň jeden rodič se narodil v zahraničí) více než čtyři miliony (Statista 2021b). V roce 2020 pocházelo nejvíce imigrantů v NL z ostatních evropských zemí, následovali migranti z asijských zemí a Ameriky; více než 1,4 milionu imigrantů v NL se buď narodilo v jiné evropské zemi, nebo odtud pocházel jeden z jejich rodičů; obzvláště hojně byli zastoupeni Poláci, kterých se pouze v roce 2020 přistěhovalo více než 25 tisíc (Statista 2021b).

3.1 Pozadí mezinárodní mobility studentů do Nizozemska

Zdá se, že NL se stává konkurenceschopnou alternativou k celosvětově nejoblíbenějším studentským destinacím jako jsou Velká Británie či USA. Dominance těchto anglicky mluvících hegemonů může být jen těžko v nejbližších letech v absolutních číslech zpochybněna. Podle statistik UNESCO (2013) hostilo USA 19 % a Velká Británie 10 % všech ve světě mobilních vysokoškoláků. Ovšem celosvětově se relativní podíly mobilních studentů postupně proměňují. Již výše zmíněné vedení přednášek a kurzů v angličtině, relativně levnější studentské poplatky a dostupnost stipendií dělají z NL vyhledávaný cíl mezinárodních studentů. Podle statistik organizace UNESCO stoupl např. nizozemský podíl na globálním trhu s mezinárodními studenty (měřený jako procentuální zastoupení ze všech mezinárodních studentů celosvětově) z 0,7 % na 1,2 % mezi lety 2000 a 2009. Evidentně počty zahraničních studentů v NL rostou (51 131 mezinárodních studentů v akademickém roce 2011–2012). A také procentuální podíl zahraničních studentů jako podíl na celkové studentské vysokoškolské populaci v NL vzrostl ze 7,7 % na 11,2 % mezi lety 2007 a 2012 (NUFFIC 2012). Později bylo na nizozemských veřejných institucích v akademickém roce 2018/19 zapsáno 85 955 zahraničních studentů ze 170 zemí a podíl zahraničních studentů v nizozemském vysokém školství se v daném roce zvýšil na 11,5 % oproti 10,5 % roku předchozímu (ICEF Monitor 2017). Obzvláště výrazně narůstal v NL počet zahraničních studentů v bakalářském stupni studia (viz Příloha 8, NUFFIC 2019). Nárůst zahraničních studentů se projevuje také v kategorii mezinárodních Ph.D. studentů. Počet zahraničních doktorandů v NL se mezi lety 2006 a 2016 výrazně zvýšil, jak vyplývá z Grafu 1. Zatímco v roce 2006 studovalo v NL cca 2 300 zahraničních doktorandů, do roku 2013 se jejich počet zvýšil na více než 4 000 a v roce 2016 studovalo v NL 4121 mezinárodních Ph.D. studentů (Statistica 2021).

Graf 1: Počet mezinárodních Ph.D. studentů v Nizozemsku v letech 2006 až 2016

Zdroj: Statistica (2021)

Počet zahraničních Ph.D. studentů v NL dále narůstá. V NL studuje téměř 5 000 zahraničních doktorandů (NUFFIC 2019). Kromě absolutních počtů zahraničních Ph.D. studentů narůstá v NL také jejich podíl na tamní populaci doktorandů. V roce 2015 mělo 45 % doktorandů, kteří byli v NL registrováni jako zaměstnanci, cizí státní příslušnost (NUFFIC 2019). Tento podíl se zvýšil v porovnání s rokem 2005, kdy bylo v NL 33 % zahraničních doktorandů a do budoucna se očekává další zvýšení tohoto podílu (NUFFIC 2019). Nárůst podílu zahraničních Ph.D. studentů zaznamenává Tabulka 1 a ilustruje Graf 2. Nejvíce z těchto zahraničních Ph.D. studentů v NL pocházelo v roce 2016 z Německa, Číny, Itálie a Indie (další čteně zastoupené země původu Ph.D. studentů jsou zaznamenány v Příloze 9, VSNU 2017, NUFFIC 2019).

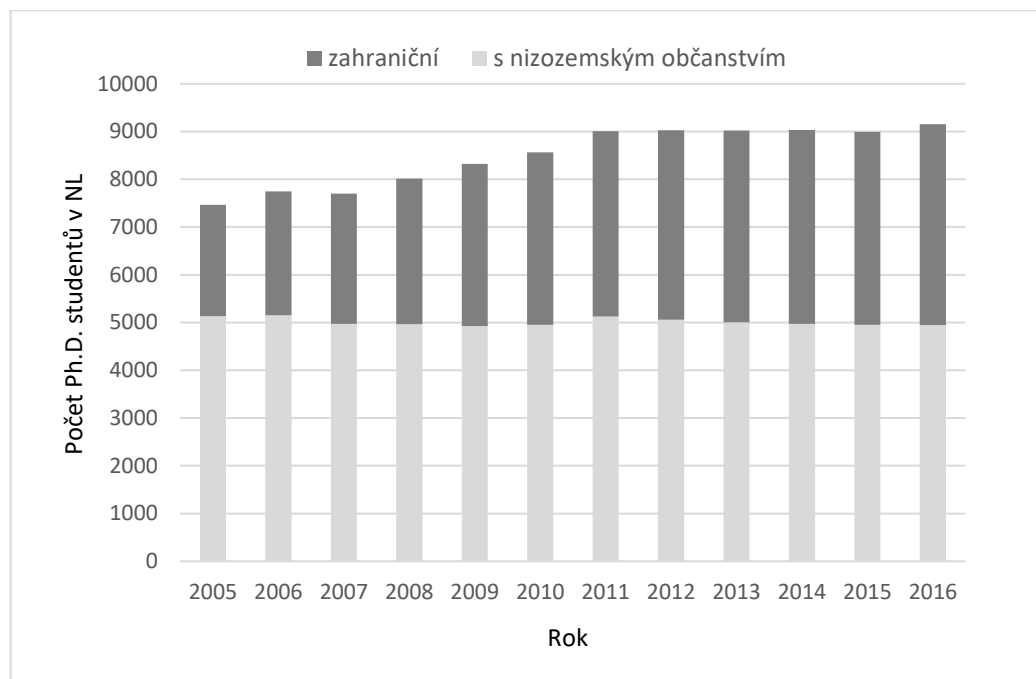
Tabulka 1: Počet Ph.D. studentů v Nizozemsku v letech 2005–2016

Rok	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Počet Ph.D. studentů											
Celkem	7760	7701	8017	8320	8567	9009	9027	9018	9031	8995	9154
s nizozemským občanstvím	5150	4969	4963	4925	4951	5124	5059	5004	4970	4955	4942
zahraniční (s jiným občanstvím)	2595	2732	3054	3395	3616	3885	3968	4014	4061	4040	4212

Zdroj dat: VSNU (2017), NUFFIC (2019)

Poznámka: zahrnuti jsou Ph.D. studenti registrovaní jako zaměstnanci (*bezoldigd*) v NL

Graf 2: Občanství Ph.D. studentů v Nizozemsku v letech 2005–2016

Zdroj dat: VSNU (2017), NUFFIC (2019)

Poznámka: zahrnuti jsou Ph.D. studenti registrovaní jako zaměstnanci (*bezoldigd*) v NL

Důležitým aspektem dokreslujícím zkoumanou problematiku je spokojenost samotných mezinárodních studentů v NL. Nizozemské univerzity bývají mezinárodními studenty v průzkumech hodnoceny obecně kladně. Mezinárodní studenti v NL jsou spokojeni zejména s akademickými, kulturními a sociálními aspekty jejich studijního pobytu (viz např. Studyportals 2014). A univerzita ve Wageningenu byla hodnocena mezinárodními

studenty jako jedna ze tří nejlepších v NL (spolu s univerzitou v Leidenu a v Nijmegenu), když získala ocenění excellent 9+ z maximálních 10 bodů (Studyportals 2014).

Pokud chce student, který nepochází ze země EU, studovat na univerzitě nebo vysoké škole aplikovaných věd v NL, potřebuje povolení k pobytu v NL. Pro získání povolení k pobytu za účelem studia v NL musí zahraniční studenti a jejich vzdělávací instituce splnit určité podmínky, které jsou důsledně kontrolovány. Tyto holandskou stranou prověřované podmínky se týkají především finančního zajištění studentů a zodpovědného plnění jejich studijních povinností (IND 2021a):

- Zahraniční student musí být (alespoň předběžně) přijat univerzitou nebo vysokou školou jako student denního akreditovaného studijního programu. Akreditované studium je studium, u kterého Akreditační organizace Nizozemska a Vlámka (*De Nederlands-Vlaamse Accreditatieorganisatie – NVAO, Accreditation Organisation of the Netherlands and Flanders*) nebo zahraniční instituce pro akreditaci vzdělávání poskytla písemnou záruku, že studijní program splňuje určité požadavky na kvalitu. Taková akreditace tedy zaručuje, že se jedná o kvalifikované studium. Tato univerzita nebo vysoká škola aplikovaných věd musí být uznaným sponzorem. Uznávaným sponzorem je osoba, zaměstnavatel nebo organizace, která má zájem na příjezdu cizince do NL. Organizace je povinna získat potvrzení o statusu uznávaného sponzora, pokud chce požádat o povolení k pobytu např. pro účely studia či výměnného pobytu vysoce kvalifikovaných migrantů a vědeckých pracovníků (IND 2021a). Uznané vzdělávací instituce jsou uvedeny ve veřejném rejstříku uznaných sponzorů. Mezi takové uznané sponzory WU patří (IND 2021b).
- Pro povolení k pobytu musí student dále prokázat, že má dostatečný, nezávislý a udržitelný příjem, tedy dostatek peněz jak na studium, tak také na život v NL. Množství peněz, které musí student – žadatel mít, se nazývá studijní norma. Studijní norma se rovná částce, kterou holandské studenti dostávají jako studijní příspěvek, když bydlí na koleji. Do této částky se nezapočítávají školní poplatky. Částka se mění každý rok k 1. lednu a v případě vzdělávání na univerzitě se pro rok 2021 pohybuje kolem 920 EUR měsíčně (IND 2021c). Vzdělávací instituce v NL vyžaduje po zahraničních studentech prokázání jejich příjmů každý rok. Studenti by měli doložit dostatek peněz na život a studium v NL po dobu

12 měsíců, ať už formou grantu, měsíčního příspěvku či dostatečnou částkou na jejich bankovním účtu. Pokud student pobírá stipendium, musí to prokázat v prohlášení instituce, která stipendium poskytuje. Pokud student získává finanční prostředky od soukromé osoby (sponzora ze zahraničí nebo z NL) nebo od nějaké firmy či společnosti, musí mít tato společnost či sponzor na bankovním účtu částku odpovídající studijní normě na dobu nejméně 1 roku, se kterou je možné volně nakládat (IND 2021a).

- Zahraniční student musí v každém akademickém roce získat alespoň 50 % požadovaných kreditů. Tomuto postupu se říká sledování studijního pokroku. Pokud se student potřebuje na zahájení vzdělávání na holandské univerzitě připravit (např. kurzem nizozemštiny nebo angličtiny), může na tuto přípravu ke studiu jednorázově získat 12 měsíců času. Většina kurzů a přednášek na univerzitách je vyučována v anglickém jazyce, proto university vyžadují splnění zkoušky IELTS (*The International English Language Testing System*) na úrovni 6, či dalších uznávaných jazykových zkoušek jako TOEFL (*Test of English as a Foreign Language*), TOEIC (*Test of English for International Communication*) či certifikát *Cambridge English grades* (IND 2021a).

Taková výše rozebraná povinnost získání povolení k pobytu v NL se nevztahuje na občany EU, Evropského hospodářského prostoru (*The European Economic Area – EEA*) – dále v textu jako EHP, nebo na občany Švýcarska a jejich rodinné příslušníky. Britští občané, kteří se po Brexitu rozhodnou přijet do NL žít, pracovat nebo studovat, mají možnost požádat o povolení k pobytu jako státní příslušníci třetích zemí. Tito žadatelé však mohou požádat o povolení k pobytu v NL a jsou osvobozeni od požadavku na povolení k přechodnému pobytu, stejně jako Američané, Kanadčané, Japonci a Jihokorejci. Pokud mají studenti povolení k pobytu za účelem studia v jiném členském státě Evropské unie (EU), V NL mohou absolvovat část studia, a to po dobu maximálně 360 dní. Jedná se o tzv. mobilitu v rámci EU. Mobilita v rámci EU za účelem studia umožňuje studentům studovat v několika členských státech EU. To umožňuje Směrnice Evropského Parlamentu a Rady (EU) 2016/801 o podmínkách vstupu a pobytu státních příslušníků třetích zemí za účelem výzkumu, studia, stáže, dobrovolnické služby, programů výměnných pobytů žáků či vzdělávacích projektů (EU 2016). Tento program je určen studentům, kteří nejsou státními příslušníky země patřící do EU, Švýcarska, Velké Británie a dalších zemí EHP. V tomto

výčtu je zahrnuta i lokace tohoto výzkumu – NL (kromě Aruby, Curacaa, Svatého Martina, Bonaire, Svatého Eustacha a Saby). Studenti nepotřebují pro účely mobility v rámci EU povolení k pobytu v NL. Jejich platné povolení k pobytu pro účely studia v jiném členském státě EU je platné i v NL (IND 2021a).

Důležitým faktorem ovlivňujícím proud zahraničních studentů do NL je holandská organizace pro internacionalizaci ve vysokoškolském vzdělávání – dále NUFFIC (*The organisation for internationalisation in education*), která nabízí širokou škálu stipendií a podporuje zejména studenty ze strategicky důležitých lokalit, rekrutujících se především z rozvojových zemí. Stipendium NUFFIC umožňuje uchazečům získat doktorát na jedné z 18 nizozemských univerzit a institucí pro mezinárodní vzdělávání. Velká část doktorandského výzkumu musí probíhat v domovské zemi kandidáta. Síť nizozemských kanceláří podporujících vzdělávání (*Nuffic Netherlands Education Support Offices*) neboli zkráceně *Nuffic Nesos* funguje v tzv. „Neso zemích“, zahrnujících tyto státy: Brazílie, Čína, Indie, Indonésie, Mexiko, Rusko, Jižní Korea, Taiwan, Thajsko a Vietnam. Spolu s rostoucími počty mezinárodních studentů ze všech těchto „Neso zemí“ celosvětově rostl také počet studentů z těchto klíčových zemí studujících v NL, kde se jejich počty vyšplhaly z 2 500 na 10 500 mezi akademickými lety 2007–2008 a 2011–2012 (NUFFIC 2012).

V NL je k doktorandům přistupováno spíše jako k plnohodnotným zaměstnancům fakult než jako ke studentům. Konkrétně se to odráží i ve finanční podpoře Ph.D. studentů na WU. Doktorandům, kteří jsou formálně přijati do doktorského programu (s připravovaným nebo schváleným návrhem projektu) a kteří budou obhajovat svou disertační práci na tamní univerzitě či přidruženém výzkumném centru (*Wageningen University & Research*), nabízí tato instituce vzdělávací bonus ve výši 3 500 EUR (PhD Funding WU 2021). Různorodých organizací a zdrojů, od kterých lze žádat o finanční prostředky na financování doktorského studia existuje více (viz Tabulka 2 a Tabulka 3). Poskytování stipendií Ph.D. studentům v NL z různých programů Evropské komise je dále podrobněji rozebráno v Příloze 10.

Tabulka 2: Poskytovatelé financování Ph.D. studia v Nizozemsku

Organizace s různými možnostmi financování	
Nizozemská organizace pro mezinárodní spolupráci ve vysokoškolském vzdělávání = NUFFIC (<i>Netherlands organization for international cooperation in higher education</i>)	- Spravuje různé stipendijní a dotační programy pro studium v NL i v zahraničí. - Stipendium NUFFIC umožňuje uchazečům získat doktorát na jedné z 18 nizozemských univerzit a institucí pro mezinárodní vzdělávání. Velká část doktorandského výzkumu musí probíhat v domovské zemi kandidáta. Uchazeč musí být státním příslušníkem jedné z 61 rozvojových zemí a musí být přijat na nizozemskou instituci jako doktorand. Přednost budou mají ženy a kandidáti ze subsaharské Afriky.
Nizozemská královská akademie umění a věd = KNAW (<i>Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences</i>)	- Akademie shromažďuje a spravuje soukromé finanční prostředky určené k podpoře výzkumu a sdílení znalostí zejména mezi mladými vědci. Programy se skládají z cestovních a výzkumných grantů, stipendií, ocenění a financování projektů.
Nizozemská organizace pro vědecký výzkum = NWO (<i>Netherlands Organisation for Scientific Research</i>)	- NWO každoročně investuje téměř 1 miliardu eur do výzkumu a výzkumné infrastruktury. Výzkumní pracovníci a výzkumné instituce mohou podávat žádosti o financování výzkumných projektů, velkého vybavení a databází.
Znalostní program pro udržitelný a inkluzivní rozvoj společnosti (<i>Orange Knowledge Programme</i>)	Podporuje účast uchazečů ze zahraničí. Rozšířený rozpočet je k dispozici zejména pro kandidáty z těchto zemí: Burkina Faso, Egypt, Etiopie, Jordánsko, Libanon, Mali, Niger, Nigérie, Palestinská území, Somálsko, Jižní Súdán, Súdán
Stipendium Desmonda Fortese (<i>The Desmond Fortes Scholarship</i>)	- Stipendium pro ambiciózní odborníky z Asie, Afriky, Latinské Ameriky a Karibiku, východní Evropy a střední Asie, kteří jsou zaměstnáni v klientské síti Podnikatelské rozvojové banky (<i>Entrepreneurial Development Bank</i> = FMO).
Mezinárodní nadace pro vědu = IFS (<i>International Foundation for Science</i>)	- Podporuje zejména mladé výzkumnice ženy v rozvojových zemích a snaží se tak přispět k rovnoměrnějšímu zastoupení žen ve výzkumu, plánování, rozvoji a aplikaci vědy.

Doktorská stipendia Akce Marie Skłodowska-Curie = MSCA (<i>Marie Skłodowska-Curie Actions PhD Funding</i>)	- Nabízí doktorandům financování studia v celé Evropě. Účelem tohoto programu je spojit organizace, jako jsou univerzity, malé a střední podniky, výzkumná střediska a neakademické organizace, za účelem školení začínajících výzkumných pracovníků.
Stipendia poskytovaná Evropskou komisí (<i>The European Commission Scholarships</i>)	- Financují výzkum a inovace posilující rozvoj. Fondy přispívají k řešení široké škály témat, např. v oblastech ochrany životního prostředí, změn klimatu, usnadnění spolupráce, zlepšení zdraví, udržitelného rozvoje, správních reforem či udržitelného hospodářství.

Zdroje: European Commission (2021), IFS (2021), KNAW (2021), MSCA (2021), NUFFIC (2021), NWO (2021), PhD Funding WU (2021)

Tabulka 3: Stipendia pro zahraniční studenty poskytovaná Wageningen University

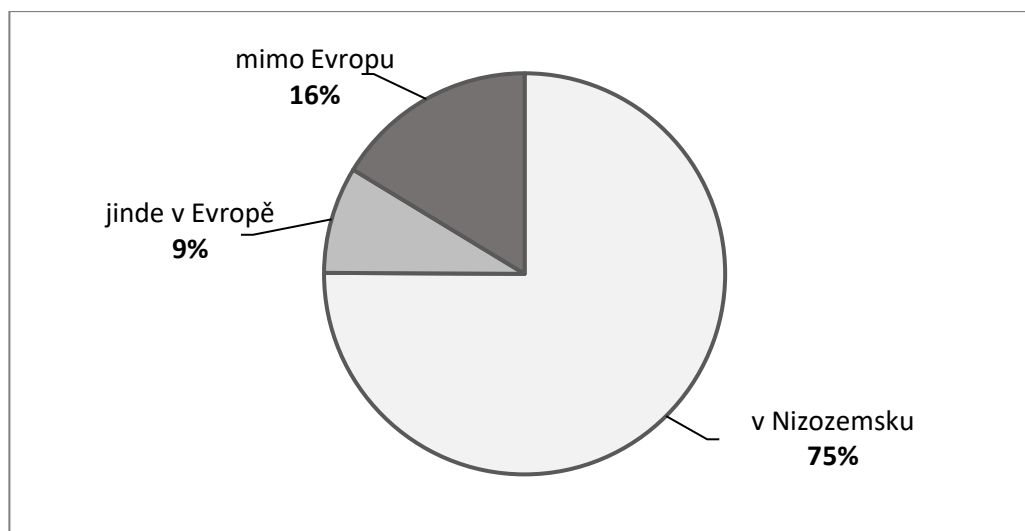
Stipendia poskytovaná z fondu WU	
Paul Speijer Fund	- umožňuje studium na WU africkým studentům rostlinných věd (<i>Plant Sciences</i>)
Anne van den Ban Fund	- podporuje studenty z rozvojových zemí
Dairy Science & Technology Fellowship	- stipendium pro studenty mlékařství a potravinářských technologií
Nico Buisman Fund	- podporuje studium environmentálních technologií
Pavlos Condellis Scholarship	- umožňuje studium na WU talentovaným řeckým studentům
Gijsbert Oomen Fund	- podporuje indonéske studenty
Future Animal Nutrition Africa Fund	- podporuje studenty z Afriky, zejména v oborech souvisejících s výživou zvířat
Stipendia cílená na mladé výzkumníky (z fondu WU)	
HJS Fund	- podporuje vytváření mezinárodních sítí pro mladé výzkumné pracovníky
Storm-van der Chijs Fund	- posiluje pozici začínajících vědkyň (specificky cílený na ženy ve vědě)
Wellensiek Fund	- podporuje doktorandský výzkum v zemědělství a péči o krajinu
Marina van Damme Fund	- podporuje mladé výzkumné pracovnice v oblasti biologie zvířat (také cílený na ženy ve vědě)

Zdroj: WUR (2021a)

3.2 Wageningen University – kontext multikulturního prostředí

WU je institucí se značným stupněm internacionalizace a velkým zájmem o globální témata, což reflektují časté aktivity a výzkumné projekty v četných rozvojových zemích. WU je aktivní v mnoha světových regionech napříč Asií, Afrikou, Amerikou, Evropou i Austrálií; tento globální dosah dokládá geografické rozložení aktivit zaměstnanců WU ve světě (viz Příloha 11, Corporate Brochure WUR 2021). Globální dosah vzdělávání na WU je možné ilustrovat také počtem bývalých absolventů WU po světě (viz Graf 3). V roce 2020 činil počet bývalých absolventů (*alumni*) WU 56 700; z nichž 42 570 (75,1 %) působil v NL, 4 884 (8,6 %) v Evropě a 9 246 (16,3 %) bývalých absolventů bylo mimoevropských (WUR 2020, UFW Annual report 2020). WU se rozšiřuje a zejména v posledních letech značně roste (WUR 2020), což se projevuje v narůstajícím počtu studentů (viz Příloha 12). V roce 2020 studovalo na WU v doktorském stupni studia 2196 Ph.D. studentů; v tomto roce bylo na půdě WU publikováno 39 vědeckých článků v žurnálech s impakt faktorem vyšším než 20 (jako jsou např. Nature nebo Science); a v roce 2020 bylo na WU obhájeno 281 disertačních prací (Corporate Brochure WUR 2021).

Graf 3: Podíl bývalých absolventů Wageningen University podle místa jejich působení v roce 2020

Zdroj: WUR (2020), data z UFW Annual report (2020)

Angličtina je na WU oficiálním akademickým jazykem a v souvislosti s touto skutečností se zdá být případná jazyková bariéra pro zahraniční studenty výrazně potlačena. Obecně přijímající a tolerantní socio-kulturní prostředí holandské společnosti a převažující otevřený a respektující přístup k pluralitě na akademické půdě umožňuje snazší adaptaci cizinců. Atraktivita této vědecko-výzkumné instituce je dále zvyšována její mezinárodní prestiží, zejména v přírodovědných oborech. Status Ph.D. studenta je navíc v NL poměrně ekonomicky privilegiovaný, jelikož je zde se studenty doktorského stupně studia zacházeno spíše jako se zaměstnanci univerzity než jako se studenty.

Procentuální zastoupení studentů jiného, než holandského původu tvořilo v době primární fáze tohoto výzkumu (v době hloubkových rozhovorů v roce 2011) 6 % ze všech bakalářských studentů na WU. Přibližně 80 % těchto studentů byly studenti ze sousedního Německa. Z celkového počtu studentů magisterských oborů mělo na WU zhruba 44 % jinou než holandskou národnost. To činilo na WU 1 454 zahraničních magisterských studentů v roce 2011, což přesahovalo průměr holandských univerzit činící 11 %. Nejčtenějšími zeměmi původu mezinárodních magisterských studentů na WU byly Čína (257), Německo (114), Etiopie (90) a Indonésie (87), jak vyplývá z výroční zprávy WU (Annual Report Wageningen UR 2011).

Akademická struktura WU je tvořena katedrami, pod které spadají jednotlivá výzkumná centra. WU má 94 výzkumných center (viz Tabulka 4) s 236 profesory spadajících pod 5 kateder (Agrotechnologie a potravinářské vědy, Vědy o zvířatech, Vědy o životním prostředí, Vědy o rostlinách, Společenské vědy) s těžištěm v přírodních a environmentálních tématech (WUR 2020). Toto zaměření souvisí také s polohou města Wageningen v tradičně zemědělsky zaměřené oblasti, do které byla nejmodernější výzkumná centra zasazena. WU poskytuje progresivní akademické prostředí, což dokládá mimo jiné podíl zaměstnaných žen, který se zde zvyšuje rapidním tempem (viz Příloha 13). Na plný úvazek bylo na WU v roce 2020 zaměstnáno 50,5 % žen (1 550 zaměstnankyň), tedy více než mužů; v porovnání se situací v roce 2002, kdy bylo na WU zaměstnáno na plný úvazek 818 žen (35 % zaměstnanců). Tento narůstající podíl akademických pracovníků – žen WU hrdě prezentuje (Corporate Brochure WUR 2021).

Tabulka 4: Struktura Wageningen University

Katedra <i>(department)</i>	Název katedry (přeložený do češtiny)	Počet výzkumných center <i>(chair groups)</i>
Agrotechnology and Food Sciences	Agrotechnologie a potravinářské vědy	22
Animal Sciences	Vědy o zvířatech	12
Environmental Sciences	Vědy o životním prostředí	20
Plant Sciences	Vědy o rostlinách	19
Social Sciences	Společenské vědy	21

Zdroj: na základě dat WUR (2020)

Kapitola 4

TEORETICKO-KONCEPTUÁLNÍ ZARÁMOVÁNÍ

Výzkum v rámci této disertační práce zkoumá potenciál návratové migrace vysoce vzdělaných migrantů a je nahlížen optikou paradigmatu mobility na pozadí globální soutěže o akademické migranty, jak bylo popsáno výše. Zaměření práce vychází z kontextu životního cyklu migrantů v kombinaci s teorií cirkulace mozků v souvislostech rozvoje zemí původu migrantů. V migraci vysoce kvalifikovaných osob se také silně odráží teorie modernizace a kulturní změny. Tyto koncepty budou rozebrány v následujících kapitolách 4.1 až 4.4.

4.1 Životní cyklus a celoživotní přístup ke studiu vysoce vzdělaných migrantů

Četné studie zdůrazňují význam životního cyklu (*life course*)⁴ jako kontextuálního a životopisného pojetí migračních procesů. Optika životního cyklu umožňuje zachytit jednotlivé životní etapy v průběhu života a sledování vývoje životního cyklu zprostředkovává celoživotní přístup ke studovanému tématu. Koncept životního cyklu zdůrazňuje roli událostí na trajektoriích v průběhu celého života, jako jsou např. vstup do a odchod ze vzdělávací instituce, získání zaměstnání, sňatek nebo rozvod, narození dětí nebo odchod do důchodu (Alwin 2013; Vlase, Voicu 2018). Tyto přechody jdoucí napříč sociálními strukturami a institucemi jsou zakotveny ve vztazích, které mohou jak podporovat, tak také omezovat chování jednotlivců. Jak bylo popsáno např. V longitudinálních studiích vývoje dítěte, vývojová trajektorie a životní dráha jedince jsou propojeny s vývojem a životem ostatních členů rodiny (Elder 1998). Výzkum celoživotní dráhy také nabízí užitečnou metodologii pro zkoumání měnících se subjektivních podmínek v kontextu mezinárodní migrace. Veškeré výše zmíněné přechody v průběhu života přinášejí změny, které zvyšují pravděpodobnost vážných úvah o migraci (Kley 2011).

⁴ Pro účely této práce používám v češtině pojem životní cyklus v jeho nejširším pojetí – odpovídající anglickému pojmu *life course*; ovšem je vhodné zmínit, že terminologie v angličtině se poněkud liší a obsahuje dva pojmy: termín *life cycle* s užší definicí než *life course*, který zahrnuje širší spektrum aspektů a souvislostí celospolečenského života (např. Alwin 2013; Vlase, Voicu 2018).

Proto by při zkoumání faktorů ovlivňujících sklon k migraci by měly být rodinné orientace v širokém slova smyslu analyzovány spolu s dalšími aspiracemi (Miller 1976). Přechodové situace v průběhu života nabídly perspektivu např. pro studium návratové migrace s ohledem na rodinu, výchovu dětí nebo rozpad vztahů (Lindstrom, Saucedo 2007; Laoire 2008). Souvislosti mobility byly zkoumány také v jiné fázi životního cyklu v souvislosti se stárnoucími migranty z Bangladéše v Londýně (Gardner 2002), kde jejich životní příběhy a vyprávění dokumentují, jak čelí procesům stárnutí, nemoci a smrti v kontextu transnacionální migrace.

Definice uvedená v encyklopedii Sociologického ústavu AV doslovně tvrdí, že životní cyklus je „rozmezí jednoho lidského života, respektive sled veškerých podstatných životních změn a událostí, které jej charakterizují a zahrnuje všechny klíčové body socializačního procesu jednotlivce, postupné přebírání nových rolí i opouštění rolí starých. Některé nové role člověk už před tím, než je převezme, pozoruje, učí se je znát a chápat a prožívá je na příkladu osob ve svém bezprostředním okolí, zpravidla nejprve v rodině, později v dalších spol. skupinách a institucích, v nichž působí. Jsou to role rodinné, ale zčásti i pracovní aj. Životní cyklus je fázován právě okamžiky životních rolí, resp. životní situací. V těchto bodech se střetává obecná zkušenost se zcela ojedinělými prožitky, individuální dispozice k orientaci na určité hodnoty formující cíle života s vlivem vzdělání, talent a schopnosti ztěžující nebo usnadňující dosažení životních cílů se společenskými okolnostmi a podmínkami, které jsou jednotlivci dány stejně jako plynutí jeho biologického životního času. ... Životní cyklus se váže na jedince a jeho biologické a společenské předpoklady k životu, k dosažení a prožití jeho možností“ (Sociologická encyklopedie 2018).

Koncepční rámec životního cyklu a proměnlivé celoživotní trajektorie v rámci studia migrace jsou dále rozvíjeny prostřednictvím případů vysoce kvalifikovaných migrantů a konkrétně pak mobilních zahraničních studentů. Tento rámec nám pomáhá pochopit, jak jsou migrační rozhodnutí zakotvena v sociálním časoprostoru a jak se vyvíjí v průběhu života jednotlivce v návaznosti na to, jak se v průběhu životního cyklu mění jeho potřeby, priority a povinnosti. Literatura vycházející ze studia životních cyklů vysoce kvalifikovaných migrantů přinesla vizualizaci souběžných drah různých aspektů jejich životů a zřetelně identifikovala vliv manželů či manželek (Kõu a kol. 2015). Zobrazuje také rozmanité vztahy migračního chování ke vzdělání, zaměstnání a domácnosti. Kõu a kol. (2015) ukazují,

jak jsou jednotlivé dráhy v oblasti vzdělání, domácnosti a kariéry na sobě závislé a jak se vyvíjejí současně či paralelně. Bylo také prokázáno, že různorodé zvažování osobních vztahů značně ovlivňuje utváření migrační strategie v transnacionálním stádiu života promujících zahraničních studentů (Geddie 2013). Studie zabývající se zahraničními studenty z asijských regionů poukázaly na specifickou motivaci pro vybírání ruských univerzit, která souvisí např. s přáním mladých studentů mužského pohlaví založit rodinu se vzdělanými místními studentkami (Platonova, Fedotova, Bogomolova 2017). Tato motivace přesahuje převládající pojetí kariérní aspirace jako hlavního hnacího faktoru asijských studentů a je silně spojena s životním cyklem mobilních osob. Silný vliv přechodů mezi jednotlivými životopisnými statusy, jako je přechod z vysokoškolského do pracovního života, na rozhodování o mobilitě byl popsán např. v případě zahraničních studentů v Německu (Glorius 2016). Jejich migrační rozhodnutí zasazená do nadnárodního akčního prostoru jsou utvářena nejen na základě racionálních argumentů, ale také na základě subjektivních aspektů (osobních pocitů či názorů) a v neposlední řadě na základě vlivu rodinných příslušníků (Glorius 2016). Také Findlay a kol. (2012) argumentují, že neexistuje jediný neměnný mobilní záměr, ale že by mobilní záměry zahraničních studentů měly být vnímány spíše jako řetězec následných navazujících měnících se rozhodnutí, které je třeba nahlížet v širším kontextu aspirací v rámci jejich celoživotní dráhy. Životní dráha je také zdůrazňována jako důležitý úhel pohledu v literatuře o zpětné migraci čínských vysoce kvalifikovaných pracovníků a studentů v Japonsku (Achenbach 2014; Achenbach 2016). Achenbach (2016) rozpracovala model individuálního rozhodování o návratové migraci, který integruje faktory různých sfér kariéry, preferencí životního stylu a rodiny. Její studie analyzuje dlouhodobé rozhodovací procesy v návaznosti na proměny priorit migrantů v průběhu jejich migrace. Specifický genderový pohled ukazuje, jak vysoce kvalifikované čínské ženy, které jsou zapojeny do nadnárodních korporací v Japonsku, vyvíjejí pestré strategie vedoucí ke skloubení pracovního a rodinného života (Achenbach 2014). Tyto výsledné strategie, které se snaží o rovnováhu mezi prací a rodinou, mohou mít rozdílnou až protichůdnou povahu a zahrnují širokou škálu reakcí, jako např. Odchod z Japonska na čínský pracovní trh, odloučení od rodiny či odložení sňatku nebo porodu (Achenbach 2014).

Kromě toho Ackers (2004) tvrdí, že hlavní motivační faktory mobility vědců se liší v různých fázích jejich života společně s tím, jak se mění aktuálnost jejich životních priorit. Např. ohledy na rodinu se uplatňují více u migrantů s partnerem nebo dítětem, zatímco ekonomické faktory jsou spíše relevantní pro mladé a svobodné migranty (Ackers 2004). Na tyto studie navazuje mimo jiné výzkum v tomto disertačním projektu, který podporuje dříve zmíněná zjištění rozvinutím tématu návratové migrace vysoce vzdělaných migrantů v jednom z publikovaných článků (Rakovcová 2017). Existují i další různorodé faktory, které ovlivňují migrační rozhodování a které nejsou nutně úzce spojeny s událostmi v průběhu životního cyklu, jako jsou např. sociální nerovnosti, otázky genderu – míra rovných příležitostí mezi muži a ženami, ekonomický rozvoj, hodnotové systémy či kulturní normy (Bernard, Bell, Charles-Edwards 2014). Tyto související faktory ovšem nakonec také nepřímým způsobem ovlivňují průběh různých životních fází migrantů.

4.2 Cirkulace mozků, hrozba odlivu mozků, příliv mozků a rozvoj

Na počátku 21. století jsou síly utvářející mezinárodní migraci silnější než kdy dříve a lidská mobilita se stala klíčovým aspektem globální integrace. Obecné obavy veřejnosti z doprovodných jevů migrace však zůstávají silné. Země původu se obávají ztráty dovedností a znalostí plynoucích z odlivu emigrace vzdělaných, tedy odlivu svých mozků a zvýšené závislosti na remitencích z hostitelských zemí. Mnoho lidí v cílových zemích vnímá migraci jako hrozbu pro prosperitu, identitu a bezpečnost. Sekuritizace migrace v rozvinutých státech související se změnou vnímání a přístupu k zahraniční migraci po teroristických útocích v USA v roce 2001 často ignoruje skutečnost, že migrace z méně rozvinutých států je výsledkem rostoucí globální nerovnosti a nedostatku lidské bezpečnosti na globálním jihu. Na toto poukazuje např. Castles (2014), který zdůrazňuje důležitost uvědomění, že migrace je zásadním aspektem lidského rozvoje, který může zlepšit schopnosti jednotlivců stejně jako inovační kapacitu společností. Zásadní důležitost mezinárodní migrace vysoce vzdělaných jedinců v kontextu různě rozvinutých zemí a hrozby tzv. odlivu mozků se zabývá literatura zabývající se migrací kvalifikovaných pracovníků. Tato literatura stále častěji zdůrazňuje přínosy návratové migrace kvalifikovaných pracovníků pro rozvojové země

(Findlay, Lowell 2016). V jiných zdrojích, zabývajících se novou ekonomikou odlivu mozků, jsou ztráty a zisky plynoucí z migrace vzdělaných pracovníků pro rozvojové země velmi pečlivě zvažovány (Stark, Fan 2007). Stupeň ohrožení případným odlivem mozků se také liší u jednotlivých zemí v souvislosti s jejich populační velikostí. Bylo prokázáno, že míra odlivu mozků se snižuje s ekonomickým rozvojem a počtem obyvatel v domovské zemi (Docquier, Lowell, Marfouk 2009), jak je podrobněji znázorněno v Příloze 14. Nejvíce jsou odlivem mozků tedy ohroženy malé státy (s malým počtem populace), u kterých se může podíl vzdělaných obyvatel žijících v zahraničí blížit 30 % (Docquier, Lowell, Marfouk 2009).

Nicméně, důsledkem dramatického nárůstu mezinárodní mobility studentů je trend, kdy zahraniční studenti po ukončení studia zůstávají v zemi, ve které vystudovali. Velké anglicky mluvící země jako je Kanada, Velká Británie či Austrálie mají z mezinárodní migrace studentů prospěch. Právě tyto země se ukázaly jako schopné ve využití na místě vyškolených zahraničních studentů. Takovými absolventy dokáží uvedené státy doplnit nedostatek kvalifikovaných pracovních sil. A zároveň využívají déle setrvávající zahraniční studenty k rozšíření poptávky po zboží a službách a tak přispívají k hrubé národní produkci (Gribble 2008). Dopady na vysílající zemi (zemi původu déle setrvávajících zahraničních studentů) mohou však být potenciálně méně příznivé a emigrace vysoce vzdělaných lidí může vést k vyčerpávání již tak omezených zdrojů především v rozvojových zemích původu. V návaznosti na toto pojetí mezinárodní migrace studentů se vysílající země snaží aplikovat příslušnou politiku a praxi, jež se snaží migraci studentů regulovat (Gribble 2008). V poslední době však studie argumentují, že stále větší část migračního pohybu je dočasná a že vysílající země mohou mít z cirkulační nebo dočasné migrace prospěch prostřednictvím finančních převodů, přenosu technologií, partnerství v oblasti podnikání a rozvoje osobních sítí a diplomatických vazeb (Khoo a kol. 2007; Gribble 2008; Cameron, Harrison 2013). Migrace za vzděláním může tedy být pro země původu důvodem k obavám z případného odlivu mozků, ale zároveň je spojena s potenciálem ekonomického a společenského rozvoje v souvislosti s nadějí na případný návrat znalostí i kapitálu získaného v zahraničí (Castles, Haas, Miller 2013; Haas, Miller, Castles 2019).

Jako protiklad k vlnám obav ze ztráty nejlepších mozků se tedy objevuje tendence, která mezinárodní mobilitu studentů chápe spíše jako tzv. cirkulaci nebo výměnu mozků.

Cirkulace mozků (*brain circulation*) je jev, který bývá spojován s rozšířenějším pojmem přílivu mozků (*brain gain*) s důrazem na lidský kapitál cirkulující přes státní hranice na globálním trhu. Cirkulace mozků zdůrazňuje dynamický aspekt mobility vysoce vzdělaných a kvalifikovaných jedinců, kteří se vrací do země původu a zároveň udržují sociální a profesní vztahy v jejich hostitelské zemi (Blachford, Zhang 2014). Na mezinárodní studenty lze z určitého úhlu pohledu také pohlížet jako na vývozní produkt a zdroj. Tito migranti se mohou vrátit do země původu se špičkovými znalostmi a jsou považováni za důležité činitele v přenosu technologií. Toto je vnímáno jako relativně pozitivní fenomén, skýtající možnosti přínosu v oblasti vědecké spolupráce, investic či výměny znalostí a zvýšení produktivity v zemi původu. Mobilita studentů také může předcházet případné nezaměstnanosti v zemi původu a snížit riziko plýtvání kvalifikovanou pracovní silou (*brain waste*) v případě nekvalifikované práce mimo obor jejich studia (Thorn, Holm-nielsen 2006; Rakovcová 2017; Riaño 2021).

Snaha lépe porozumět globálním proudům znalostí a lidského kapitálu, který je ztělesněný v pohybu vysoce vzdělaných osob přes hranice, je jedním z klíčových zájmů výzkumu mezinárodní mobility studentů. Debata o cirkulaci mozků problematizuje zjednodušené pojetí zkoumající odliv mozků či příliv mozků izolovaně – jako fenomén ovlivňující odděleně pouze vysílající či pouze hostitelskou zemi. Téma cirkulace mozků je neoddelitelně spjata s měnícím se paradigmatem migrace a rozvoje. Migrace vysoce kvalifikovaných osob v tomto pojetí tedy nemusí být nezbytně viděna jako výhradně negativní odliv mozků, ale může být spíše pojímána jako cirkulace mozků či výměna mozků (*brain cexchange*). V souladu s tímto novým přístupem může mobilita studentů být interpretována také v pozitivní rovině vlivu na vysílající země (Castles, Haas, Miller 2013; Haas, Miller, Castles 2019). Ačkoli existuje jistá panika z hromadného odlivu vysoce vzdělaných osob následovaného nezbytnou ztrátou lidského kapitálu (poměrně často zmiňovaná v médiích zejména v kontextu rozvojových zemí), mezinárodní studenti mohou být také vnímáni jako transnacionální výměnní zprostředkovatelé (Faist 2000) a studijní mobilita může předcházet „plýtvání mozků“ (Hensen, De Vries, Cörvers 2009)

Pohyb znalostí, myšlenek a kapitálu usnadňuje technologická revoluce v moderních komunikačních technologiích. Pomocí počítačů, mobilních telefonů a internetu by mobilita v určitém smyslu (přenos nápadů, znalostí, peněz nebo emocí prostřednictvím rodinných

hovorů) mohla být realizována na dálku bez nutnosti fyzického cestování. Určitá panika související s obavami z exodu vysoce vzdělaných lidí, po níž následuje nezbytná ztráta lidského kapitálu, je často vyvolávána médii, zejména v kontextu rozvojových zemí. V kontrastu k vlně obav ze ztráty nejlepších mozků se objevuje další trend, který považuje mezinárodní mobilitu studentů za relativně pozitivní jev a poukazuje na možné výhody spolupráce ve výzkumu, investicích a výměně znalostí. Mezinárodní studenty lze v tomto pojetí považovat za takzvané „nadmárodní ambasadorské výměny znalostí“ (*transnational exchangers*) nebo za exportní produkt (Faist 2000). Mobilita a migrace studentů by také mohla zabránit nezaměstnanosti v zemi původu a snížit plýtvání mozky v souvislosti s nekvalifikovanou prací mimo obor jejich studia (Hensen, De Vries, Cörvers 2009). Po ukončení vysokoškolského studia v zahraničí stojí mezinárodní studenti před rozhodnutím, zda se vrátit do země původu nebo pokračovat ve vzdělávání nebo kariéře v zahraničí. Tuto fázi lze považovat za zásadní v debatě o cirkulaci mozků a globálním rozvoji. Jednu ze specifických nových kategorií vysoce kvalifikovaných nebo vysoce vzdělaných návratců popsala Saxenian (2007) jako „nové argonauty“. Ukazuje nový typ podnikatele na příkladu mezinárodních migrantů, kteří získali vzdělání a zkušenosti v prostředí Silicon Valley. Tito migranti budují mezinárodní síť a vytvářejí most k přenosu technologického rozvoje do svého domovského regionu či země. Tato forma návratu není absolutní formou návratu, protože někdy nadále žijí střídavě jak v Silicon Valley, tak doma.

Takovéto komplexní pojetí inspirovalo výzkum v rámci této disertační práce, který se snaží vyhnout zjednodušení a pokouší se o kritičtější vidění různých forem návratové migrace. Univerzity v takzvaných vyspělých zemích západní civilizace nejsou výlučně jedinými hostitelskými institucemi. Jak studenti z rozvojových zemí, tak také studenti z rozvinutých zemí se pohybují za vzděláním za hranice po celém světě. V tomto smyslu probíhá vzájemná výměna studentů na různých úrovních. Rozsah takové výměny se může lišit, protože počty mobilních studentů ve vysílajících a přijímajících zemích, jejich příležitosti, podmínky a motivace se liší. Zajisté ovšem toky talentovaných jedinců po celém světě proudí více směry a vytvářejí zárodky možné cirkulace mozků (Solimano 2008).

4.3 Návratová migrace vysoce vzdělaných migrantů

Migrační rozhodnutí činí mezinárodní studenti v širokém kontextu osobních, profesních, sociokulturních, ekonomických a institucionálních vlivů. Tyto vlivy se liší podle různých charakteristik, jako je národnost, obor studia nebo pohlaví. Stávající výzkumy naznačují, že vysoce vzdělaní lidé se častěji rozhodují pro stěhování na větší vzdálenosti a také migrují relativně častěji (Whisler a kol. 2008). Konkrétně studenti, kteří strávili část svého studia v zahraničí, mají tendenci častěji migrovat za prací po ukončení jejich studia (King, Ruiz-Gelices 2003). Migrace závisí také na rodinném stavu a složení rodiny. Lidé žijící v manželství a lidé s početnějšími rodinami mají menší pravděpodobnost, že se budou stěhovat (Boyle a kol. 2008; Kulu 2008) a okolnosti propojených rodinných životů mohou často komplikovat a omezovat mobilitu a migraci (Thomas, Mulder, Cooke 2017).

Většina existující literatury přistupuje k návratové migraci převážně jako k individuálnímu jevu izolovaného migranta, který sám za sebe plánuje celý migrační projekt a opomíjí roli rodinných příslušníků migrantů. Koncept tzv. „nové ekonomiky migrace“ (*the new economics of migration*) naopak migraci pojímá jako rozhodnutí, které bývá přijímáno společně s celou rodinou, a to především na základě ekonomických aspektů (Massey a kol. 1998). Výzkum vysoce kvalifikovaných migrantů, kteří se navrátili do Rakouska (Konzett-Smoliner 2016) se také zabývá touto mezerou ve výzkumu tím, že popisuje jak děti nebo partneři mohou změnit migrační rozhodnutí navrátilce. Již před několika desetiletími Lepore (1986) identifikoval následující proměnlivé faktory, které do procesu rozhodování o návratové migraci významně zasahují a ovlivňují úspěšnost reintegrace: emocionální nebo rodinné vazby, věk potomků, doba pobytu v hostitelské zemi a ekonomické aspirace. Později bylo definováno několik klíčových faktorů, které dále určují pocit domova a související výběr cílové země zahraničních studentů po ukončení studia. Jako klíčové faktory byly v tomto ohledu popsány vazby a podpora v rodině, pracovní zkušenosti, obor studia nebo pracovní prostředí a možnosti uplatnění získaných dovedností v domovské zemi (Soon 2012). Za obecně platné je považováno, že ekonomické faktory (včetně profesních faktorů) jsou ve většině případů spíše pobídkou k pobytu v zahraničí, zatímco osobní a společenské vazby studentské migranty spíše přitahují do jejich země původu (Hazen, Alberts 2006). Hnací síly migrace vysoce kvalifikovaných pracovníků

(již pobývajících v cílové zemi) však přesahují ekonomické faktory, a to i v případě méně rozvinutých regionů (Crescenzi, Holman, Orru' 2017). Konkrétně se jako silné motivy k návratové migraci ukazují také očekávaná vysoká kvalita života a výhody plynoucí ze sociálního zabezpečení (Konzett-Smoliner 2016). Několik studií zabývajících se motivy k návratu vysoce kvalifikovaných migrantů (Djajić 2008; Hugo 2009) také konzistentně ukazuje silný vliv zohledňování rodinných důvodů a životního stylu v rámci zpětné migrace. Avšak mobilitu a migraci studentů v moderním prostoru je velmi obtížné předpovídat nebo kontrolovat (Cresswell 2006). Literatura týkající se celoživotních plánů mobility zahraničních studentů rovněž zdůrazňuje proměnlivost či tekutost (fluidity) životních plánů. Jsou ovlivňovány a komplikovány rodinnou a sociálními institucemi. V tomto pojetí může být návratová migrace vnímána dokonce i jako selhání (Findlay a kol. 2017).

4.4 Teorie modernizace a kulturní změny

Teorie modernizace odráží rostoucí význam neekonomických aspektů migrace a zrcadlí jak masivní kulturní změny, tak zároveň i přetrvávání osobitých kulturních tradic, které lze nalézt po celém světě (Inglehart, Baker 2000). Proud kulturní změny odráží mimo jiné novou orientaci na odlišnou epistemologii, která mnohem více zohledňuje kulturu a roli vědomého individuálního jednání v lidském chování, migraci nevyjímaje (Fielding 1992). Teoretici modernizace v historii tvrdili, že ekonomický rozvoj přináší všudypřítomné kulturní změny (např. Bell 1973; Marx 1973). Ovšem jiní argumentovali, že kulturní hodnoty mají na společnost trvalý a autonomní vliv (Huntington 2000; Weber, Kalberg 2013). Klíčová role při nastartování hospodářského růstu v Evropě je např. přisuzována protestantismu (Weber, Kalberg 2013) a je historickým faktem, že v jeho rané fázi, ačkoli dnes tomu tak již zjevně není, se industrializace v drtivé většině soustředila v převážně protestantských společnostech. Huntington (2000) poukazuje na ukazatele odlišnosti různých civilizací a tvrdí, že kulturně založené civilizace mají v procesu modernizace silnější vliv než ekonomické systémy, úrovně rozvoje nebo dokonce politické systémy. Zastřešující výzkum v teorii modernizace ovšem nachází důkazy jak o masivních kulturních změnách, tak o přetrvávání charakteristických kulturních tradic (Inglehart, Baker 2000). Výzkum vycházející z rozsáhlých dat ze světového průzkumu hodnot tvrdí, že ekonomický rozvoj je

spojen s posunem od absolutních norem a hodnot k hodnotám, které jsou stále více racionální, tolerantní, důvěryhodné a participativní (Inglehart, Baker 2000). Tentýž výzkum ovšem zároveň ukazuje, že široké kulturní dědictví společnosti zanechává v hodnotách otisk, který přetrvává navzdory modernizaci. Zajímavé navíc je, že rozdíly mezi hodnotami, které vyznávají příslušníci různých náboženství v rámci dané společnosti, jsou mnohem menší než rozdíly mezi jednotlivými zeměmi. Jakmile se tyto mezikulturní rozdíly vytvoří, stanou se součástí národní kultury, která je přenášena vzdělávacími institucemi a masmédií (Inglehart, Baker 2000).

Hospodářský rozvoj je spojen s všudypřítomnými a do jisté míry předvídatelnými kulturními změnami. Ve studii založené na empirických poznatcích z 65 společností z různých koutů světa ukazují Inglehart a Baker (2000), že hodnoty se mohou měnit a mění se, ale také že nadále odrážejí kulturní dědictví dané společnosti. Jak modernizační teorie naznačuje, industrializace podporuje posun od tradičních k sekulárně-racionálním hodnotám a vznik postindustriální společnosti přináší posun k většímu důrazu na důvěru, toleranci a postmaterialistické hodnoty obecně. Ovšem případný hospodářský kolaps může efekt modernizace zvrátit a pohání společnosti spíše opačným směrem k tradičním hodnotám. Pokud bude ekonomický rozvoj pokračovat, je možné očekávat pokračující slábnutí vlivu institucionalizovaného náboženství. Ovšem Inglehart a Baker (2000) zároveň argumentují, že úplné vymizení vlivu tradičních hodnotových systémů je velmi nepravděpodobné, protože systémy víry vykazují pozoruhodnou trvanlivost a odolnost. Historický nábožensko-kulturní kontext zanechává ve společnostech silné kulturní dědictví, které ovlivňuje její další vývoj. Sekularizační teze se tedy jeví jako příliš zjednodušující a je možné ji aplikovat spíše na industrializační fázi rozvoje – na přechod od zemědělské k průmyslové městské společnosti. Takový přechod byl spojen se slábnutím role institucionalizované církve, ovšem tento trend je vyvážen rostoucím zájmem lidí o význam a smysl života výsledatelným v pozdějším období rozvoje sektoru služeb a přechodu ke společnosti znalostí. Jak výzkum dokládá (Wuthnow 1998; Baker 1999; Inglehart, Baker 2000), náboženská víra stále přetrvává a široce definované duchovní představy jsou ve vyspělých zemích stále více rozšířené. Ekonomický rozvoj tedy přispívá k posunu společností společným směrem. Ale jak se zdá, nedochází nutně ke konvergenci, posunující se společnosti nemíří do jediné unitární situace, ale trajektorie posunu společností jsou spíše paralelní a jsou utvářeny jejich

specifickým kulturním dědictvím. Závěry výše zmíněného výzkumu (Inglehart, Baker 2000) pochybují, že by síly modernizace mohly v dohledné budoucnosti vytvořit homogenizovanou celosvětovou kulturu. Je vhodné také zmínit, že modernizace a kulturní změna by neměla být automaticky zaměňována za „amerikanizaci“. Rozvíjející se společnosti se obecně nestávají podobnými USA. Ve skutečnosti se USA jeví být dosti netypickým příkladem moderní společnosti (Lipset 1990, Lipset 1996) – jejich obyvatelé zastávají mnohem více tradičních hodnot a přesvědčení než lidé v jiných srovnatelně prosperujících společnostech (Baker 1999). Pokud by se některé společnosti daly označit za špičkový příklad kulturní změny, byly by jimi země severní Evropy (Inglehart, Baker 2000).

Ze shrnutí výše naznačeného vývoje a modifikací modernizační teorie vyplývá, že modernizace je pravděpodobnostní, nikoliv deterministická. Hospodářský rozvoj má tendenci transformovat danou společnost předvídatelným způsobem, ale tento proces není nevyhnutelný. Do procesu je zahrnuto mnoho ovlivňujících faktorů, takže jakýkoliv pokus o předpověď musí být podmíněn historickým vývojem a kulturním kontextem dané společnosti (Inglehart, Baker 2000). Nicméně hlavní teze teorie modernizace nachází širokou platnost: Ekonomický rozvoj je spojen se zásadními změnami převládajících hodnot a přesvědčení; světonázory bohatých společností se výrazně liší od světonázorů chudých společností. To nutně neznamená kulturní konvergenci, ale předpovídá to obecný směr kulturní změny a (pokud je tento proces založen na mezigenerační výměně obyvatelstva) i určitou představu o rychlosti, jakou tato změna pravděpodobně nastane (Inglehart, Baker 2000).

Teorie modernizace je reflektována také v otázkách stárnutí obyvatelstva a kvality života v postproduktivním věku. Společnost stárne nejrychlejším tempem, jaké kdy svět zažil. Modernizační teorie však tvrdí, že hodnota starších lidí ve společnosti s postupující modernitou klesá s tím, jak se společnost odklání od tradic a přiklání se k ideologii orientované na mláď (Lee, Chaudhuri, Yoo 2015; Thomas 2019). Starší lidé tak mohou být ponecháni v pozadí a považováni za méně důležité. Výzkumy ukazují, že s modernitou se v asijských zemích snižuje význam modelu podřízené oddanosti k rodičům. To má za následek, že starší lidé žijí v moderní společnosti (v porovnání s historickou situací) stále častěji sami a cítí se opomíjeni, na rozdíl od toho, aby byli ve stáří respektováni nebo oslavováni (Goodman, Harper 2013).

Kapitola 5

VÝZKUMNÉ OTÁZKY, TÉMATA A CÍLE

5.1 Relevantnost výzkumu

Většina předchozích výzkumů, které se týkaly propojení migrace vysoce kvalifikovaných pracovníků a jejich životních drah a životního cyklu, se soustředila na vyspělejší západní země a omezovala se na roli klíčových osob v nejužší (nukleární) rodině, jak bylo podrobně popsáno v teoretických kapitolách výše. Pro přemostění poněkud opomíjené oblasti v migrační literatuře je proto ve výzkumu této disertační práce zaměření rozšířeno nejen na vliv dětí či partnera, ale také na širší rodinu zahrnující i rodiče migrantů. Kromě toho se výzkum v této disertační práci věnuje stále ještě relativně málo prozkoumané oblasti migrace kvalifikovaných z méně rozvinutých zemí. Na unikátním pestrém vzorku migrantů z méně rozvinutých zemí z této studie mohou být zviditelněny případné rozdíly v příležitostech a omezeních, které ovlivňují jejich migrační cesty. Co se týká hierarchické úrovně analýz, využívá tento kvalitativní výzkum převážně osobní perspektivu, vycházející ze zkušeností jednotlivých migrantů. Může tak být odhalena skutečná vnitřní heterogenita studovaného jevu na individuální úrovni.

Většina kvalitativního výzkumu mezinárodní migrace je prováděna jednorázově a vychází zpravidla z dat získaných od jednotlivců v jednom omezeném časovém úseku, což omezuje možnost zkoumat vývoj migračních vzorců v čase spolu se změnami životních situací. K překonání tohoto omezení byl v této studii použit longitudinální přístup, a to v souladu s doporučeními v literatuře o mezinárodních pohybech vysoce kvalifikovaných migrantů (Konzett-Smoliner 2016). Výzkum zaměřený na transmigranty obhájí použití perspektivy trajektorie, kdy je do zkoumání zahrnuto celé kontinuum mezi emigračním a imigračním kontextem. Toto pojetí podporuje např. literatura ukazující, že migrační strategie se mohou v případě vysoce kvalifikovaných singapurských transmigrantů postupně vyvíjet a měnit (Ho 2011).

Studium migračních cest mezinárodně mobilních vysoce vzdělaných osob z rozvojových států je podstatným tématem v rámci debaty o odlivu mozků a cirkulaci mozků

v kontextu globálního rozvoje. Mechanismy potenciální návratové migrace mohou hrát důležitou roli v rozvoji vysílajících zemí, a to zejména v případě, že k návratu dochází po určité době strávené studiem a získáváním zkušeností v zahraničí. Je zapotřebí širšího pochopení složitosti takovýchto trendů. Tato disertační práce přispívá k této diskusi kvalitativním přístupem a analýzou tohoto fenoménu optikou mobilních studentů samotných. Výklad situace globálně mobilních studentů odhaluje různé faktory, které ovlivňují jejich rozhodování o případném návratu do země původu. Většina studií týkajících se mezinárodní mobility studentů byla provedena z pohledu státních nebo vzdělávacích institucí, které často používají specifické termíny a jazyk moci a kontroly. Výzkumy zaměřené na jednotlivé studenty samotné využívaly převážně rozsáhlé průzkumy a existující statistické zdroje. Většina těchto prací rozděluje zahraniční studenty do předem daných, zdánlivě jasných kategorií. Přístup této studie se snaží celý fenomén problematizovat a ukázat pluralitu a heterogenitu studované oblasti. Metoda i téma této práce byly pečlivě zvoleny tak, aby odrážely cíl odhalit existující rozmanitost. Hloubkové rozhovory s jednotlivými studenty pomáhají proniknout hlouběji pod omezující klasifikaci buď hostujícího studenta, nebo trvalého migranta a přispívají k rozostření striktní hranice mezi mobilitou a migrací. Otázky dočasnosti migračních rozhodnutí a potenciálního návratu domů navazují na debatu o „tekutém prostoru“ a cirkulaci mozků. V rámci výzkumu k této disertační práci je zkušenost studentské mobility nahlížena očima samotných migrantů, kteří odhalují své vlastní obavy, používají svá vlastní slova a zdůrazňují, jaké ovlivňující faktory jsou pro ně osobně relevantní. Konkrétní případ zahraničních doktorandů představuje rostoucí skupinu vysoce vzdělaných mobilních lidí, kteří tvoří specifický typ vysoce kvalifikovaných migrantů. Po dokončení univerzitních studií v zahraničí čelí mezinárodní studenti rozhodnutí, zda se vrátit do země původu nebo pokračovat ve vzdělávání či kariéře v zahraničí. A právě tato fáze, která může být vnímána jako zásadní v kontextu globálního rozvoje a cirkulace mozků, představuje specifické zaměření této studie. Aktivita mezinárodních Ph.D. studentů vytvářejí most mezi studentskou mobilitou, akademickou mobilitou a kariérní mobilitou. Tyto kategorie bývaly často studovány odděleně. Tato disertační práce však naznačuje, že by měly být studovány jako vzájemně propojené kontinuum a zdůrazňuje i důležitou vazbu mezi nimi.

Jak již bylo zmíněno v úvodní kapitole, konkrétněji se tento výzkum zaměřuje na možnou návratovou migraci, což koresponduje s vysokou relevancí témat výměny mozků a případného přílivu mozků v rámci současného globalizovaného světa. Zaměření na rozvojové země původu a na možnou návratovou migraci dále reflektuje význam a relevanci rozvojové problematiky v rámci debat o cirkulaci mozků, odlivu mozků a přílivu mozků. Potenciální návrat vysoce vzdělaných migrantů do jejich méně rozvinutých zemí původu je nesmírně důležitý pro rozvoj jejich domovských zemí, které se potýkají s hrozbou odlivu mozků. Tento výzkum se zaměřuje na specifickou skupinu mezinárodních Ph.D. studentů studujících v rozvinutém „západním“ světě. Zkoumány jsou jejich osobní migrační plány na křižovatce jejich migračních trajektorií v kontextu jejich perspektivy případné návratové migrace. Právě tranzitní období zahraničního studia a rozhodování o lokalizaci jejich dalšího působení se jeví jako ideální časoprostor pro výzkum zkoumaného fenoménu. Tento výzkum se snaží reflektovat globální rozsah a rozmanitý charakter zkoumaného fenoménu cíleným zahrnutím studentů z různých států napříč Asií, Afrikou a Amerikou.

Mezinárodní studenti jsou považováni za sociálně dobře integrované migranty a jsou ceněni pro jejich schopnost přispívat k ekonomickému růstu společnosti. I z těchto důvodů je důležité je studovat a snažit se porozumět motivacím těchto jednotlivců k uskutečnění mobility v souvislosti se vzděláváním. Co ovlivňuje tvorbu jejich migračních trajektorií a jak se jejich rozhodování a migrační plány mění v čase s ohledem na případnou návratovou migraci? Tato dynamika je předmětem zkoumání tohoto výzkumu, který chce přidat další střípek poznání do mozaiky fenoménu mezinárodní migrace vysoce vzdělaných osob. Na tomto základě jsou formulovány základní výzkumné otázky, na které se tento výzkum snaží hledat odpovědi, a které jsou rozepsány v následující kapitole 5.2.

5.2 Výzkumné otázky a cíle

Cílem této disertační práce je na základě popisu a vysvětlení vybraných konceptů, studijní mobility a návratové migrace v kontextu rozvojových zemí zkoumat vývoj migračních plánů mezinárodních Ph.D. studentů z rozvojových zemí v čase pomocí longitudinální metody. Hlavní pozornost je věnována charakteru těchto migračních plánů a hlavním faktorům, které zvažování návratové migrace vysoce kvalifikovaných migrantů v rozvojovém kontextu ovlivňují. Hlavní ovlivňující faktory, které zacílily zaměření tohoto výzkumu, byly identifikovány v prvotní fázi výzkumu během osobních rozhovorů se zkoumanými studenty v kombinaci se studiem dostupné odborné literatury v oboru mezinárodní migrace vysoce kvalifikovaných osob (a jsou v rámci kapitoly výsledků 7.5 vyobrazeny ve Schématu 2). Ekonomické faktory nejsou v rámci kapitoly výsledků rozebírány dopodrobna, neboť nebyly účastníky výzkumu identifikovány jako určující hlavní motivační faktory k migraci.

Z výzkumných cílů vyplývají tato **hlavní zkoumaná témata**:

- Rozmanité faktory ovlivňující migrační rozhodnutí a návratové záměry dotazovaných mezinárodních Ph.D. studentů;
- specifický vliv fáze životního cyklu na migrační plány zkoumaných informantů;
- vliv rodinných závazků (ohledů na další členy rodiny) a dalších odpovědností na migrační plány zkoumaných informantů;
- souvislost vývoje zvažování potenciálních návratových plánů ve zkoumaném časovém úseku
 - s vývojem fází životního cyklu
 - s vývojem odpovědnosti vůči rodině
 - s vývojem odpovědnosti za rozvoj zemí původu;
- role výzkumné specializace zkoumaných Ph.D. studentů v kontextu potenciálního přínosu pro rozvoj zemí původu;
- vývoj celkového charakteru migračního rozhodování zkoumaných mezinárodních Ph.D. studentů v kontextu morální odpovědnosti, postmoderních a postmaterialistických vývojových trendů.

Tento výzkum se snaží předejít zjednodušením a nahlédnout na rozdílné motivace k potenciální návratové migraci kritičtěji za použití hloubkových rozhovorů jako nástroje kvalitativního přístupu. Jak bylo naznačeno, výzkum čerpá především z dat získaných z 21 hloubkových, částečně strukturovaných rozhovorů s Ph.D. studenty pocházejícími z rozvojových zemí, kteří studují na WU v NL; a z následné dlouhodobé e-mailové komunikace s těmito informanty (podrobněji rozepsáno v metodické podkapitole 6.1). V 16 zemích původu účastníků výzkumu jsou zastoupeny všechny hlavní globální rozvojové regiony (Keňa, Tanzanie, Etiopie, Benin, Írán, Kyrgyzstán, Turecko, Indie, Mongolsko, Čína, Vietnam, Thajsko, Malajsie, Mexiko, Chile a Kostarika). Cíle výzkumu jsou reflektovány v následujících detailněji formulovaných výzkumných otázkách.

Výzkumné otázky:

1. Jaký je kontext a charakter migračních plánů zkoumaných mezinárodních Ph.D. studentů?
 - 1.1 Jaká je výchozí situace vytvářející kontext migračních strategií zkoumaných studentů?
 - 1.1.1 Jak zkoumaní studenti vnímají důležitost jejich migračního rozhodnutí?
 - 1.2 Jak zkoumaní studenti přemýšlí o potenciální návratové migraci do jejich země původu?
 - 1.3 Jaká je předvídatelnost směru jejich budoucích migračních kroků?
2. Jaké hlavní faktory ovlivňují z pohledu zkoumaných mezinárodních Ph.D. studentů jejich migrační rozhodování?
 - 2.1 Jakým způsobem ovlivňují různé rodinné závazky jejich migrační rozhodování?
 - 2.1.1 Jakou roli hraje v utváření migračního plánu zkoumaných studentů životní fáze zakládání vlastní rodiny?
 - 2.1.2 Jakou roli hrají v jejich případných úvahách o návratu ohledy na potřeby stárnoucích rodičů v jejich zemích původu?
 - 2.2 Jaké další faktory jejich migrační strategii významně ovlivňují?

3. Jak se migrační plány a motivační priority zkoumaných mezinárodních Ph.D. studentů proměňují v čase?
 - 3.1 Jak souvisí případné proměny jejich plánů na návratovou migraci s přechodem do dalších fází životního cyklu?
 - 3.2 Jak se ve zkoumaném čase mění priority hlavních motivačních faktorů k migraci?
4. Jaký postoj zaujímají zkoumaní mezinárodní Ph.D. studenti k rozvoji jejich země původu?
 - 4.1 Jakou roli hraje konkrétní specializace jejich doktorského výzkumného projektu v kontextu případného návratu do země původu a potenciálu pro příliv mozků?
 - 4.2 Jak se vyvíjí charakter migračního rozhodování zkoumaných studentů ve vztahu k materiálním a postmateriálním hodnotám?

Kapitola 6

METODIKA

Pro probádání různorodých zkušeností jednotlivých migrantů z jejich osobní perspektivy byly pro tento výzkum zvoleny převážně kvalitativní metody. Kvalitativní přístup umožňuje odhalení skutečné vnitřní heterogenity studovaného fenoménu na individuální úrovni. Specifikum této studie je longitudinální přístup, který vyžadoval několik fází a výzkumných kroků v posloupnosti s časovým odstupem. Základní a nejdůležitější materiál pro tuto práci poskytla kvalitativní data získaná v prvoční fázi výzkumu z hloubkových (částečně strukturovaných) rozhovorů s 21 zahraničními Ph.D. studenty ve věku od 26 do 46 let, pocházejícími z méně rozvinutých zemí, kteří studovali v NL na WU. Obdobná metodická východiska bývají používána v kvalitativních migračních studiích (např. Flick 2014). Další metody použité v tomto výzkumu zahrnují

probádání individuálních profilů na webových stránkách univerzity a osobních portfolií na síti LinkedIn; v dalších fázích také analýzu následné e-mailové korespondence a dalších rozhovorů s klíčovými informanty. Účastníci výzkumu se zamýšleli nad svou osobní životopisnou historií (biografií), motivací a změnami v životní situaci v souvislosti s jejich migračními plány a strategiemi. Hlubkové rozhovory byly použity jako hlavní výzkumný nástroj k odhalení rozmanitosti zkoumaných jevů. Podrobné kvalitativní metodologické zarámování vychází z literatury o využití rozhovorů ve výzkumu (Gubrium, Holstein 2002).

Vzhledem k mezinárodnímu tématu výzkumu byla většina dostupné aktuální odborné literatury a zdrojů dat cizojazyčná. Při práci na této disertační práci jsem pracovala především s množstvím anglické terminologie. Snažila jsem se vybrané anglické termíny překládat do češtiny a abych zachovala plnou srozumitelnost a předcházela zkreslením, ponechávám v některých případech kromě českých překladů i původní anglické termíny psané kurzívou (pro referenci a jako odkaz na původní zdroje). Překlady anglických pojmů jsem kompilovala z porovnávání termínů užívaných v české odborné literatuře, překladů ve slovnících a volně přístupných online překladačů jako je Google Translate nebo DeepL. Longitudinální přístup, který byl pro výzkum k této disertační práci zvolen, je používán v různých vědních disciplínách (Hanappi a kol. 2014). Longitudinální přístup byl také navržen jako užitečný výzkumný nástroj ve výzkumu návratové migrace (Pocock, McIntosh 2011; Konzett-Smoliner 2016). Využití longitudinální metody výzkumu má své výhody i nevýhody analyzované v existující literatuře (Adamson, Chojenta 2007; Cumming, Goldstein 2016; Mikolai, Lyons-Amos 2017), tomuto tématu se budu podrobněji věnovat v jednom z odstavců níže (podkapitola 6.3). Tento výzkum vychází z tradice přístupu založeného na koncepci životního příběhu (Plummer 2001), který byl využit také ve výzkumu o cirkulaci mozků ve spojitosti s kvalifikovanými migranty v Silicon Valley (Saxenian 2007) či ve studiích o mezinárodní mobilitě a migraci akademiků (Hoffman 2009). Metody založené na přístupu k širšímu životnímu příběhu byly při výzkumu k této disertační práci použity také k posouzení složitosti migračních rozhodnutí v širším kontextu, v souladu s metodologickými doporučeními v literatuře o mezinárodních studentech (Dunlop 1966; McNamara, Harris 1997).

6.1 Sběr dat, rozhovory a další fáze výzkumu

Pro účely tohoto výzkumu byl proveden záměrný výběr dotazovaných účastníků. Pro zastoupení všech hlavních globálních rozvojových regionů jsem cíleně vybírala pestrou škálu účastníků výzkumu z 16 zemí původu (Keňa, Tanzanie, Etiopie, Benin, Írán, Kyrgyzstán, Turecko, Indie, Mongolsko, Čína, Vietnam, Thajsko, Malajsie, Mexiko, Chile a Kostarika). Rozvojový status zemí zahrnutých v tomto výzkumu odpovídal tehdejší klasifikaci států použité OSN – *The World Economic Situation and Prospects* – tzv. *WESP Country Classification* (2014), ačkoliv se může jejich stupeň rozvoje značně lišit (United Nations 2014). Nicméně, jak již bylo zmíněno výše, výběr poměrně různorodé skupiny účastníků výzkumu odráží záměr prozkoumat zkoumaný jev v jeho rozmanitosti a komplexnosti. V první fázi výzkumu (tedy v době konání hloubkových rozhovorů) byli účastníci této studie studenty doktorských programů na WU. Výběrem účastníků výzkumu jsem se také snažila docílit vyrovnaného genderového zastoupení – mezi účastníky byla poměrně rovnoměrně zastoupena obě pohlaví (10 žen, 11 mužů). Tento výzkum se snaží zmapovat fenomén mezinárodní migrace vysoce vzdělaných osob v jeho nejrozmanitějším charakteru. A právě pro zrcadlení této heterogenity byli pro rozhovory cíleně oslovováni Ph.D. studenti z různých studijních zaměření, od přírodovědných či environmentálních až po společenskovědní studijní obory (spadající pod čtyři hlavní oblasti studia na WU: potravinářství a agrotechnologie, zoologické vědy, botanické vědy a sociální vědy). Další podrobnosti jsou zaznamenány v Tabulce 5.

**Tabulka 5: Informace o účastnících výzkumu
v době úvodních hloubkových rozhovorů (2012)**

Č.	Země původu	Pohlaví	Věk	Obor studia	Počet let v NL	Financování studia	Rodinný stav	Počet dětí
1	Írán	Ž	neuveďla	Přírodní vědy o zemském systému	1	Univerzita WU	svobodná	0
2	Tanzanie	Ž	42	Kulturní geografie	1	nizozemská vláda	vdaná	3
3	Keňa	Ž	44	Kulturní geografie	1	nizozemská vláda	vdaná	2
4	Keňa	Ž	34	Kulturní geografie	2	nizozemská vláda	svobodná	1
5	Thajsko	M	34	Kulturní geografie	3	thajská vláda	svobodný	0
6	Mongolsko	M	36	Zemědělská ekonomie	4	EU – Erasmus Mundus	ženatý	3
7	Čína	Ž	26	Manažerské vědy	2	nizozemská vláda	svobodná	0
8	Turecko	M	28	Řízení logistiky	1	nizozemská vláda	ženatý	1
9	Kostarika	Ž	neuveďla	Environmentální ekonomie	4	nizozemská vláda	svobodná	0
10	Chile	M	31	Aplikovaná filosofie	3	nizozemská vláda	svobodný	0
11	Malajsie	M	30	Kulturní geografie	2	malajská vláda	svobodný	1
12	Vietnam	M	35	Přírodní zdroje	1	EU – Erasmus Mundus	ženatý	2
13	Vietnam	M	35	Environmentální ekonomie	1	EU – Erasmus Mundus	rozvedený	2
14	Mexiko	Ž	neuveďla	Rozvojová ekonomika	5	mexická vláda	vdaná	2
15	Mexiko	M	34	Sociologie rozvoje	8	mexická vláda	svobodný	0
16	Malajsie	M	46	Environmentální politika	4	malajská vláda	ženatý	2
17	Indie	Ž	30	Sociologie spotřeby	4	nizozemská vláda	vdaná	0
18	Etiopie	M	35	Kompetenční studie	1	nizozemská vláda	ženatý	2
19	Benin	M	32	Marketing	2	nizozemská vláda	ženatý	1
20	Mexiko	Ž	29	Sociologie venkova	1	EU – stipendium Marie Curie	svobodná	0
21	Kyrgyzstán	Ž	32	Sociologie spotřeby	1	EU – Erasmus Mundus	svobodná	0

Zdroj: vlastní sběr dat autorky výzkumu

Vysvětlivky k Tabulce 5: Č = číslo informanta; Ž = žena, M = muž;

rodinný stav – do kategorie svobodní byli zahrnuti také informanti v partnerských svazcích bez manželství

Účastníci výzkumu byli na začátku při iniciování studie kontaktováni prostřednictvím e-mailů. Účastníci výzkumu (informanti) byli vybíráni z profilů doktorandských studentů z webových stránek různých kateder WU a jejich e-mailové adresy byly získány také z dostupných databází na katederních webových stránkách WU. Konkrétní znění úvodního kontaktního e-mailu pro získávání informantů pro hloubkové rozhovory je k nahlédnutí v původní anglické verzi (viz Příloha 15) i v překladu do češtiny (viz Příloha 16). Celkem bylo osloveno 84 Ph.D. studentů ze 14 kateder, z nichž 25 % souhlasilo se setkáním a sdílením jejich životních příběhů a motivací při osobním rozhovoru (více podrobností o účastnících výzkumu obsahuje Tabulka 6 níže v kapitole výsledků 7).

V souladu s longitudinálním přístupem studie byli účastníci výzkumu kontaktováni prostřednictvím e-mailové korespondence po dvou letech (2014) a pěti letech (2017) od počátečních hloubkových rozhovorů v roce 2012, aby bylo možné analyzovat změny v jejich migračních plánech a chování. Hloubkové rozhovory v první fázi výzkumu jsem vedla já – jako autorka výzkumu – v angličtině a byly uskutečněny v různých časech a místech (zahrnujících veřejné prostory univerzitního kampusu, studentskou kavárnu či pracovny a kanceláře Ph.D. studentů) podle dostupnosti a přání jednotlivých informantů. Tyto rozhovory trvaly v průměru 1,5 hodiny (v rozsahu od 1 do 2 hodin trvání). Účastníci výzkumu byli ujištěni, že s informacemi získanými v rámci těchto výzkumných rozhovorů bude zacházeno jako s přísně důvěrnými a že budou použity výhradně pro vědecké účely.

Zkoumaných Ph.D. studentů jsem se v polostrukturovaných hloubkových rozhovorech osobně ptala na otázky související s hlavním tématem výzkumu, tedy na jejich migračními plány, případné myšlenky na návratovou migraci a související ovlivňující faktory. Podrobněji jsou okruhy otázek pro první fázi výzkumu rozepsány v Příloze 17. Na základní strukturu otázek navazovaly v individuálních rozhovorech související otázky, které vyplývaly z průběhu rozhovoru a z konkrétních výpovědí zkoumaných studentů. V průběhu výzkumu, jsem investovala čas do ujišťování účastníků, že jejich čas a příspěví je ceněno a má smysl, a také jsem se pokoušela udržovat a rozvíjet vztah s nimi po delší časový úsek (např. skrze e-mailovou korespondenci), jak je mimo jiné také doporučeno v literatuře o longitudinálním výzkumu (Adamson, Chojenta 2007), aby byla zachována vyšší šance na udržení informantů a získání jejich odpovědí v dalších fázích výzkumu s časovým odstupem. Má pozice výzkumníka jistě rovněž ovlivnila proces výzkumného projektu.

Byla jsem jakožto výzkumnice sama v pozici mezinárodní Ph.D. studenty v průběhu sběru dat a v době konání rozhovorů, což informantům dodávalo jistý pocit sounáležitosti či důvěry. Tato pozice mi poskytla také skvělou příležitost poznat nejen kulturu akademické sféry v NL, ale také z bezprostřední blízkosti probádat prostředí a podmínky hostitelské univerzity (WU) a sdílet s účastníky studie zkušenost zahraničního doktoranda.

Po dvou a po pěti letech, ve druhé a třetí fázi longitudinálního výzkumu, jsem účastníky znovu lokalizovala a kontaktovala prostřednictvím jejich osobních nebo profesních e-mailových adres, které bylo nutné často poměrně složitou detektivní prací na internetu dohledávat. Často v tomto pátrání pomohlo, že jsem tušila jejich plány a směřování, znala jsem jejich podobu a měla jsem jejich fotografii. V mnoha případech došlo ke změně kontaktní e-mailové adresy v návaznosti na změnu instituce, pro kterou pracovali. Jindy se v tomto pátrání na internetu ukázalo jako užitečné, že jsem znala jméno jejich původní domovské instituce v zemi původu (která někdy figurovala v profilu či životopisu prezentovaném na internetu) či jejich odbornou specializaci a prostorové zaměření jejich výzkumu. Někteří informanti také v průběhu výzkumu změnili svá jména z důvodu sňatku. V dalším dohledávání informantů byly využity např. jejich Linked-in profily, kde udali životopisný či kariérní posun a také oficiální stránky univerzit či výzkumných pracovišť uveřejňující zaměření výzkumu jednotlivých pracovníků, podle kterého bylo možné je po dalším ověřování identifikovat a kontaktovat. Ve druhé a třetí fázi tohoto výzkumu byli tedy prostřednictvím e-mailové korespondence účastníci požádáni, aby reflektovali svou novou životní situaci v souvislosti s potenciální návratovou migrací. Základní struktura e-mailové korespondence ve druhé a třetí fázi výzkumu je k nahlédnutí v originální anglické verzi (viz Příloha 18) a v přeložené české verzi (viz Příloha 19). Konkrétní individuální podoba těchto e-mailových zpráv ovšem zahrnovala také následné otázky plynoucí z analýzy konkrétních individuálních údajů získaných na základě prvotních osobních hloubkových rozhovorů. Tyto otázky se tedy lišily v individuální korespondenci a vyzývaly informanty k zamýšlení nad konkrétními faktory a tématy, která oni sami dříve zmínili jako klíčová. Míra udržení informantů v tomto výzkumu se navzdory všem snahám a zachování kontaktu postupně snižovala, což je ostatně pro longitudinální výzkum zcela typické. Konkrétně zůstalo v odpovědích ve druhé fázi aktivních 76 % účastníků a do třetí fáze výzkumu se podařilo udržet 57 % nadále odpovídajících účastníků.

6.2 Analýza dat

Všechny rozhovory byly s osobním souhlasem každého dotazovaného nahrávány a zvukové nahrávky byly poté přepsány pro účely pozdější analýzy. V kapitole výsledků jsou pro účely analýzy a prezentace závěrů jednotlivým účastníkům tohoto výzkumu přidělena anonymizovaná čísla. Jména účastníků výzkumu neuvádím, aby byla ochráněna jejich identita a osobní údaje. K analýze dat, přepisu rozhovorů, kódování a interpretaci nashromážděných údajů byl použit software Atlas.ti. Použití počítačového softwaru Atlas.ti pro analýzu dat v rámci kvalitativního výzkumu může zvýšit kvalitu vědeckých výstupů (Smit 2001; Smit 2002; Frieze, Soratto, Pires 2018). Práce s tímto počítačovým nástrojem zahrnovala zaznamenání dat do softwaru, včetně záznamů výpovědí zkoumaných, mých průběžných rozšiřujících poznámek z průběhu výzkumu a poznámek vznikajících v průběhu opakovaného čtení textů. Software umožnil v rámci kvalitativní analýzy třídit a pojmenovávat textové jednotky a nacházet pravidelnosti ve výpovědích. Jednotlivé segmenty textu byly tedy kódovány (identifikovány a pojmenovány ve vztahu k výzkumným otázkám a používaným konceptům). Následná analýza těchto materiálů vedla k interpretaci výpovědí zkoumaných studentů v nových souvislostech s ohledem na výzkumné cíle. Proces práce s tímto softwarem jsem zhodnotila jako přínosný zejména v aspektu posunutí nasbíraných neprotříděných surových dat k vyšším rovinám obecnosti směřujícím k interpretaci. Použití citací přímé řeči účastníků tohoto výzkumu v kapitole výsledků pro analytické účely a demonstraci jednotlivých zjištění, porovnání a závěrů je v souladu s metodami použitými již dříve ve vědecké literatuře v podobných studiích v oboru (např. Hazen, Alberts 2006; Geddie 2013).

Je důležité zohlednit, že konkrétní individuální podmínky jednotlivých účastníků výzkumu se lišily, jelikož pocházeli z různých kultur a z rozdílného socio-ekonomického prostředí. Navíc procházeli různými fázemi životního cyklu. Zatímco někteří byli v době konání našich rozhovorů spíše na prahu dospělosti, jiní měli za sebou rozvinuté kariéry či založené vlastní rodiny. Také jejich finanční situace se lišila případ od případu v závislosti na tom, z jakých zdrojů bylo jejich zahraniční studium financováno. Do výzkumu byli zahrnuti studenti se dvěma typy scénáře Ph.D. studia, buď tzv. *full time* nebo tzv. *sandwich student* (hostující na WU po celou dobu Ph.D. programu – v případě *full time* scénáře,

či trávící část doktorského studia na WU a část na domovské instituci – v případě *sandwich* scénáře). Tyto dva scénáře studia (které jsou dále podrobněji popsány v kapitole výsledků 7.1) vyžadují různě dlouhou dobu strávenou na hostující instituci, což v případě našich informantů činilo od 1 do 8 lety strávených na půdě WU. Delší časový horizont se týká těch zkoumaných studentů, kteří ve Wageningenu absolvovali i část jejich předchozích (zpravidla magisterských) studií. Výběr takto různorodé skupiny informantů byl zvolen cíleně, aby reflektoval širší záměr tohoto výzkumu, kterým nebylo zkoumat vzorek zcela reprezentativní, ale spíše poodhalit existující heterogenitu zkoumaného fenoménu a skrze zachycení různorodosti předejít zjednodušujícím zobecněním a ukázat tak na širší a komplikovanost tématu mobility studentů.

6.3 Limity a rizika použitých metod

Využití longitudinálních dat má silné i slabší stránky, což bylo analyzováno v několika studiích (např. Cumming, Goldstein 2016; Mikolai, Lyons-Amos 2017). Specifické metodologické výzvy spojené s udržením účastníků v longitudinální studii popsali Adamson a Chojenta (2007), kteří pro kompenzaci tohoto problému doporučují udržování osobnějšího vztahu a kontaktu s účastníky studie po celou dobu jejího trvání. To potvrdily i mé vlastní zkušenosti z práce s longitudinální metodou, neboť udržení účastníků (informantů) bylo skutečně největší metodologickou výzvou při provádění tohoto výzkumu. Bylo obtížné udržet motivaci účastníků a osobní vazbu s nimi v průběhu let, neboť kontakt s informanty se v průběhu výzkumu přesouval ze skutečných setkání a osobních rozhovorů z očí do očí do online prostředí a e-mailové komunikační platformy na dálku. Navíc, jak již bylo naznačeno výše, mnoho informantů změnilo instituce a v návaznosti na to také své e-mailové adresy. Někteří informanti změnili svá jména kvůli sňatku a bylo proto obtížné sledovat jejich dráhu, někteří byli v pozdějších fázích výzkumu příliš zahlceni svou prací nebo v průběhu let ztráceli zájem o tento náš výzkum. Dalším limitem byl nerepresentativní vzorek účastníků výzkumu daný typem výběru a malým počtem zkoumaných studentů, což přirozeně souvisí s použitou kvalitativní metodou. Obecně je problematická dostupnost kvalitních dat a jejich srovnatelnost, neboť informace o doktorských studentech nejsou v mnohých zemích a institucích volně přístupné, jejich definice se liší a srovnatelnost

případných statistik je zavádějící. V některých momentech výzkumného procesu se částečně projevovala také jazyková bariéra, zejména při práci s dokumenty v holandštině. Navzdory nezanedbatelným omezením plynoucím z výše popsaného jsem přesvědčena, že hodnota poměrně unikátních dat shromážděných v sekvenci na individuální úrovni v tomto výzkumu nakonec převažuje nad nevýhodami použité longitudinální metody.

Kapitola 7

VÝSLEDKY VLASTNÍHO VÝZKUMU

V následujících odstavcích shrnujících výsledky výzkumu o mezinárodních Ph.D. studentech z rozvojových zemí mapuji vývoj jejich migračních plánů a potenciální změny migračních strategií. Tyto migrační plány a strategie jsou v průběhu longitudinálního sledování analyzovány ve vztahu k případnému návratu do jejich zemí původu. Úvodní část kapitoly výsledků se věnuje širšímu kontextu a aspektům ovlivňujícím konkrétní situaci zkoumaných Ph.D. studentů (podrobněji viz Tabulka 6). V další části kapitoly výsledků analyzuji roli různorodých odpovědností či povinností, zohledňování rodiny a případných starostí o příbuzné. V další části kapitoly výsledků je rozebrána specifická role konkrétní výzkumné specializace a posuzování osobního přínosu účastníků výzkumu pro rozvoj jejich domovské země. A v závěrečné části kapitoly výsledků je zformulován předpoklad o postmoderním charakteru migračních rozhodnutí vysoce vzdělaných lidí. V rámci kapitoly výsledků cituji vybrané výpovědi účastníků výzkumu (nepřeložený originální verze těchto citací v angličtině je k nahlédnutí v Příloze 20). Tyto výpovědi byly vybrány pro ilustraci prezentovaných výsledků a závěrů, které reflektují dříve formulované cíle výzkumu (výše v kapitole 5.2). Vybrané výsledky tohoto výzkumu byly publikovány ve vědeckých časopisech s impakt faktorem jak v české akademické sféře (Rakovcová 2017), tak také v zahraničním časopise specializujícím se na longitudinální studie (Rakovcová, Drbohlav 2021).

**Tabulka 6: Další charakteristiky účastníků výzkumu
v době úvodních hloubkových rozhovorů (2012)**

č.	Očekávaný rok ukončení studia	Scénář Ph.D. studia	Zaměření výzkumu na zemi původu	Návratová migrace po skončení studia v NL	Předchozí zkušenost se studijní mobilitou	Poznámka k případné předchozí zahraniční zkušenosti (lokalizace)
1	2015	klasický	ne	určitě ne	ano	absolvovala studijní stáž v USA
2	2014	střídavý	ano	nerozhodnutá	ne	absolvovala celé předchozí bakalářské i magisterské studium v Tanzanii
3	2015	střídavý	ano	určitě ano	ano	absolvovala odbornou studijní stáž v Austrálii
4	2014	střídavý	ano	určitě ano	ne	absolvovala celé předchozí bakalářské i magisterské studium v Keni
5	2014	klasický	ano	spíš ano	ano	absolvoval roční stáž v USA a také magisterské studium v NL
6	2013	střídavý	ano	určitě ano	ne	absolvoval celé předchozí bakalářské i magisterské studium v Mongolsku
7	2014	klasický	ne	spíš ne	ano	absolvovala studijní pobyt ve Švédsku
8	2015	klasický	ne	spíš ano	ne	absolvoval celé předchozí bakalářské i magisterské studium v Turecku
9	2016	klasický	ano	nerozhodnutá	ne	absolvovala celé předchozí bakalářské i magisterské studium v Kostarice, v Evropě byla dříve pouze jako turistka
10	2013	klasický	ne	spíš ne	ano	absolvoval část předchozích studií v Německu
11	2014	klasický	ano	spíš ano	ano	absolvoval dva roky magisterského studia ve Velké Británii
12	2016	střídavý	ano	určitě ano	ano	absolvoval studijní pobyt na Novém Zélandě
13	2014	klasický	ano	spíš ano	ano	absolvoval část studia v Austrálii
14	2012	klasický	ano	spíš ano	ne	absolvovala celé předchozí bakalářské i magisterské studium v Mexiku
15	2012	klasický	ne	spíš ne	ano	absolvoval část předchozího studia v NL
16	2012	střídavý	ano	spíš ano	ano	bakalářské i magisterské studium absolvoval v Malajsii, ale několikrát vyjížděl na semináře do Španělska
17	2013	klasický	ne	spíš ano	ano	absolvovala devítiměsíční studijní pobyt v Německu s manželem
18	2015	střídavý	ano	spíš ano	ano	v rámci magisterských studií žil tři roky v Německu
19	2014	střídavý	ano	určitě ano	ne	absolvoval celé předchozí bakalářské i magisterské studium v Beninu, ale vyjel do zahraničí několikrát na konferenci
20	2014	klasický	ne	spíš ne	ano	absolvovala roční výměnný studijní pobyt ve Francii a také pobyt ve Švédsku
21	2015	střídavý	ano	určitě ano	ano	absolvovala pětíměsíční stáž ve Velké Británii

Zdroj: vlastní sběr dat autorky výzkumu

Vysvětlivky k Tabulce 6: Č. = číslo informanta; rok ukončení studia je účastníky předpokládaný rok ukončení Ph.D. studia; studenti v klasickém scénáři absolvují celé své Ph.D. studium na WU, studenti ve střídavém scénáři absolvují na WU jen část jejich doktorského studijního programu; zaměření výzkumu: odpovídá konkrétnímu tématu výzkumného projektu v rámci jejich disertační práce; návratová migrace odpovídá předpokládanému pravděpodobnému migračnímu kroku po dokončení studia na WU a vychází z formulací plánů a migračních strategií vyjádřených přímo zkoumanými studenty

7.1 Výchozí situace zkoumaných Ph.D. studentů

S účastníky tohoto výzkumu jsem se setkala v klíčovém období jejich života, kdy se jejich akademický a profesní život bouřlivě prolínaly a vyvíjely. Přechod mezi jednotlivými etapami v rámci jejich životního cyklu v souvislosti s přesunem z fáze vysokoškolského studenta do fáze plně pracovního života po završení studia neoddělitelně zahrnuje úvahy o potenciální návratové migraci, které vyjádřili bez výjimky všichni účastníci výzkumu. Konkrétní socioekonomická a kulturní východiska jednotlivých účastníků výzkumu se lišila. Výběr takto heterogenní skupiny informantů byl ovšem cílený a měl reflektovat různorodost studovaného fenoménu, jak již bylo popsáno výše (v metodické kapitole 6.2).

V době konání úvodních rozhovorů v rámci první fáze výzkumu se lišila také uvedená doba strávená na půdě WU – a to v rozmezí od 1 roku do 8 let (viz Tabulka 5 výše v metodické kapitole práce 6.1). Zpravidla byla doba strávená na půdě WU v době našich rozhovorů od 1 do 5 let (uvedená doba 8 let se vyskytla pouze jednou v případě studenta, který ve Wageninenu absolvoval již část jeho předchozích magisterských studií). Tento časový rozptyl souvisí se dvěma scénáři, v rámci kterých Ph.D. studium na WU účastníci tohoto výzkumu absolvovali (a které byly zmíněny již výše v textu v metodické kapitole). Jedná se o scénáře tzv. *full time student* a tzv. *sandwich student*, pro tyto používám výrazy „klasický scénář“ a „střídavý scénář“ a jsou zaznamenány v Tabulce 6. Tzv. *sandwich PhD* studenti (studenti ve střídavém scénáři studia) jsou mezinárodní studenti doktorského stupně studia, kteří tráví na půdě WU pouze určitou část jejich studijního programu. Jejich studium bývá zpravidla financováno z jiného grantu než ze zdrojů WU a zpravidla by měli

ve Wageningenu trávit pouze úvodních a závěrečných 6 až 8 měsíců z jejich čtyřletého doktorského studijního programu. V mezidobí tráví čas zpravidla na domovské vysílající instituci (na univerzitě v jejich zemi původu), kde sbírají data a provádějí výzkum k jejich disertační práci. Tito studenti potřebují a mají podporu jak školitele v jejich domovské instituci v zemi původu, tak také supervizora na WU (Categories of PhD candidates 2016). Na rozdíl od studentů v „klasickém scénáři“ (*full time student*), kteří jsou plně navázáni na WU, kde absolvují celé své Ph.D. studium. Většina účastníků výzkumu měla zkušenost s mezinárodní mobilitou již před zahájením Ph.D. studia ve Wageningenu, a to zejména s mobilitou za účelem vzdělávání (viz Tabulka 6). Zahraniční zkušenost uvedlo 14 studentů (67 %) z 21 zkoumaných účastníků výzkumu. U všech těchto 14 účastníků výzkumu je jejich předchozí zahraniční studijní mobilita zavedla do jiných kontinentů, než ze kterých pocházejí (v rámci stáží a studijních pobytů v USA, Austrálii, Novém Zélandu, NL, Velké Británii, Francii, Německu, Španělsku či Švédsku). Takový typ zkušenosti jim poskytl širší perspektivu a možnost srovnání života a výzkumných podmínek v různých zemích a koutech světa s velmi odlišným socio-kulturním prostředím oproti jejich domovině.

Hlavním materiálem pro analýzu v rámci této disertační práce byly migrační záměry, které účastníci výzkumu popisovali opakovaně v průběhu několika let longitudinálního pozorování. V rámci víceletého sledování získávají dotazovaní mezinárodní studenti skrze postup v jejich vzdělání doktorský titul a získávají tak přidanou hodnotu na globálním kariérním trhu – a to zejména v akademické sféře. Rozhodnutí o konkrétním směřování jejich migrační dráhy, které nakonec musí učinit během doktorského studia a po jeho skončení, bylo účastníky výzkumu opakovaně popisováno jako složité a tomuto rozhodnutí byla připisována velká váha a důležitost. Doktorandi mají v NL poměrně privilegované postavení, neboť jsou obecně považováni za dočasné zaměstnance univerzity. A na základě tohoto přístupu získávají finanční podporu ze stipendia, které účastníci tohoto výzkumu zhodnotili jako dostatečné k pokrytí svých ekonomických potřeb během studia.

Celková mezinárodní zkušenost a vývoj migračních plánů souvisí do značné míry s vnímáním hostitelského prostředí a zhodnocením přínosů zahraničního studijního pobytu Ph.D. studenty samotnými. Hostitelskou společnost v NL vnímali všichni dotazovaní účastníci výzkumu jako vstřícnou a přátelskou k cizincům. Mezinárodní studenti shodně hodnotili extrémně kladně zejména specifické multikulturní prostředí a skvělou kvalitu

podmínek pro výzkum v kombinaci se spolehlivými a funkčními podpůrnými strukturami WU. Hostitelskou instituci (WU) pak na základě těchto podmínek popisovali jako ideální místo jak pro rozvoj v osobní rovině, tak také pro profesionální růst po odborné stránce. Informanti shodně velmi pozitivně hodnotili kvalitní technické zázemí, vybavení laboratoří, moderní a čisté prostředí, vysokou kvalitu přednášek, cvičení a kurzů poskytovaných v angličtině i profesionální a respektující přístup vyučujících a kolegů. V neposlední řadě jim jejich mezinárodní doktorandská zkušenost umožnila růst také morálně. V návaznosti na to, jak účastníci tohoto výzkumu postupně vstupují do nové životní etapy, v níž se stále více projevuje filantropičtější pohled na svět a zvažování aspektu obecného dobra pro domovskou společnost a komunitu se stává výraznějším při zvažování otázky možné návratové migrace. Zároveň byl jejich postoj k hostitelské společnosti kladný, jak už bylo uvedeno, a většina dotazovaných doktorandů se domnívala, že i v případě jejich případného budoucího zaměstnání v NL by s nimi bylo ze strany nizozemské společnosti zacházeno s respektem. Toto hypotetické uvažování o případné možnosti budoucího pracovního zapojení v NL vycházelo z jejich vlastního pátrání po možných příležitostech zaměstnání a ze skutečnosti, že některé případné pracovní příležitosti by byly z jejich pohledu k dispozici.

Doktorské programy účastníků tohoto výzkumu často zahrnovaly cestování za účelem sběru výzkumných dat. V případě, že byl sběr dat pro jejich doktorský výzkumný projekt lokalizován v jejich zemích původu, přesouvali se Ph.D. studenti přes hranice tam a zpět několikrát v průběhu studia. Tato forma cirkulace vytvářela specifické podmínky, kdy byli sledovaní studenti vystaveni oběma prostředím současně a měli příležitost setkávat se naživo se členy jejich rodin a přáteli v jejich zemích původu. Takové podmínky mohou posilovat vazbu na domovskou zemi a tamní společnost. Možnost strávení určitého omezeného času osobní blízkosti se svými rodinnými příslušníky během jejich návštěv v zemi původu popisovali Ph.D. studenti jako velmi cenné okamžiky. Význam, který studenti takovým osobním rodinným setkáním přikládali, byl zesílen situací odloučení spojeného s velkými vzdálenostmi, které je po většinu času od sebe dělily. Velké vzdálenosti mezi hostitelskou zemí a jejich zemí původu vedly k omezení jejich kontaktů s rodinou, kolegy a přáteli, které se nejčastěji realizovaly formou telefonátů a virtuálních online zkušeností typu videohovorů. Studenti s povděkem reflektovali existenci moderních technologií, internetu a četných programů umožňujících častou komunikaci s blízkými v nebyvalé míře

v porovnání s historií, avšak zároveň dodávali, že zážitek z osobního setkání nemůže na dálku nahradit ani sebekvalitnější technologie.

7.2 Výsledky první fáze výzkumu – potenciální návratové záměry

Výsledky první fáze výzkumu vyplývají především z hloubkových rozhovorů s mezinárodními Ph.D. studenty v první fázi výzkumu (viz Tabulka 5 a Tabulka 6). Zkoumaní Ph.D. studenti reflektovali jejich migrační plány se zvláštním zaměřením na případný návrat do jejich zemí původu po ukončení zahraničního studia. Z analýzy výpovědí se jeví multifaktoriální ovlivnění jejich migračních plánů. Mezi řadou faktorů vstupujících do dané podmíněnosti vyznívá z rozhovorů s účastníky výzkumu shodně akcent na vliv různorodých rodinných situací. Klíčový ovlivňující faktor rodiny je dále analyzován v souvislosti s rolí stádií životního cyklu v migračním rozhodování zkoumaných studentů. Případný návrat do země původu je velmi důkladně zvažován a takový migrační krok je účastníky výzkumu vnímán jako strategické rozhodnutí velké důležitosti. Jak vyplývá z analýzy rozhovorů, návratová migrace tedy rozhodně není vždy automatickou a jasnou volbou, vždy jsou bedlivě zvažovány i další možnosti a strategie. Jedena ze zpovídaných studentek popsala ambivalentní pocity a váhání ve vztahu k případnému návratu do její země původu takto:

„Chci být na návrat do Indie dobře mentálně připravena. Chci si to celé dobře promyslet a rozhodnout se správně, abych později nemusela litovat žádné zásadní chyby. Mám smíšené pocity, co se návratu týče. Něco by mi chybělo, něco bych ztratila a zároveň bych něco získala (informant č. 17 z Indie, fáze 1).“

Obecné migrační plány stejně tak jako konkrétní zvažování návratové migrace je ovlivněno různorodými motivačními faktory, jak již bylo zmíněno výše. V rozhodovacím procesu hraje silnou roli jak vnitřní osobní motivace, tak i vnější strukturální motivace. Externí motivace byla účastníky tohoto výzkumu často formulována jako škála různorodých odpovědností. Zpovídaní studenti zmiňují odpovědnost v různých měřítcích a na různých úrovních: odpovědnost vůči jejich zemi původu a domovské společnosti, poskytovateli stipendia, výzkumné či vzdělávací instituci, předchozímu zaměstnavateli, kolegům

a obzvlášť silně pak odpovědnost vůči jejich přátelům a rodinám. Různorodé odpovědnosti vůči rodinným příslušníkům mohou být velmi silnou motivací k návratové migraci buď přímo po dokončení doktorského studia nebo v nějakém horizontu bližší či vzdálenější budoucnosti, jak dokumentují následující výpovědi účastníků výzkumu:

„Moje Rodina je ve Vietnamu, takže se musím vrátit, nemám jinou možnost. Přesun do jiného domova pro mě nepřipadá v úvahu (informant č. 12 z Vietnamu, fáze 1).“

„Zřejmě bude potřeba, abych se po dokončení studia do Indie vrátila kvůli svým rodičům. Jak stárnou, budou mě a mého manžela potřebovat blízko sebe čím dál víc. Svůj díl péče o mě už odvedli, teď budu s péčí o ně na řadě já... (informant č. 17 z Indie, fáze 1).“

„Moje matka je mi velmi blízká a být od ní tak daleko je pro mě emocionálně náročné. Zvláště teď, když stárne. Jsem nejstarší z jejich dětí a měla bych jí pomáhat. Měla bych jí být nablízku, protože stát neposkytuje žádnou péči o seniory (informant č. 21 z Kyrgyzstánu, fáze 1).“

Péče o stárnoucí rodiče je relevantním argumentem a důležitým motivačním faktorem k návratu zejména v zemích, kde chybí kvalitní sociální systém a kde je péče o seniory tradičně považována za odpovědnost příbuzných. Studenti pocházející z těchto kultur vyjádřili v našich výzkumných rozhovorech silnější odpovědnost za to, aby stárnoucím rodičům poskytli finanční, materiální a také psychickou a emocionální podporu. Tato situace je často vede ke zvažování jejich přítomnosti v zemi původu, aby tam stárnoucím členům rodiny poskytli zejména dostatečnou psychologickou podporu. Právě psychologická a emocionální podpora je podle výpovědí účastníků výzkumu i navzdory existenci nejmodernějších komunikačních technologií obtížněji realizovatelná na dálku v porovnání s relativně snáze na dálku proveditelnou podporou finanční. Aspekt pohlaví se v této studii neukázal jako rozhodující faktor určující záměry k návratu. Jak synové (11 informantů), tak dcery (10 informantů) vyjádřily potřebu a ochotu pomoci svým rodičům. Přitom je taková pomoc často podmíněna geografickou blízkostí a může v budoucnu vyžadovat návratovou migraci. Skutečnost, že faktor pohlaví v této studii nebyl rozhodujícím aspektem v migračním rozhodování zkoumaných Ph.D. studentů, a že případný plán na návrat do země

původu nebyl zásadně předurčen pohlavím dotazovaných, je v kontrastu k genderovým stereotypům a tradičním konzervativním očekáváním domovských společností. Fakt, že pohlaví zkoumaných vysoce vzdělaných migrantů zásadně neodlišuje jejich migrační rozhodování, lze interpretovat v souvislosti s kulturní změnou a postmoderními hodnotami a orientací vysoce vzdělaných účastníků výzkumu, která je dále podrobněji popsána v jedné z dalších kapitol výsledků 7.5.1. Nicméně, migrační plány téměř vždy souvisejí s širokými rodinnými vztahy, poměry a odpovědností. Níže je uveden příklad toho, jak může měnící se rodinná situace posunout směr budoucí migrace:

„Domov je místo, kde budu pracovat. Naši rodiče už nežijí, takže jejich bydliště a poloha jejich domu již nejsou důležité (informant č. 14 z Mexika, fáze 1).“

Lokalizace domova rodičů může fungovat jako jakási kotva a stabilní přístav v moři zdánlivě bezbřehých možností globalizovaného světa. Takový druh vazby může kontrastovat s pohledem na neukotvenost mezinárodních studentů, kteří bývají považováni za moderní typ globálních supermigrantů či nomádů. Ovšem po smrti rodičů se zdá, jako by konkrétní lokalizace domova předků ztrácela něco ze své přitahující síly a výše citovaná mezinárodní studentka už ho v geografické poloze svého budoucího bydliště nezohledňuje. Připoutání k jednomu předem definovanému celoživotnímu domovu jako místu života rodičů může slábnout, jak se zdá, když rodiče nebo jiní předkové zemřou. Jak odpovědnost, tak také sociální vazby k tomuto rodnému místu, mají tendenci postupně slábnout. V tomto případě se zdá, že migrant směřuje k migračnímu plánu tekutějšího charakteru (*fluid plan*), přičemž návratová migrace se stává méně předvídatelnou. Tyto výsledované tendence jsou v souladu s literaturou tekuté modernity (*liquid modernity*) a ilustrují zrychlující se změny ve společnosti, sklon k neustálým změnám a silný aspekt nejistoty v post-moderní společnosti (Bauman 2000).

Další ukázka toho, jak měnící se rodinná situace ovlivňuje proces rozhodování o migraci, je uvedena v životním příběhu africké studentky, která ovdověla:

„Od té doby, co mi zemřel manžel, je těžké být zpátky doma. Přináší mi to vzpomínky na něj. Moje rodina jsem teď jen já a moje děti. Můžeme se snadno přestěhovat. Líbí se mi životní styl ve Wageningenu a možnosti pro děti ve škole. Ale ještě uvidíme, co budoucnost přinese... (informant č. 2 z Tanzanie, fáze 1).“

Smrt blízkého příbuzného může vést ke ztrátě důležité emocionální vazby (kotvy) v domovské zemi a může způsobit posun migrační trajektorie k méně předvídatelnému scénáři. Kromě toho výše citovaný případ ilustruje, že k migraci může dojít také s dospívajícími dětmi za účelem vzdělání. A to zejména v případě silnější orientace na vazby v moderní nukleární rodině (v rámci níž je kladen důraz na mikrojednotku tvořenou pouze dětmi a rodiči). Tyto poznatky o chování ve strategické fázi životního cyklu jsou v souladu s dostupnou vědeckou literaturou (Ley a Kobayashi 2005). A konečně, i u studentů, kteří vyjadřují vysokou ochotu pokračovat ve své kariéře v zahraničí, zůstává návratová migrace vždy možností buď v pozdějším věku (např. v případě odchodu do důchodu, jak uvedlo několik účastníků výzkumu) nebo jako nouzová možnost v nejhorším případě (pokud by se kariéra v zahraničí nevyvíjela dobře).

7.3 Životní cyklus zkoumaných studentů a jejich migrační plány

Zdá se, že způsob, jakým je potenciální návratová migrace vnímána a interpretována silně souvisí (kromě mnoha dalších faktorů) s fázemi životního cyklu migrantů. Z analýzy rozhovorů vyplynulo, že různorodé ohledy na vlastní děti hrají v procesu plánování dalších migračních kroků obzvláště důležitou roli. Vzorek tohoto výzkumu zahrnoval v první fázi 13 informantů s dětmi (převážně ženatých) a 9 bezdětných informantů (ti byli až na jednu výjimku všichni svobodní). Počet dětí se mezi informanty v jeho první fázi pohyboval do 3 potomků (šest informantů mělo dvě děti, čtyři informanti měli 1 dítě a dva informanti měli 3 děti), jak zobrazuje Tabulka 5 výše v metodické kapitole této práce. Mezinárodní studenti, kteří mají děti, musí brát v úvahu obecně blaho celé rodiny, včetně pracovních

příležitostí pro jejich manželku či manžela (rozhodnutí o dvojí kariéře), typ a kvalitu vzdělání jejich dětí a mnoho dalších faktorů:

„Moje žena už toho má dost, toho, že jsem tak daleko, ale... Jsem tu pro náš společný prospěch a lepší budoucnost. Chci žít společně se svou rodinou. Kdybychom žili v zahraničí, moje žena by přišla o její práci v Etiopii a moje děti by se musely vyrovnávat s novým jazykem. Proto jsou mé plány na návrat jasné a dobře zorganizované (informant č. 18 z Etiopie, fáze 1).“

Silné transnacionální vazby byly často formulovány v souvislosti se členy rodiny, kteří zůstali v zemi původu a po kterých se účastníkům výzkumu stýskalo.

„Moje rodina chce, abych se vrátil a byl s nimi doma. Mám tam tři malé kluky. Takže až se vrátím, konečně tam budu pro ně, budu se moci věnovat rodině a pokračovat ve své práci lektora. Tím také přispěji k rozvoji své země (informant č. 6 z Mongolska, fáze 1).“

„Tam doma mám povinnosti. Zanechal jsem tam rodinu. Naštěstí existují všechny ty moderní technologie... takže mohu být v kontaktu se svou ženou, dcerou, maminkou a bratry každý den (informant č. 19 z Beninu, fáze 1).“

„Slíbil jsem synovi, že se vrátím. Teprve pak pro nás začne skutečný život. ... Nejsem ženatý, můj syn mě potřebuje... (informant č. 11 z Malajsie, fáze 1).“

Zkoumané studenty, kteří měli vlastní děti, je možné na základě jejich výpovědí o tvorbě migračních plánů charakterizovat tendencí silně zvažovat obecné blaho jejich rodiny se specifickým zájmem o kvalitu vzdělávání.

„Jsem tu, abych získala zkušenosti a vrátila se zpět. Určitě se vrátím. Pro mě byla vždycky nejdůležitější podpora mé rodiny. Moji rodiče se starají o mého syna a on bude chodit do školy tam (v Keni). Vrátím se kvůli práci a kvůli rodině (informant č. 4 z Keni, fáze 1).“

„Mám silné rodinné pouto ke své rodné zemi a Keňu prostě miluji. Moje děti tam studují. Svým návratem jsem si stoprocentně jistá. Pokud budou chtít studovat v zahraničí, mohou to udělat později, musí počkat, až dospějí (informant č. 3 z Keni, fáze 1).“

Tyto příklady ukazují, jak se rozhodnutí o migraci obvykle odehrávají v klíčových bodech označujících přechod mezi jednotlivými fázemi životního cyklu. Jednou z takových tranzicí v průběhu života je vstup do formálního vzdělávání. Tyto výsledky jsou v souladu s popisem vlivu životních tranzicí v migrační literatuře (Kobayashi, Preston 2007).

Při dotazování na migrační plány a následné analýze výpovědí se ukázal jistý rys spojující skupinu Ph.D. studentů, kteří byli svobodní a většinou bez vlastních potomků. U této skupiny byla evidentní důležitost individuální nezávislosti, svobody a otevřenosti vůči budoucím možnostem, kterou v rámci jejich migračních plánů zdůrazňovali ve svých výpovědích. Tito většinou mladší studenti mívají relativně méně závazků a zpravidla ještě nemusí přímo čelit odpovědnosti zahrnující péči o stárnoucí rodiče či nutnost zohledňování potřeb vlastních dětí. V případě těchto studentů převládá v migračních vizích silná orientace na budoucí perspektivu a na konstrukci ideálního migračního cíle, který je vysněný pro budoucí životní etapy. Zdá se, že dotazovaní svobodní mladí výzkumníci sledují především nejlepší kariérní příležitosti a myšlenky na návrat nebo na pevně dlouhodobě stanovenou lokalitu domova jsou často vnímány jako omezující. Jakékoliv případné omezení jejich mobility je jimi popisováno jako nežádoucí myšlenky, které by mohly zpomalit jejich jasné perspektivy a zkomplikovat jejich případnou zárnou kariérní (vědeckou) budoucnost. Je u nich patrný pocit chuti do prozkoumávání a průzkumnického naladění. Dokonce se zdá, že se jistým způsobem pokoušejí zaplašit myšlenky na návrat a oddálit období zvýšené odpovědnosti (vůči rodičům, rodné zemi, vlastní rodině...), které se nevyhnutelně blíží. Snaží se chránit své právo na svobodu a staví si vnitřní bariéry proti představám a přáním ostatních lidí. Snaží se nenechat se ovlivnit otázkami druhých, jako např. co se od nich očekává nebo kdy a kde se mají usadit. Tyto bariéry proti případným vnějším tlakům mohou mít také nevědomý charakter.

„Snažím se v mém životě nemít žádné plány předem. Uvidíme, co mi budoucnost přinese a jaké příležitosti se naskytnou, a já je budu následovat (informant č. 10 z Chile, fáze 1).“

„Obecně se snažím mít budoucnost velmi otevřenou. Nejspíš se do mé země původu nevrátím, ale kdo ví. Není příliš užitečné dělat si moc starosti s pozdější prací nebo budoucností. I když mám ráda ten pocit, že mám a znám své kořeny, ráda se také stále dále pohybuji (informant č. 20 z Mexika, fáze 1).“

Někteří ze zkoumaných studentů (zpravidla ti, kteří byli svobodní a bezdětní) plánovali pokračovat v „nadnárodním životě“ a potenciálně se stát transnacionálními partnery v oblasti šíření inovací a vývoje technologií. Mohli by se stát specifickým typem "nových argonautů", jak je popsala Anna Lee Saxenian (2007), a na dálku podporovat vývoj ve svých domovských zemích.

„Do Íránu se pravděpodobně nevrátím. Bylo by pro mě velmi těžké se znovu adaptovat a přijmout zpět atmosféru, od které jsem utíkala. Neomezují svou budoucnost na jednu zemi. Mohu využít dobrý přístup k vědeckým zdrojům a dobrou síť zde v Evropě. A je to také stále docela blízko mé rodiny. Chci žít ve svobodné zemi a využívat své znalosti (informant č. 1 z Íránu, fáze 1).“

„Vždycky jsem chtěla studovat a žít v Evropě. Zažívám zde pocit nezávislosti a svobody. Dělán si, co chci, v osobní i vědecké rovině. Líbí se mi prostředí a profesní aspekty života v Nizozemsku. Myslím si, že zde v budoucnu můžu najít lepší práci ve svém oboru než v mé rodné zemi. Ale je také možné, že až se vdám a budu mít děti, budu se chtít prosadit a usadit v Kostarice. Rodina je pro mě na prvním místě (informant č. 9 z Kostariky, fáze 1).“

Vyhlídky na dobrou kariéru a budoucí smluvní podmínky se zdají být důležitými faktory, které zjevně ovlivňují jejich rozhodování o migraci. Avšak rodina a osobní vztahy stále hrají i v těchto případech jistou roli, jak je patrné z formulací informantů. Rodina je vždy důležitým tématem, a to i pro ty, kteří jsou v dané době svobodní a projevují se jako nevázaní globální nomádi.

Napříč všemi různými životními situacemi zpovídaných studentů nebylo možné nalézt jeden obecně použitelný model migračního chování. Jeví se jako zavádějící pokoušet se o přehnanou generalizaci a uvádět všezahrnující platnost jevů v tak multifaktoriálně ovlivněném procesu, jakým je migrační plánování mezinárodních Ph.D. studentů. Nicméně aspekt, který bylo možné vysledovat u všech účastníků výzkumu bez výjimky, bylo zmiňování různých odpovědností, které jejich migrační strategie spoluutvářely. I ti zdánlivě nejvíce nevázaní a zcela svobodní studenti aspoň jistou míru odpovědnosti ve vztahu k migračním plánům do budoucna přiznávali. Mobilní akademici by tedy neměli být vnímáni pouze jako naprosto nezávislí volní migranti. Tyto výsledky dále podporují směřování výzkumu v oblasti transnacionální vědecké pracovní síly publikované v dřívějších studiích (Geddie 2013). Závěry této disertační práce zdůrazňují význam zohlednění komplexních rodinných vazeb a ohledů, které jsou kromě dalších faktorů zásadní pro lepší pochopení migračních plánů, jak tato studie ukázala na vzorku mobilních osob v akademickém prostředí.

Výsledky naznačují, že migrační rozhodnutí doktorandů s dětmi jsou silně ovlivněna vnější odpovědností vůči rodině a institucím, přičemž je možné považovat trvalou návratovou migraci za poměrně pravděpodobnou. Tito informanti vnímali domov jako bezpečné, dobře známé místo ze své minulosti a jejich cesta je vnímána tak, že jim umožňuje vrátit se a přinést přidanou kvalitu do budoucího života v jejich zemi původu. Tento pohled kontrastuje se situací zkoumaných svobodných doktorandů, kteří vyjadřují individuální svobodu jako zásadní hnací sílu při svém migračním rozhodování a mají tendenci jednat jako globální nomádi (jakkoliv je i u nich jistá míra odpovědnosti také přiznávána). Závěrem lze konstatovat, že zkoumané migrační plány se postupně proměňují v čase, neustále se vyvíjejí, a proto je poměrně obtížné je předvídat.

7.4 Souhrnné výsledky dalších fází výzkumu:

přechod v rámci životního cyklu a zvažování návratové migrace

Zkoumaní Ph.D. studenti vnímali migrační rozhodování jako velmi komplikovaný proces. Ovšem zjednodušeně je možné rozdělit jejich výslednou volbu do dvou základních kategorií – buď se jedná o návrat do země původu nebo o další život v zahraničí (ať už to znamená další setrvání v NL či přesun do jiného státu). Takové rozhodnutí (o možnosti návratu do jejich země původu nebo o volbě jiného místa pro další působení) je po dlouhou dobu pečlivě zvažováno. V rámci rozhodovacího procesu dotazovaní studenti porovnávali a hodnotili nejrůznější aspekty života a v záplavě četných faktorů všichni účastníci výzkumu zmiňovali nějakou měrou tyto dva zásadní faktory: 1) přihlédnutí k široce pojatým rodinným vlivům a 2) zvažování důsledků rozvoje společnosti v jejich zemích původu.

7.4.1 Role odpovědnosti a zohledňování rodiny v migrační strategii

V této části kapitoly výsledků je analyzována role různých odpovědností, povinností a zohledňování rodiny, které naprostá většina dotazovaných doktorandů zdůraznila jako jedny z nejzásadnějších faktorů ovlivňujících jejich rozhodování o migraci. Plánování návratové migrace je ovlivněno různými vnitřními a vnějšími motivačními faktory. Jak výsledky výzkumu naznačují, v procesu rozhodování hraje velkou roli vnější motivace, kterou účastníci výzkumu popisovali jako různé druhy odpovědnosti, která na ně doléhala se zesilující intenzitou v průběhu času, resp. longitudinálního sledování. Dotazovaní Ph.D. studenti uváděli odpovědnost na různých úrovních zahrnujících odpovědnost vůči jejich zemi původu a domovské společnosti, vůči poskytovatelům stipendií, výzkumným institucím, předchozím zaměstnavatelům, kolegům a velmi silně vůči svým přátelům a rodinám. Rodina je v jejich pojetí chápána v širokém slova smyslu, zahrnujícím obvykle několik generací (více než dvě generace). Účastníci tohoto výzkumu pocházejí z méně rozvinutých zemí, kde bývá nedostatečně rozvinutý sociální systém. S tím souvisí výpovědi zkoumaných studentů o značných problémech v organizaci péče o stárnoucí populaci. Mnozí vypověděli, že mimo jiné z důvodu chybějící kvalitní infrastruktury sociálních a zdravotních služeb, cítí značný tlak na zajištění péče o jejich stárnoucí rodiče.

Vliv rodinných zájmů na migrační rozhodnutí zahraničních doktorandů je konkrétně rozebrán v jednom z článků vycházejících z výzkumu této disertační práce (Rakovcová 2017). Bylo zjištěno, že zahraniční Ph.D. studenti, kteří již mají vlastní rodinu s dětmi, zahrnují do rozhodování o migraci do značné míry odpovědnost vůči svým rodinám a institucím, na rozdíl od svobodných a bezdětných studentů, kteří jako hlavní hnací sílu jejich migrace uvedli profesní příležitosti a individuální svobodu (Rakovcová 2017).

Ať už se mezinárodní Ph.D. studenti jeví ze vzdáleného pohledu jakkoliv bezstarostně a mohli by se zdát být v prvotním odhadu do budoucna potenciálními globálními nomády, skutečná situace doktorandů z rozvojových zemí je po bližším probádání o dost komplikovanější, jak již bylo naznačeno v předchozí kapitole výsledků. Existují totiž zřejmé vazby, které komplikují rozhodovací proces v jejich propojených životech. Z výpovědí účastníků tohoto výzkumu lze usoudit, že jejich životy jsou propojené jak s mezinárodní vědeckou komunitou, tak ale také skrze silná pouta zahrnující zodpovědnost a povinnosti v kontextu rodiny, komunity i celé společnosti v jejich zemích původu. Zkoumání doktorandi kombinují v zesilující se míře více identit, vyplývajících z vícečetných rolí mezinárodních studentů, akademických pracovníků a rodinných příslušníků (zahrnující role dcer, synů, partnerek, partnerů, manželek, manželů, nebo rodičů). Tyto role s sebou přináší četná očekávání, odpovědnosti a povinnosti, které ovlivňují jejich migrační rozhodování a komplikují pojetí migrace doktorandů jako svobodného individuálního projevu globálních nomádů. Jejich migrační strategie se stává složitější v návaznosti na zesilující se potřebu vybalancovat narůstající počet odpovědností a ovlivňujících faktorů.

Role rodiny se ukázala v migračním rozhodování účastníků tohoto výzkumu jako zásadní. V průběhu longitudinálního sledování byla důležitost faktoru rodiny vyjadřována se stále se zesilující intenzitou. Pro ilustrování v čase rostoucí důležitosti rodiny jako jednoho z klíčových faktorů spoluutvářejících migrační rozhodnutí vysoce vzdělaných migrantů zde použiji případ Ph.D. studentky z Kostariky. Když jsme se poprvé setkali za účelem rozhovoru v roce 2012 – byla Ph.D. studentkou ve Wageningenu již 4 roky, svobodná (bez manželského závazku) mladá volně se pohybující žena. V této fázi výzkumu se cítila být dle jejích slov svobodnou. Měla povahu mladé cestovatelky a byla ochotná a připravená se stěhovat tam, kam ji povedou vzdělávací a profesní příležitosti v zahraničí. Zároveň

ale nebyla zcela nepřipoutaná a její osobní vazby a citové vztahy ovlivňovaly její rozhodování o migraci. Jak vypověděla, byla zamilovaná do švýcarského občana a s případným návratem do její země původu váhala. Ještě se na tento krok necítila připravená:

„V mém životě nastaly nějaké změny, mám teď už rok a půl švýcarského přítele. Z Kostariky by to za ním bylo daleko. Nevím, co mám dělat, jestli se vrátit (do Kostariky), nebo zůstat tady (v Nizozemsku). Prozatím bych ráda trávila doma dovolenou, ale žít bych chtěla ještě nějakou dobu v Evropě. Možná až se jednou vdám a budu mít děti, tak se snad usadím v Kostarice. Ale kdo ví? Miluji cestování a možná nakonec skončím v jakémsi kruhu, ve kterém bych mohla migrovat stále znovu a znovu (informant č. 9 z Kostariky, fáze 1).“

Tato účastnice výzkumu byla otevřená různým migračním scénářům, přičemž v době našeho prvního rozhovoru reflektovala, že pro její migrační strategii existovalo v danou chvíli z jejího pohledu jen málo reálných omezení. Možnost stát se globálním nomádem nechávala otevřenou a zmiňovala se o příklonu k mobilnímu životu a mezinárodnímu životnímu stylu. Zmiňovala také, jak pro ni moderní technologie značně usnadňují mezinárodní kontakty. Je však možné vysledovat u ní patrné napětí mezi protikladnými migračními strategiemi. Uvažovala o svém budoucím přechodu v jejím životním cyklu a o momentu založení vlastní rodiny – a právě tento moment se jeví být v jejím rozhodování o migrační trajektorii klíčový a o dva roky později se projevil ještě silněji a explicitněji:

"Žiji stále v Nizozemsku, kde dokončuji doktorát. V tuto chvíli nemám žádné konkrétní plány týkající se mé budoucí migrace, ale cítím, že jsou pro mě dveře otevřené, pokud bych se vrátila do své rodné země. S rodinou komunikuji přibližně třikrát týdně, s přáteli jsem v kontaktu prostřednictvím SMS nebo sociálních sítí každý týden. Jednou se chci v Kostarice usadit, vdát se a mít děti. Moje rodina je tam a až jednou založím vlastní rodinu, chtěla bych pak mít své příbuzné blíž a být s nimi v častém kontaktu (informant č. 9 z Kostariky, fáze 2)."

Tato účastnice výzkumu poněkud odložila založení vlastní rodiny na pozdější dobu a tímto odložením vzniklý časový a emocionální prostor částečně ve svých migračních

úvahách reflektovala silným napojením na další členy rodiny. Intenzivnější kontakty s pro ni blízkými příbuznými a čas s nimi v reálné blízkosti strávený měla v úmyslu dočasně vyměnit za čas strávený s potenciálními vlastními dětmi. Založení vlastní rodiny (při jejímž zvažování zmiňovala kritické uvážení svých biologických dispozic, věku a zdravotního stavu), bylo v jejích úvahách ve druhé i třetí fázi výzkumu, možné odsunout na pozdější dobu. Když jsem ji po třech letech znovu kontaktovala, žila už v Kostarice. Vzhledem k tomu, že návrat do vlasti se nakonec uskutečnil v době jejího dalšího osobního dozrávání a v souladu s přirozeným postupem v životních fázích nejen jejích, ale také jejích nejbližších, priority vedoucí k její migrační cestě se poněkud posunuly. Za velmi důležitý považovala ve třetí fázi výzkumu čas, který jí a jejím blízkým příbuzným v životě zbývá. A tento čas je pečlivě zvažován a má být dle jejího vyjádření co nejrozumněji využit. Na této logice pak v průběhu let utvářela svoji migrační strategii:

"Nyní žiji v San José v Kostarice. Jsem stále svobodná, nemám partnera ani děti. V současné době žiji u svých rodičů. Do své vlasti jsem se vrátila již před 1,5 rokem, protože jsem se zde chtěla pokusit najít práci, ale nejsilnějším faktorem byla blízkost mé rodiny. Bylo by těžké být nyní daleko od rodičů, protože už nemládnu a je pro mě důležité být jim v tomto období jejich i mého života nablízku. A velkou výhodou je, že teď, když jsem tady, vidím své bratry a synovce téměř každý víkend. Naštěstí jsem si našla práci, která mě baví, a navazuji zde kontakty s lidmi pracujícími v mém oboru. Plánuji zde prozatím zůstat na dobu neurčitou (informant č. 9 z Kostariky, fáze 3). "

Nejsilnější motivací k návratu bývají často rodinné ohledy, což ale nemusí nutně znamenat okamžité narození dětí, jak tato výše citovaná konkrétní situace dokládá, ale spíše využití času po dokončení doktorátu s vlastními rodiči, dokud jsou ještě aktivní a v relativně dobré zdravotní kondici. Aspekt pomalu stárnoucích rodičů se v průběhu sledovaného období stává silnějším a je jasně vyjádřen ve srovnání s předchozími rozhovory, kde nebyl účastníci výzkumu zmíněn vůbec. Přestože jsou zmiňovány i další aspekty života v zemi původu, např. profesní spokojenost, jasně převažuje význam rodinných vazeb jako vůdčí síly při rozhodování o migraci. V průběhu postupující životní dráhy se účastníci našeho výzkumu potýkají s nově vznikajícími problémy souvisejícími s případnou nemocí nebo úmrtím starších členů rodiny. Potenciál žít zcela nezávisle bez fyzické vazby na konkrétní lokalitu

jako globální nomád se v průběhu sledovaného období oslabuje a silné vazby na stárnoucí rodiče činí životní styl odpoutání se od konkrétních geografických lokalit méně pravděpodobným. Konkrétní geografická vzdálenost od stárnoucích rodičů, kteří potřebují stále více blízkosti a aktivní fyzické pomoci a podpory, se v průběhu sledovaného času v dalších životních fázích stává důležitější. To je příkladem toho, jak vazby mezi spřízněnými osobami mohou omezovat prostorovou mobilitu, jak bylo již dříve zkoumáno v případě propojených životů (*linked lives*) jiných obecných typů migrantů (Thomas, Mulder, Cooke 2017), zde ve výzkumu k této disertační práci také v případě vysoce vzdělaných osob.

Abych demonstrovala kontrast se situací doktorandů, kteří se prozatím nevrátili do vlasti, uvádím příklad dalšího informanta. Případ studenta z Mexika, který si po ukončení doktorského studia našel práci v NL a který v roce 2017 v NL stále žil, ukazuje, jak se ve sledovaném období kombinují a vyvažují rozhodnutí zaměřená na osobní život a kariéru. Jeho migrační plány se v průběhu primárních rozhovorů řídily především kariérními příležitostmi, ale jak jeho životní dráha postupovala, měl na jeho migrační rozhodování velmi silný a rostoucí vliv také osobní život. Profesní a osobní pohodu se mu podařilo skloubit díky vybudování sítě, kterou využil k nalezení práce v zemi, odkud pochází jeho partner.

"Žiji šťastně v Den Haagu a pracuji v nizozemském Haarlemu. Po dokončení doktorátu jsem byl otevřený všem možnostem, co se týče práce. Dostal jsem nabídku pracovat v Nizozemsku, a tak jsem zde zůstal. Můj partner je Holanďan, takže to je hlavní pobídka k životu v Nizozemsku. Se svým partnerem žiji již 14 let. Návrat do Mexika by byl zcela možný, neexistují žádná omezení, v mém oboru jsou volná místa, většinou v akademickém sektoru. Přednost jsem však dal svému osobnímu životu v NL. V nejbližší době nemám v plánu se stěhovat. Mé rozhodnutí o migraci rozhodně ovlivňuje rodina. Nejsme manželé, ale rozhodujeme se jako rodina, co je pro nás nejlepší. Práce mého partnera je v NL, což také hraje důležitou roli, abychom zůstali v NL (informant č. 15 z Mexika, fáze 3)."

Ukazuje se, že přítomnost místního životního partnera v hostitelské zemi má stabilizující účinek na migrační plány zahraničních doktorandů, kteří návrat odkládají a potenciálně snižují jeho pravděpodobnost. Migrační strategie se stává méně

individualizovanou, protože do plánu je nutně vtaženo rozhodnutí o dvojí kariéře, zejména pokud je partnerství dlouhodobé, jako v případě tohoto mexického studenta. Informanti v osobních vztazích často musí zvažovat dvojí kariéru a volit místo budoucího pobytu s ohledem na pracovní specializaci obou partnerů. Vliv manželů či partnerů na rozhodování o migraci se ve vážných dlouhodobých vztazích ve sledovaném období zvyšuje, protože rozhodnutí o migraci jsou přijímána společně.

Pokud jde o zásadní životní situace (klíčové momenty životního cyklu či životní dráhy), jako důležité potenciální zlomové body v životě všech účastníků výzkumu se jevily momenty založení rodiny a odchodu do důchodu. Priority se mohou také přeskupovat v souvislosti s ohledy na děti školního věku. Kvalita vzdělávání a obecné prospívání dětí a kvalita jejich života v daném okamžiku i do budoucna jsou pečlivě zvažovány, protože je třeba se rozhodnout o výchově dětí buď v tradičních hodnotách domovské společnosti, nebo v mezinárodním prostředí. Zvažované faktory v souvislosti s ohledy na děti se poněkud proměňují v čase, kdy s předškolními potomky byly účastníky výzkumu zmiňovány aspekty dostupnosti kvalitní zdravotní péče, čistota životního prostředí, dostupnost parků a zeleně obecně a v neposlední řadě možnosti hlídání dětí (jak ze strany rodinných příslušníků, tak také dostupnost školek a podobných institucí) umožňující aspoň částečné pokračování v kariéře zkoumaných informantů. V případě dětí školního věku byla pak jako jednoznačná priorita zmiňována kvalita vzdělávacího systému a kulturně společenské prostředí. Založení vlastní rodiny nebo péče o stárnoucí rodiče, kteří potřebují větší osobní podporu, přináší myšlenky na odpovědnost a pravděpodobně nevyhnutelně ovlivní současné nebo budoucí migrační trajektorie zkoumaných studentů. Tyto migrační trajektorie však mohou být v čase odloženy a mohou vyústit v různé směry – nemusí nezbytně vždy vést k návratové migraci – v závislosti na konkrétní situaci zkoumaných osob.

Vzhledem k tomu, že sociální systém péče o seniory často není v domovských zemích účastníků našeho výzkumu plně rozvinutý nebo vůbec neexistuje, často se od Ph.D. studentů v zahraničí (ze strany společnosti v zemích jejich původu) očekává, že se po studiu vrátí, aby se o své staré rodiče postarali sami. Společenské normy a kulturní zvyklosti komplikují rozhodnutí o případném nenavrácení se do země původu, zejména v případě svobodných synů a dcer, u nichž je jejich fyzická přítomnost, podpora, pomoc a péče o rodiče silně žádoucí, očekávaná a tradičně vyžadovaná. Propojené rodinné životy často vedou

k návratové migraci a mohly by představovat důležitou součást v rámci systémů sociální péče a podpory nejen v kontextu rychlého stárnutí v západních zemích (Pavolini, Ranci 2008; Ranci, Pavolini 2015), ale také v kontextu rozvojových zemí a potenciálního návratu vysoce vzdělaných jedinců, jak naznačuje tento výzkum v rámci mé disertační práce. K zahraničním studentům se v existující literatuře však obvykle přistupuje spíše jako k podřízeným dětem rodin, které plní přání širokého rodinného klanu (Waters 2005; Waters 2006), což kontrastuje s mnou zkoumanými doktorandy, neboť ti dle výsledků mého zkoumání nefungují jednoduše jako rodinný nástroj pro získávání kulturního kapitálu, ale naopak vystupují jako sebevědomé, uvědomělé entity, které se ke svým rodinám vztahují z vyspělé pozice zodpovědného pečovatele.

7.4.2 Odpovědnost za rozvoj, otázka setrvání v akademické sféře

Princip odpovědnosti za rozvoj komunit a společností v zemích původu se ukázal být velmi důležitou propojující linkou linoucí se procesem rozhodování o migraci všech účastníků tohoto výzkumu. I když se míra významnosti tohoto faktoru u jednotlivých účastníků výzkumu individuálně lišila, zmiňovali jistou odpovědnost za rozvoj (jako faktor při migračním rozhodování) všichni informanti. Dotazovaným Ph.D. studentům záleželo na zlepšení různorodých aspektů života a zmiňovali důležitost jimi přikládanou rozměrům sociálního, ekologického i ekonomického rozvoje domovských společností. A silný pocit, že jejich návratová migrace by v tomto ohledu mohla být prospěšná a že jsou do jisté míry vázáni odpovědností za zlepšení situace v rozvojových zemích, spoluutvářel proces jejich migračního rozhodování.

Tato podstata zodpovědnosti za budoucí situaci v zemích původu byla vyjadřována jako důležitý aspekt procesu rozhodování o migraci shodně – jak v případě Ph.D. studentů, kteří po ukončení studia zůstali v akademické sféře, tak také obdobně v případě těch, kteří akademické prostředí opustili. Studentů, kteří se po doktorské promoci přesunuli mimo akademickou sféru a působí dále v jiné sféře (např. v soukromé firmě či neziskové organizaci) byla ve vzorku tohoto výzkumu menšina. Tato druhá skupina by mohla být považována za podstatnou ztrátu pro akademický potenciál rozvojové země. Ve skutečnosti

si však tito absolventi museli najít odpovídající práci v neakademickém sektoru z důvodu dočasného nedostatku pracovních pozic na univerzitě a stále vyjadřují vůli a ochotu vstoupit do akademické sféry později, až se objeví nová příležitost. Zajímavé je, že během osobního rozhovoru v rámci první fáze sběru dat účastníci výzkumu zaměstnaní později jak v akademické, tak v neakademické sféře, nevyjádřili žádné obavy z omezených pracovních příležitostí. To je poměrně nečekané vzhledem k limitovanému počtu pracovních míst v akademické sféře a poměrně vzácné povaze nově otevíraných pozic na univerzitách. Nicméně obavu z nedostupnosti vhodných pracovních pozic zkoumaní studenti skutečně neuvedli jako rozhodující faktor, který by zásadně formoval jejich migrační rozhodnutí. Ať již později pracovali ve sféře akademické či neakademické, všichni shodně uvedli, že cítí, že jim zahraniční studijní zkušenost poskytla potenciál, díky kterému by mohli pozitivně ovlivnit situaci v zemi původu, a to nejúčinněji právě při dalším působení přímo v domovském státě. To rezonuje s jejich převážně filantropickým pojetím světa. Absolventi při návratu do zemí původu mají do jisté míry výhodnou výchozí pozici pro implementaci nových myšlenek a inovací do domovského systému. Takové výhodné postavení je spoluutvářeno jejich respektovaným postavením absolventů se zahraničním vzděláním a zároveň je potenciálně posilováno jejich předchozí zkušeností, ze které vychází jejich znalost domácího jazyka, tamních struktur, slabin systému a obecná znalost praktického fungování v kontextu domovské země. Ovšem je záhodno zmínit také jistou míru deziluze, kterou po návratu do domovské země účastníci výzkumu zažívají. S deziluzí z poměrů v zemi původu a s omezenými možnostmi inovací systémů je spojeno riziko vyhoření návratců nebo jejich apatická reakce. Jistou formu kulturního šoku po návratu popsal např. tento účastník výzkumu:

„Jsem obecně velmi hrdý na svou zemi. Je mnoho věcí, které jsou na Vietnamu dobré a já jsem se na návrat po studiích ve Wageningenu těšil. Ale realita každodenního života tady může někdy být velmi demotivující. Po mém návratu jsem velmi silně cítil omezení, která komplikovala moji práci a život tady obecně. Je tu tak velká korupce, špatná nefunkční politická struktura, sobečtí lidé všude rozhazují odpadky... Dokonce jsem někdy přemýšlel, že bych šel znovu do zahraničí. Nicméně, vybral jsem si Hanoj jako svůj domov. Pomohli mi hlavně má rodinní

příslušníci, kteří mě podporovali, abych zůstal ve zdejší akademické sféře a abych nepropadal depresi (informant č. 13 z Vietnamu, fáze 2). “

Takový náraz na realitu akademického či výzkumného prostředí v zemi původu, na nefunkční konzervativní struktury či jejich příliš pomalý vývoj, přináší riziko odchodu kvalifikovaných sil mimo výzkumnou sféru nebo může vést i k úvahám nad opětovnou emigrací. V předcházení těmto negativním jevům a překonávání takových vlivů pomáhají mimo jiné rodinní příslušníci, na které jsou účastníci výzkumu silně vázáni.

7.4.3 Role výzkumné specializace a přínos pro rozvoj země původu

Následující výsledky ukazují, jak ochota pomáhat rozvojové domovské zemi, rostoucí post-materiální orientace a vhodná specializace disertační práce významně spoluutvářejí migrační strategie zkoumaných mezinárodních doktorandů. Mezi dalšími intervenujícími faktory účastníci výzkumu uvedli, že jejich výzkumná specializace je jedním z důležitých aspektů, které ovlivňují jejich rozhodnutí o migraci. Důležitost konkrétních odborných znalostí (a zásadní důraz, který je na ně ze strany účastníků tohoto výzkumu kladen) odlišuje pozadí procesu rozhodování o migraci vysoce vzdělaných obecně a zejména pak mezinárodních doktorandů z rozvojových zemí specificky od ostatních typů migrantů. Ukázalo se, že profesionální motivace silně podložená specializací výzkumných projektů zkoumaných studentů (v kombinaci s pracovním prostředím a příležitostmi v jejich domovských zemích) je důležitým faktorem ovlivňujícím jejich rozhodnutí o návratu nebo setrvání v zahraničí. Relevance konkrétní specializace mezinárodních doktorandů by mohla zvýšit pravděpodobnost jejich návratové migrace (a to zejména ve vazbě na téma jejich doktorského výzkumu specializované na jejich zemi původu), jak nám ukazují následující příklady:

„Moje studijní specializace je v mé domovské zemi velmi důležitá. Provádím výzkum zásobování vodou v Malajsii, takže mohu své znalosti po návratu snadno využít a přinést tak alespoň malé změny v technikách čištění vody (informant č. 16 z Malajsie, fáze 1).“

„Být tu zpátky a celá ta situace po návratu sem přináší nový rozměr do poslání mé práce ... protože zde mohu vidět alespoň malý přímý dopad toho co dělám na společnost a politiku ... Nyní si myslím, že zaměření mé disertační práce bylo tenkrát na začátku dobrou volbou (informant č. 16 z Malajsie, fáze 3).“

Konkrétní zaměření disertační práce je označováno za důležité pro rozhodnutí o migraci jak během doktorského studia, tak po případném návratu. Téměř všichni účastníci výzkumu uváděli ochotu pokračovat ve studovaném oboru a přání dále rozvíjet svou výzkumnou specializaci po ukončení doktorského studia ve Wageningenu. V průběhu sledovaného období se objevily nové dimenze jejich konkrétní specializace, neboť byly v pozdějších fázích výzkumu více než dříve zdůrazňovány relevance a aplikovatelnost jejich odborných znalostí v podmínkách výzkumu v jejich rozvojové domovské země. To byl případ většiny těch informantů, kteří zmiňovali, že země jejich původu bude nejpřirozenějším a nejlogičtější místem pro uplatnění jejich znalostí a rozvoj jejich disertačního výzkumu.

Dotazovaní studenti jak společenskovedních, tak i technických a přírodovědných oborů uvedli, že je jejich doktorandská specializace buď povzbuzuje nebo odrazuje od budoucí návratové migrace. Analýza výsledků dále ukázala, že na pravděpodobnost návratové migrace má vliv spíše místo sběru výzkumných dat a konkrétní téma disertační práce (nebo obojí) než obecně velmi široce vymezený oficiální obor studia. Zvolené téma disertační práce částečně odráží sílu jejich vztahu k domovské zemi a uplatnitelnost konkrétní geografické specializace výzkumu může stimulovat návratovou migraci, jak ukazuje následující citace:

"Tehdy, na začátku, jsem si téma své disertační práce v oblasti udržitelného cestovního ruchu vybrala vědomě, abych cíleně zlepšila život komunity doma v Keni. A zatím jsem neměla důvod tuto specializaci měnit. Dokonale se totiž hodí k prostředí, které zde v Keni nyní panuje. Jsem ráda, že mohu využít získané znalosti (informant č. 4 Keni, fáze 2)."

Mnoho studentů v rozhovorech i při následných fázích výzkumu také zmínilo touhu pomoci rozvoji své země původu, což částečně souvisí se zvolenou studijní specializací. Obvykle je tento postoj spojen s pocitem vděčnosti za možnost studovat v zahraničí

a s vnímáním odpovědnosti za budoucnost rozvojového světa. Dále byly tyto aspekty účastníky výzkumu spojovány se smysluplností a užitečností jejich práce:

"Mám štěstí, že jsem dostal příležitost studovat v zahraničí. Vím, že mohu být doma prospěšný a přinést pozitivní změny. Jen v případě, že bych nemohl najít pořádnou práci doma v Beninu, musel bych si ji najít jinde (informant č. 19 z Beninu, fáze 1)."

"Nyní cítím ještě silnější zodpovědnost a povinnost, opravdu více než dříve během studia, pomoci rozvoji společnosti a ekonomiky zde, v Beninu, kde je můj domov, kde mohu nejvíce přispět (informant č. 19 z Beninu, fáze 2)."

Tyto výsledky odrážejí souvislosti úvah o návratové migraci s rostoucí internalizací odpovědnosti za rozvoj domovské země a se zvýšenou citlivostí vůči sociálním tématům v pozdějších fázích životního cyklu. Ochota pomáhat rozvoji společnosti v domovské zemi ve sledovaném období obecně zesilovala.

7.5 Shrnutí trendu vývoje zkoumaných migračních plánů ve sledovaném čase

Ve zkoumaném čase narůstá počet faktorů, které dle slov informantů silně ovlivňují jejich migrační plány a úvahy o návratu (viz Schéma 2). Jejich migrační plány se stávají složitějšími. směr budoucích migračních kroků je multifaktorově ovlivněn a nedá se s jistotou určit. Nicméně z výsledků výzkumu se zdá, že potenciál návratové migrace se ve sledované čase nezmenšuje, a to zejména v návaznosti na zesilující pocit odpovědnosti (ať už vůči rodině, domovské instituci či rozvoji v zemi původu). Šance na reálné přispění k rozvoji v zemi původu je silně spjata s relevantností konkrétního tématu výzkumu zkoumaných Ph.D. studentů v kontextu rozvojových zemí a jeho aplikovatelnosti v zemi původu (souvisejícím také s možnostmi výzkumu v prostředí případné domovské instituce v zemi původu), jak bylo rozebráno v kapitolách výše.

Schéma 2: Hlavní faktory ovlivňující migrační plány zkoumaných Ph.D. studentů

Hlavní ovlivňující faktory	Charakter migračních plánů
▪ Vliv fáze životního cyklu a zohledňování rodiny: ○ ohledy na vlastní děti • plánování a načasování založení vlastní rodiny • typ a kvalita dostupného vzdělání pro vlastní děti (včetně případné předškolní péče) • společenské a kulturní zázemí pro výchovu • kvalita životního prostředí • kvalita zdravotnické péče • vzdálenost prarodičů ○ ohledy na stárnoucí rodiče • zajištění fyzické a psychické podpory • potřeba blízkosti a skutečného fyzického setkávání (nejen skrz obrazovku počítače) • finanční zajištění • dostupnost a kvalita sociální a zdravotní péče ○ ohledy na další rodinné příslušníky • ohledy na životní partnerku, partnera, manželku či manžela (společné rozhodování) • možnosti trávení reálného společného času v jedné lokalitě • vliv návštěv v zemi původu • vliv možnosti kontaktu díky technologiím ▪ Odpovědnost za rozvoj: ○ související otázka setrvání v akademické sféře ○ role výzkumné specializace a přínos pro zemi původu • aplikovatelnost výzkumné specializace v podmínkách země původu ○ vztahy s domovskou institucí • vztahy s kolegy na domovské instituci • podmínky výzkumu na domovské instituci • pocit odpovědnosti vůči domovské instituci a kolegům	Vysledované aspekty sílící ve sledovaném čase: → • v čase narůstající počet a diverzita ovlivňujících faktorů • v čase silně narůstající význam a intenzita odpovědností • v čase se migrační strategie stává komplexnější a složitější • v čase narůstající prioritizace rodinných ohledů • v čase sílící důležitost přikládání odpovědnosti za rozvoj země původu • v čase sílící význam postmaterálních hodnot

Zdroj: Vlastní výzkum – vychází z výpovědí zkoumaných Ph.D. studentů

Charakter a vývoj migračních plánů ovlivňují dle výpovědí zkoumaných studentů především faktory uvedené ve Schématu 2. Je zajímavé, že žádný z dotazovaných studentů neidentifikoval mezi hlavními ovlivňujícími faktory ekonomické aspekty (ani jako pozitivní finanční motivaci ve smyslu „pull“ – táhnoucího faktoru, ani jako ekonomickou nutnost či tak ve smyslu „push“ – vytlačujícího faktoru). K tomuto aspektu se vyjadřují v následující kapitole 7.5.1.

7.5.1 Postmoderní a postmaterialistický charakter migračního rozhodování

Účastníci tohoto výzkumu se ve svých výpovědích zamýšleli nad tím, jak během jejich zahraniční studijní zkušenosti a částečně také díky kontaktu s vysoce rozvinutou akademickou společností v NL, postupem času vzrostl jejich pocit morální odpovědnosti a důležitosti eticky správných rozhodnutí. V tomto specifickém aspektu migrační rozhodovací proces vysoce vzdělaných migrantů odráží postmoderní a postmaterialistické tendence zahrnuté v teorii modernizace (např. Inglehart, Welzel 2005; Inglehart 2018). Dovolím si zde znovu vypíchnout některé důležité rysy teorie modernizace (nastíněné již v dřívější teoretické kapitole 4.4), které úzce souvisejí se zde zkoumaným tématem, abych usnadnila následnou interpretaci empirických výsledků tohoto výzkumu. Teorie modernizace jakožto robustní, komplexní a dynamická – s několika vývojovými posuny – (Inglehart 2018) předpokládá a ukazuje, že socioekonomický rozvoj přináší významné změny ve společnosti, kultuře a politice. Modernizace vyvolává kulturní změny, které vedou ke vzniku a rozkvětu demokratických institucí. "Růst lidské autonomie je tématem, které je základem procesů modernizace, vzestupu hodnot sebevyjádření a demokratizace. Tyto procesy dávají vzniknout stále více humanistickým společnostem, to je společností s orientací na člověka" (Inglehart, Welzel 2005, s. 6). Nejde o egocentrickou, ale humanistickou orientaci na emancipaci a autonomii člověka. Lze tedy v této souvislosti zmínit důležité postmaterialistické hodnoty, jako je respekt a hnutí za práva dětí, žen, gayů a leseb, handicapovaných lidí a etnických menšin, a takové univerzální cíle, jako je ochrana životního prostředí a ekologická udržitelnost, ale také intenzivní komunitní aktivity a politická participace (Inglehart, Welzel 2005). V souladu s hlavní tezí modernizace o kulturních

změnách v posunu k postmateriálním hodnotám a souběžném přetrvávání charakteristických kulturních tradic (Inglehart, Baker 2000) vypovídaly účastníci výzkumu např. takto:

„Pro mě je velmi důležité vzdělání. Chci, aby moje děti byly vzdělávány zde v Číně, aby se naučily jazyk a aby pochopili kulturu, ze které pocházejí. Proto teď žijeme tady. Ale zároveň mi studijní pobyt ve Wageningenu v mnohém otevřel oči a posunul moje názory. Přístup, který měli tam mě inspiroval, mnohem důležitější než dříve mi teď připadá chránit přírodu a ovzduší. V této oblasti tu máme rozhodně co dohánět. To chci dětem předávat. Doufám, že se situace v Číně pro moje děti a skrze moje děti do budoucna vylepší (informant č. 7 z Číny, fáze 3).“

Na tuto účastnici výzkumu působil život v postindustriální a silně postmaterialistické společnosti v NL a specifické zaměření akademického prostředí a WU obzvlášť na posun v jejím přístupu k environmentálním tématům. Tato zkušenost ji formovala, postmateriální hodnoty se internalizovaly a ona je teď chce předávat dál. V průběhu první fáze výzkumu tato účastnice výzkumu ještě děti neměla, ovšem ve třetí fázi výzkumu, kdy už děti má, vyjadřovala vůli tyto hodnoty šířit do dalších generací. Zároveň, i přes velké změny a osobní rozvoj, kterými tato účastnice výzkumu prošla, stále cítí pevné kulturní pouto k rodné zemi a silnou kulturní tradici zahrnuje do svého rozhodování o místě života či případné migraci. Jiný informant reflektoval po návratu do jeho země původu posun ve významu, který zesíleně přikládal toleranci a rovnoprávnosti, takto:

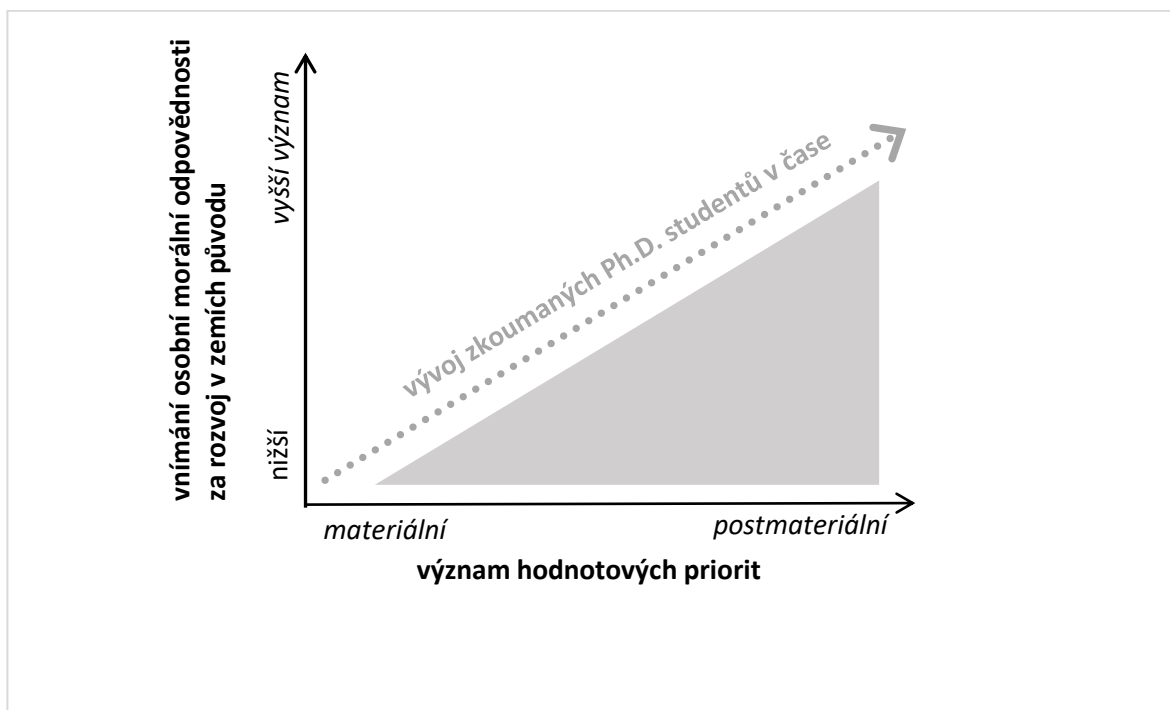
„Původně jsem šel do zahraničí kvůli kvalitě vzdělání ve Wageningenu. Ovšem až teď si uvědomuji, že jsem se naučil jiné hlubší věci jaksi samovolně po cestě. Řekl bych, že jsem teď tolerantnější, než jsem byl dřív. Tam v Nizozemsku jsem zažil neuvěřitelnou směs kultur. Míra rovnoprávnosti a velká otevřenost v komunikaci, kterou jsem tam během mého pobytu okusil, se do člověka nějak otiskne. Dávám teď větší důraz na tolerantní přístup a myslím, že by to mohlo naši společnost zde obohatit (informant č. 12 z Vietnamu, fáze 3).“

Z takovýchto reflexí účastníků výzkumu je znát také tendence internalizované postmateriální hodnoty včleňovat do jejich dalších životů a dále je šířit ve společnosti. Vyjadřují také vizi budoucnosti, ve které by takové postmoderní hodnoty, které pro ně získaly v průběhu času vyšší prioritu, byly postupně začleňovány do jejich

domovské kultury. Jak věří, vedlo by to k jejímu zkvalitnění. Ovšem zároveň je z výpovědí informantů znatelná úcta k domovské kultuře a některým jejích tradicím. Nechtějí tedy společnost radikálně měnit zcela od základů. Tento jev také odráží hlavní premisy teorie modernizace a kulturní změny (např. v pojetí Inglehart, Baker 2000), tedy koexistence a mísení jak postmoderních trendů, tak zároveň zachování jistých tradičních atributů kultur.

Zesílení priority postmaterialistických hodnot se projevilo ve výpovědích účastníků výzkumu v rámci této disertační práce silně. Při reflektování plánů na návratovou migraci zdůraznilo osmnáct informantů (86 %) jako hlavní motivační faktory neekonomické aspekty. Z analýzy výpovědí zkoumaných Ph.D. studentů vyplývá, že aspekt v čase narůstající odpovědnosti za osud jejich rozvojových zemí původu (a rozvojového světa obecně) jde ruku v ruce s v čase narůstající důležitostí priority postmateriálních hodnot vyjádřené informanty tohoto výzkumu (jak graficky znázorňuje Schéma 3).

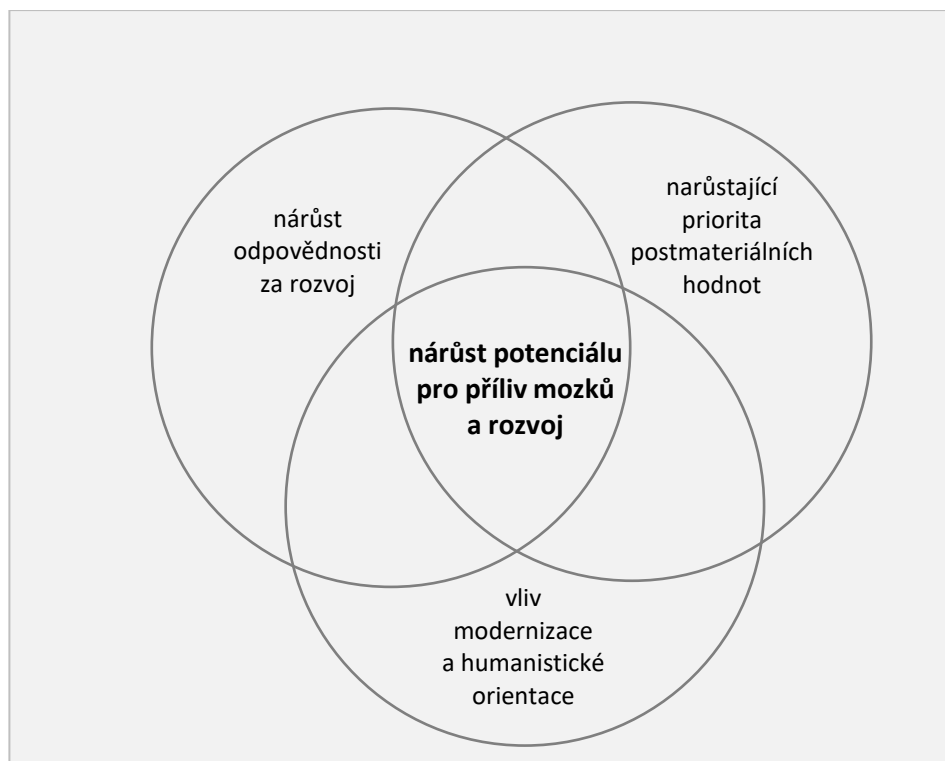
Schéma 3: Vývoj vnímání hodnotových priorit a odpovědnosti za rozvoj u zkoumaných Ph.D. studentů

Zdroj: vlastní analýza autorky – vychází z dat získaných v rámci tohoto výzkumu

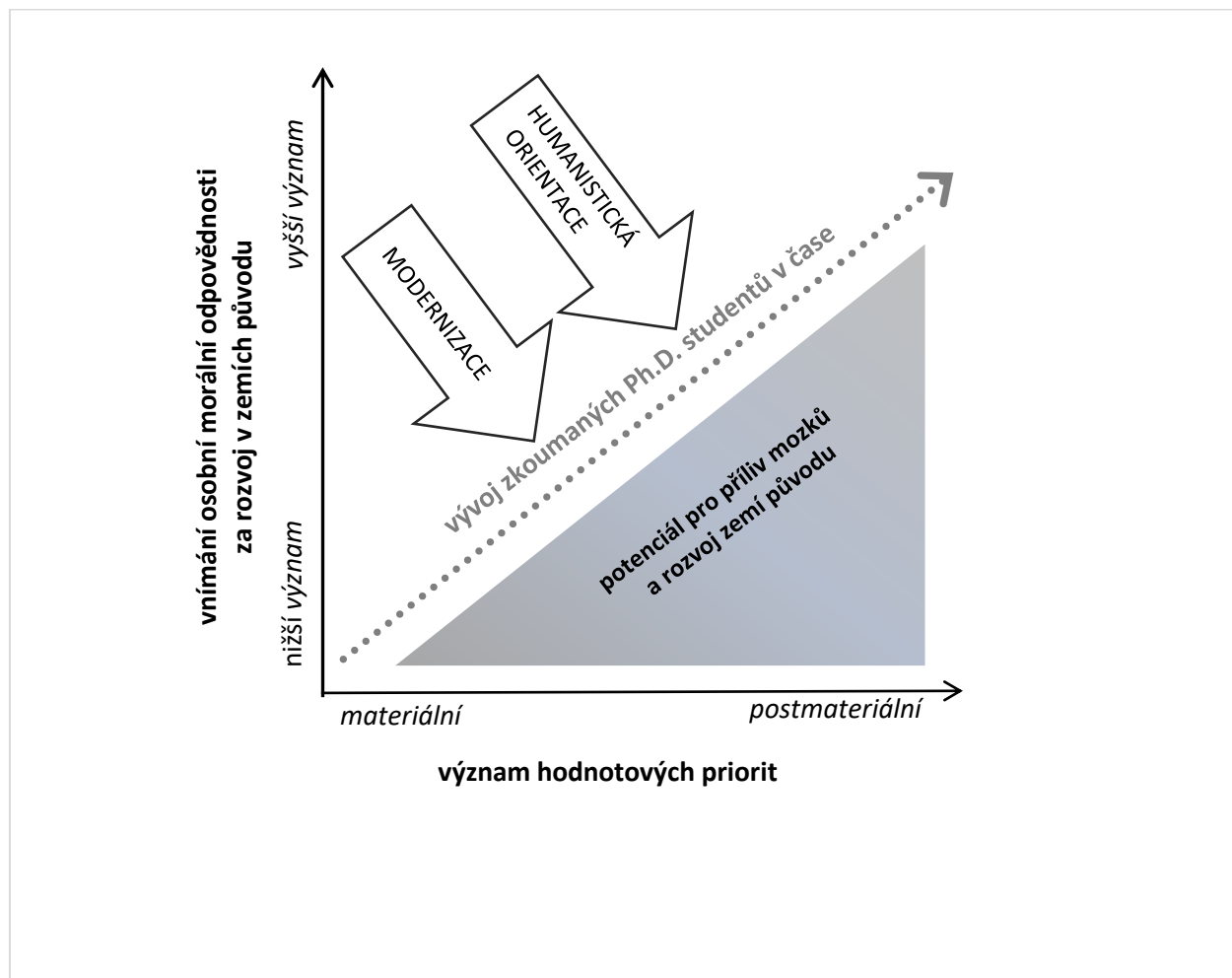
Během zahraničního studia byli zkoumaní studenti exponováni multikulturnímu postmateriálnímu prostředí v NL obecně. Jak na zkoumané Ph.D. studenty působí modernizací prostoupené studijní prostředí na WU, rozvíjí se u nich zesilující humanistické tendence. Postupem času u zkoumaných studentů zesilují např. také pocity odpovědnosti za ekologickou situaci v zemích původu a témata environmentální udržitelnosti pro ně nabývají na významu. Mají pocit, že by jejich zemím původu mohli (i v rámci ekologických témat) skrze nabyté znalosti a zkušenosti z WU přispět a pomoci, a to obzvlášť efektivně v souvislosti s návratovou migrací a aktivním působením přímo na místě. Účastníci výzkumu své pocity v tomto ohledu nepopisovali pouze tak, že by „mohli pomoci“, ale přímo, že by „měli pomoci“, ve smyslu morálního, eticky správného rozhodnutí. V procesu utváření migrační strategie informantů tohoto výzkumu se jako důležitá ukázala interakce těchto aspektů formujících rozhodnutí o případném návratu: odpovědnost za rozvoj, důležitost postmateriálních hodnot, modernizace a humanistická orientace (graficky zobrazené ve Schématu 4). Ve zkoumaném čase u účastníků výzkumu docházelo k postupnému přeskupování hodnotových priorit, kdy u nich s nabývací silou stoupal význam postmateriálních hodnot. K tomuto procesu docházelo v návaznosti na působení akademického prostředí v NL prochnutého humanistickou orientací a modernizačními tendencemi. Zároveň během zkoumaném období docházelo u dotazovaných Ph.D. studentů k zesilování jimi vyjadřované osobní morální odpovědnosti za rozvoj v jejich zemích původu (jak je graficky vyjádřeno ve Schématu 5). O případné návratové migraci se účastníci výzkumu vždy vyjadřovali ve spojení s osobním přispěním rozvoji v jejich domovině. Z výše popsaného trendu je možné usuzovat, že existuje také potenciál pro příliv mozků do rozvojových zemí. Z hlediska tohoto přístupu je možné v obecnější rovině uvažovat o souvislosti se sílícím potenciálem pro individuální přispění zkoumaných Ph.D. studentů k rozvoji v jejich zemích původu ve zkoumaném čase (jak znázorňuje Schéma 4 a Schéma 5).

Schéma 4: Souvislosti vyvíjejícího se potenciálu pro návratovou migraci u zkoumaných Ph.D. studentů

Zdroj: vlastní analýza autorky – vychází z dat získaných v rámci tohoto výzkumu

Schéma 5: Vývoj potenciálu pro příliv mozků a rozvoj země původu ve zkoumaném čase

Zdroj: vlastní analýza autorky – vychází z dat získaných v rámci tohoto výzkumu

V průběhu procesu utváření migrační strategie a uvažování o případném návratu musí informanti často zvažovat další souvislosti jejich případného návratového rozhodnutí, jako je např. související snížení jejich životního luxusu. Stav sociálního zabezpečení je v jejich domovské rozvojové zemi obvykle značně odlišný od standardu rozvinutých států jako je NL. V dalších negativních souvislostech o návratu uvažovali např. studenti z Tanzanie, Keni a Indie, kteří uvedli, že často musí brát v úvahu špatnou situaci v oblasti životního prostředí, silné znečištění ovzduší značně znepríjemňující každodenní život, nedostatečnou kvalitu zdravotní péče a nerozvinutý systém sociální péče v jejich zemích původu. Kromě těchto faktorů snižujících obecnou kvalitu života zmiňovali účastníci tohoto výzkumu další

negativní aspekty případného návratu v rovině pracovní a odborné. Také omezené laboratorní vybavení v zemích původu někdy těmto specializovaným odborníkům dále komplikuje práci po návratu. Rozhodnutí o migraci však činí vědomě a dobrovolně. Nejenže pro ně ostatní sociální, kulturní a obzvláště silně zejména rodinné aspekty převažují nad popsáním nepohodlím, ale zdůrazňovali i důležitost pocitu, že pomáhají rozvoji své domovské země. V jejich výpovědích rezonuje jak pocit morální odpovědnosti, tak také užitečnosti, jak ilustrují následující příklady:

"Musím hodně bojovat se zdejšími rigidními strukturami. Laboratoř je také ve srovnání s Wageningenem mnohem méně vybavená a práce, kterou zde dělám, je obecně mnohem pomalejší a méně efektivní... ale přesto mi to dává smysl, patřím sem (do Malajsie). Cítím se zavázán pomalu sem přinášet nějaká zlepšení a tato země to potřebuje víc než NL nebo ty jiné západní univerzity... (informant č. 16 z Malajsie, fáze 3)."

"Cítím, že vstupuji do nové životní etapy a myslím, že k ní patří zodpovědnější přístup než v mé lehkovážnější minulosti. Nyní přednáším na univerzitě. Je to dobrý pocit, že jsem na WU získala znalosti a nyní je mohu využít k pomoci své zemi. Bylo tam neuvěřitelné zázemí (na WU), pomohlo mi to profesně růst, měli tam velmi profesionální přístup, i když mi to přišlo trochu moc individuálně zaměřené. Ale možná ještě důležitější než získané kontakty, sociální kapitál a znalostní aspekt bylo seznámení se s tamní vysoce rozvinutou společností. Pomohlo mi to růst a zdokonalovat se. ... Zdá se, že mě tu lidé respektují. V Keni se zabývám strategiemi v oblasti cestovního ruchu a ochrany a využívání půdy a chci odtud pokračovat v přínosu pro rozvoj, to je teď moje poslání. ... V Keni jsem užitečnější než jinde. A tento pocit pomoci převažuje nad ostatními ne tak pozitivními aspekty života v Africe. Víte, lidé zde jednají spíše v pomalém režimu, schůzky většinou nevycházejí, lidé chodí velmi pozdě kvůli omezení veřejné dopravy a dopravním zácpám. A vybavení a infrastruktura obecně jsou příšerné kvality. Takže práce je ve srovnání s Wageningenem mnohem méně efektivní. ... Každopádně se snažím ve své instituci chovat morálně i tady. Snažím se teď dělat zodpovědná rozhodnutí, myslím, že víc než dřív, která nejsou primárně založená na penězích a zisku na prvním místě... (informant č. 4 z Keni, fáze 3)."

Jak tedy vyplývá z příkladů výpovědí informantů tohoto výzkumu, jejich životní příběhy, migrační trajektorie, morální postoje a životní orientace ve vztahu k rozvojovým tématům dobře reflektují argumenty teorie modernizace. To je navíc umocněno skutečností, že, jak bylo ostatně dříve empiricky prokázáno (Inglehart, Welzel 2005; Inglehart, Welzel 2010; Inglehart 2018), NL, kde naši informanti studovali a začlenili se do tamní společnosti, je jednou z nejtypičtějších postmaterialistických zemí na světě. Navíc fakt, že jsou zkoumaní doktorandi relativně mladí a vysoce kvalifikovaní, ještě více posiluje vstřebávání (a následné přejímání a šíření) všech těchto postmaterialistických hodnot. Tento závěr je v souladu s literaturou v oboru a navazuje na pojetí vysoce kvalifikovaných mladých lidí jako nejtypičtějších nositelů postmaterialistických hodnot (viz Inglehart, Welzel 2005; Inglehart, Welzel 2010).

Zkoumané Ph.D. studenty je možné považovat za ideální agenty změny, kteří mohou být nejlepšími hybateli v přenosu inovací. Mají totiž privilegované postavení a předpoklady zahrnující vyšší status a vysokou úroveň vzdělání, které by jim v souladu s literaturou o sociálních (nefinančních) remitencích (např. Grabowska, Garapich 2016; Isaakyan, Triandafyllidou 2017; Drbohlav, Dzúrová 2021) měly usnadnit přenos různých novinek získaných v zahraničí do země jejich původu. K přenosu sociálních remitencí (myšlenek, hodnot, chování, identity, sociálního kapitálu, znalostí a praktik) založenému na mezilidské komunikaci dochází už od začátku zahraničního pobytu zkoumaných studentů. K této mezilidské komunikaci dochází na dálku (prostřednictvím moderních technologií) především s rodinou a přáteli a přináší ovlivnění na mikroúrovni. Ovlivnění veřejných oblastí života (na mezoúrovni) pak bylo možné vysledovat v dalších fázích výzkumu skrze přednos sociálních remitencí vázaných na návrat a ovlivňování organizací a společnosti přímým působením v domovské zemi. Dále při kombinaci modernizační teorie s konceptem sociálních remitencí a šířeji také s konceptem propojení migračně-rozvojové problematiky (Levitt 1998; Drbohlav, Dzúrová 2021) je možné nalézt konceptuální oporu pro návratové migrační strategie některých zkoumaných informantů a naplňování těchto strategií. Právě tyto migranti mají největší potenciál přinést a dále šířit nové obohacující hodnoty, praktiky a nové myšlenky zpět do svých domovských, méně rozvinutých zemí a zároveň tak přispívat k jejich rozvoji.

Kapitola 8

ZÁVĚRY A DISKUZE

Tento kvalitativní výzkum zkoumal migrační rozhodování a strategie mezinárodních Ph.D. studentů z rozvojových zemí studujících doktorské studium na univerzitě v nizozemském Wageningenu. Jejich migrační plány byly zkoumány v souvislosti s potenciální či reálnou návratovou migrací v kontextu fází životního cyklu, procesu kulturní změny a ve vztahu k rozvojové problematice a migraci. Z výsledků tohoto longitudinálního výzkumu vyplývá, že mobilní Ph.D. studenti se chovají v mezinárodním prostoru jinak než typický průměrný migrant minulého století. Jejich životy jsou dynamičtější a myšlenka jednorázového definitivního přesunu se v jejich případě jeví jako příliš zjednodušující. Na zahraniční studenty lze zároveň z určitého úhlu pohledu nahlížet jako na privilegovanou skupinu migrantů. Jejich nejdůležitějšími privilegii jsou v zásadě možnost cestovat a přístup k vysokoškolskému vzdělání. Tyto výsady nejsou celosvětově dostupné každému a nejsou ani v dnešním moderním světě samozřejmostí. Výzkum v rámci této disertační práce zkoumal studenty, kteří měli veskrze bohaté mezinárodní zkušenosti již před nastoupením doktorského studia v NL a jejich migrační rozhodnutí se v průběhu času vyvíjela a stále vyvíjejí. Jejich migraci nelze považovat za jednosměrný jednorázový pohyb, ale spíše za komplex vazeb a sítí, které přetrvávají a dále se rozvíjejí v čase před studiem v zahraničí, během něj i po něm. Analýza výsledků tohoto výzkumu naznačuje, že dotazovaní mezinárodní doktorandi se pohybují v poměrně dynamických migračních trajektoriích posouvajících se v čase. Jejich pokračující migrační kroky jsou navzájem propojené, spíše dočasného charakteru, jsou obtížně předpověditelné a často mohou mířit více směry. Tyto tendence jsou v souladu s již dříve popsáním přístupem v literatuře o transnacionalismu (Baláž, Williams 2004). Na zkoumané mezinárodní Ph.D. studenty je v tomto pojetí možné nahlížet jako na typické transnacionální migranty.

Z výzkumu v rámci této disertační práce dále vyplývá, že hlavními faktory motivujícími zkoumané studenty k návratu do jejich země původu (*pull* faktory) jsou rodina (emocionální vazby, potřeba péče), podmínky k vědecké a výzkumné práci a pocit sounáležitosti a odpovědnosti za rozvoj země původu. Naopak z faktorů, které od případného pokračování kariéry v NL či jinde v zahraničí odrazují nebo další život v NL znemožňují

(*push* faktory) zkoumaní studenti jmenovali naprosté minimum (např. příliš individualistickou orientaci společnosti i akademického života v „západní“ kultuře). *Push* faktorům přikládali zkoumaní studenti v porovnání s *pull* faktory menší význam. Např. případné potíže související s jazykovou bariérou či s prodloužením víza považovali za dočasné a překonatelné; a omezené možnosti získání zaměstnání ideálně v akademické sféře vnímali jen někteří a hodnotili je jako menší komplikaci, která se v čase může vyvíjet pozitivně. Potenciální návratová migrace do jejich zemí původu byla zvažována vždy opatrně, jelikož takový migrační krok byl zkoumanými doktorandy vnímán jako závažné strategické životní rozhodnutí. Z původních 21 Ph.D. studentů (zapojených do první fáze studie) se podařilo v longitudinálním přístupu udržet kontakt se 14 účastníky výzkumu, z nichž 12 v průběhu třetí fáze výzkumu žilo a pracovalo v zemi jejich původu a 2 pokračovali ve vědecké kariéře v NL. Většina zkoumaných Ph.D. studentů tedy po dokončení studií v NL realizovala návratovou migraci.

Z analýzy a zkoumání záměrů návratové migrace vyplynulo, že kromě řady dalších různorodých ovlivňujících faktorů hraje zásadní roli v migračních rozhodnutích a potenciálních návratových záměrech vysoce vzdělaných mobilních osob fáze životního cyklu, ve které se jednotliví informanti nacházeli. Rodinný stav a nejrozumnější společenské závazky významně ovlivňují stabilitu či nestálost migračních plánů a předvídatelnost budoucích migračních kroků vysoce kvalifikovaných migrantů. Vztahy v široce pojaté rodině silně ovlivňují rozhodování o migraci a transnacionální životní strategie zkoumaných vysoce vzdělaných migrantů. Studenti, kteří mají vlastní děti nebo jiné členy rodiny, kteří jsou na nich závislí (zejména stárnoucí rodiče) plánují svoji budoucnost v návaznosti na tuto životní fázi, jak se zdá, na jiných základech než nezávislí bezdětní studenti, kteří vnímají výrazně méně svazujících podmínek či odpovědností. Migrační rozhodnutí Ph.D. studentů s dětmi bývají silně ovlivněna pocitem odpovědnosti k rodině a institucím. Prospěch z cirkulace mozků pro vysílající země se zdá být slibnější v případě mezinárodních studentů s vlastními dětmi, jak naznačují výpovědi většiny z nich ve smyslu pravděpodobné návratové migrace do jejich zemí původu. Takový migrační krok by v jejich případě mohl mít spíše trvalý charakter. Tato situace kontrastuje s bezdětnými Ph.D. studenty, kteří vyjadřují svoji individuální svobodu a nezávislost spolu s příležitostmi odborného profesního růstu jako zásadní síly formující jejich migrační rozhodnutí. Proto mají často tendenci jednat

jako globální nomádi a jejich migrační plány jsou méně jasné. Pro svobodné a bezdětné dotazované studenty zůstává návrat vždy jednou z možností, jejich budoucí migrační kroky se jeví být hůře předvídatelné, jejich plány se vyvíjejí více dynamicky a mívají spíše dočasný charakter. Z tohoto pohledu se tedy prospěch z cirkulace mozků jeví pro vysílající země v případě mezinárodních studentů bez dětí jako méně slibný s vyšším rizikem negativních dopadů odlivu mozků. Ovšem je vhodné zároveň poznamenat, že z longitudinálního náhledu se svobodní a bezdětní mohou s vysokou pravděpodobností do budoucna v rámci vývoje jejich životního cyklu a případné související změny rodinného stavu posunout do kategorie s vlastními dětmi. Souhrnně výsledky této studie korespondují s přístupem teoretické literatury o transnacionálních rodinných strategiích. Výše popsané zkoumání naznačuje, že je třeba se vyhnout ambivalentnímu rozlišování mezi trvalou návratovou migrací a trvalým odlivem mozků, jelikož migrační plány mají často dočasný a vyvíjející se charakter. Závěry této disertační práce dále také naznačují, že ohledy na širší rodinu by měly být ve výzkumu mezinárodní migrace vysoce vzdělaných či kvalifikovaných vždy brány v úvahu. Tyto závěry jsou v souladu s existující migrační literaturou a rozšiřují poznatky výzkumu o návratové migraci (Ley, Kobayashi 2005) a transnacionální akademické sféře (Geddie 2013). Zvažování dopadů mezinárodní migrace na další členy rodiny se, jak výsledky mého výzkumu naznačují, netýká pouze nukleární rodiny a přímých potomků, ale vztahuje se také na generace předchozí – zejména pak na stárnoucí rodiče.

Ze souhrnné analýzy všech fází tohoto longitudinálního výzkumu vyplývá, že ve sledovaném čase u zkoumaných Ph.D. studentů sílily neekonomické aspekty motivace k migraci. Při popisu rozhodovacího procesu všichni informanti uváděli, že ve svých migračních plánech zohledňují a kombinují jak svůj profesní (většinou akademický), tak také osobní či rodinný život. Vyvážení těchto dvou aspektů jejich života lze považovat za klíčové pro pochopení studovaného procesu. Výsledky tohoto výzkumu potvrzují, že motivace k návratové migraci vysoce vzdělaných jedinců sahá nad rámec ekonomických aspektů (Crescenzi, Holman, Orru' 2017). Obecně lze říci, že měnící se priority doktorandů zapojených do tohoto výzkumu jsou v průběhu jejich života neustále redefinovány; jejich migrační strategie se stávají komplexnějšími a zahrnují další vlivy související s postupující životní dráhou a s růstem profesních příležitostí ve sledovaném období. Návratové migrační plány jsou ovlivňovány mnoha intervenujícími faktory. Informanti často popisovali faktory

ovlivňující jejich migrační plány jako odpovědnosti. Kromě jiných závazků zdůrazňovali všichni dotazovaní studenti rodinné povinnosti. Z toho vyplývá, že je při studiu migračního rozhodování a proměňujících se strategií nutno zohlednit celkový sociokulturní kontext a komplexní roli širší rodiny. Měnící se okolnosti, zahrnující přechody v průběhu životního cyklu, a především pak vývoj rodinného nebo vztahového stavu, mají silný vztah k migračním strategiím doktorandů, neboť ti neustále vyvažují rozhodnutí zaměřená na rodinu a na kariéru. Silný vliv přechodu z univerzitního do pracovního života a vývoj biografického statusu na migrační rozhodování zjištěný u informantů tohoto výzkumu dále rozšiřuje poznatky odborné literatury o celoživotním přístupu ke studiu mobility vědců (Ackers 2004). Strategie sladování priorit pracovního a rodinného života popsané informanty tohoto výzkumu rovněž potvrzují dřívější zjištění (Gardner 2002; Leung 2013; Achenbach 2016). Z analýzy dat získané longitudinálním přístupem vyplývá, že zatímco krátkodobé cíle se často týkají profesních ambicí a kariérního postupu, aspirace v oblasti zakládání rodiny a výchovy dětí se v průběhu sledovaného období dostávají do popředí a hrají stále silnější roli v dlouhodobých migračních vyhlídkách. Tento závěr navazuje na předchozí odbornou literaturu (Bonney, McCleery, Forster 1999; Lindstrom, Saucedo 2007; Kōu a kol. 2015), kterou výsledky tohoto výzkumu rozšiřují o prohloubení pochopení specifické skupiny kombinující aspekty vysoce vzdělaných migrantů, původu v rozvojových státech a zahraniční studijně pracovní zkušenosti ve vysoce rozvinutém akademickém prostředí. Tyto závěry demonstrují posun jedince (migranta) po pomyslném žebříku jeho komplexní životní dráhy, kdy jeho migrační plány ovlivňuje vzrůstající počet intervenujících faktorů a změny okolností mohou posouvat jeho migrační strategii.

Jako významný se z analýzy výsledků tohoto výzkumu dále jeví fakt, že ve sledovaném období sílilo pojetí povinnosti vůči stárnoucím rodičům. Zvažování buď péče na dálku, nebo stěhování za účelem poskytování intenzivnější péče a podpory stárnoucím rodičům nebo dětem přímo v místě jejich domova, bylo důležitým aspektem ovlivňujícím migrační rozhodnutí téměř všech účastníků tohoto výzkumu. Tyto závěry jsou v souladu s předchozím výzkumem migrace souvisejícím s rodinou (Kofman 2004). Jakkoli se migrační chování zahraničních Ph.D. studentů může jevit jako nevázané, tekuté, velmi moderní a svobodné, do jejich migračních plánů se stále zapojuje i zájem a starosti

o rodinu silně související s jejich konkrétní geografickou lokalizací. Tato zjištění podporují Inglehart a Baker (2000), kteří tvrdí, že i přes masivní kulturní změny lze vysledovat určité přetrvávání charakteristických kulturních tradic. Účastníci výzkumu v rámci této disertační práce se však od obecně popisovaných zahraničních studentů a dalších migrantů liší především způsobem, jakým se rozhodují o své migraci. Vykazují sice silnou míru odpovědnosti (která do jisté míry s přetrváváním kulturních tradic souvisí), ale vztahují se k této odpovědnosti ze specifické vyspělé pozice a svá rozhodnutí striktně nepodřizují jen přáním rodičů nebo širší rodiny či očekávání domácí kultury, jak bylo pozorováno na podřízeném poslušném migračním chování jiných mezinárodních studentů Waters (2005, 2006). Informanti zkoumaní v rámci této práce se vyjadřovali o vazbě vůči rodině a společnosti v domovské rozvojové zemi sice s velkou a v čase sílící odpovědností, ale nikoliv z podřazené pozice. Svoji rozhodovací pozici vymanili nad rámec čistého následování přání a předpokladů rodičů a nad rámec očekávání širší rodiny a společnosti. A migrační rozhodovací proces zkoumaných studentů nešel nezbytně cestou nevyhnutelného slepého naplňování tradičních kulturních rolí a vzorců péče. Jakkoliv odpovědně se k případné návratové migraci vztahovali, jejich sílící smysl pro povinnost a v jejich očích správné migrační chování vycházel spíše ze sebevědomého postavení a přesvědčení postupně kultivovaného zahraničním studiem a životními zkušenostmi. Právě tento závěr považuji za jeden z nejhodnotnějších výstupů mé práce. Popsaný charakter migračního rozhodování (vycházejícího z vyspělého sebevědomého postavení mezinárodních PhD studentů) je novým příspěvkem do zkoumané problematiky. Tato přidaná hodnota mého výzkumu přispívá k poznání v oboru mezinárodní migrace vysoce vzdělaných osob a nebyla dle mého vědomí ve vědecké literatuře dosud hlouběji zkoumána.

Jak již bylo zmíněno výše, další odpovědností, kterou většina účastníků výzkumu (přibližně 86 %) označila za silný motivační faktor pro návrat, je pocit povinnosti pomoci rozvoji v jejich zemi původu. Je zajímavé, jak silný postoj zaujímají zkoumaní studenti k odpovědnosti za rozvoj jejich zemí původu. Situace v lokalitách a regionech, odkud pocházejí, jim rozhodně není lhostejná a cítí silný morální apel na přispění ke zlepšení situace v jejich domovinách z pozice vysoce vzdělaných vědců či akademiků. V tomto výzkumu se potvrdilo, že takové záměry pomoci spojené s myšlenkami na návratovou migraci mohou částečně souviset s oborem studia a jejich odbornou

specializací, tedy s konkrétním zaměřením disertačních prací zkoumaných studentů. Role studijního oboru jako faktoru určujícího cílovou zemi zahraničních studentů byla zmíněna již v předchozím výzkumu (Soon 2012). Co však činí můj příspěvek novým, je specifická role konkrétní výzkumné specializace doktorandů (a její uplatnitelnost v kontextu země původu) v jejich mezinárodních migračních strategiích. Tato nová souvislost, kterou ukazují výsledky této disertační práce, hraje důležitou roli v potenciálu získávání kvalifikovaných vysoce vzdělaných osob pro rozvojové země v globálním kontextu odlivu mozků, přílivu mozků a cirkulace mozků. V rámci tradičních teorií migrace je „ekonomický blahobyť“ obecně považován za jeden z nejsilnějších motivů migračního chování (Massey a kol. 1998). Naproti tomu závěry tohoto výzkumu ukazují odlišné nastavení rozhodování. Zatímco u migrantů z rozvinutých zemí se jako nejsilnějšími motivy návratu ukázaly vyšší kvalita života a poskytované sociální dávky (Konzett-Smoliner 2016), měli vysoce vzdělaní informanti zkoumaní v rámci této disertační práce jiné hlavní motivy k návratu do méně rozvinutých zemí původu – kde je celková kvalita života nebo sociálních služeb obvykle nižší, než v hostitelské vysoce rozvinuté zemi. Informanti tohoto výzkumu výrazně uplatňují postmateriální složky v procesu svého migračního rozhodování. Tuto tendenci k postmaterialismu je možné dát do souvislosti se získáním mezinárodních univerzitních zkušeností skrze intenzivní kontakt se vskutku postmoderní společností v NL. Zde zkoumaní studenti mají tendenci transformovat materiální a ekonomické aspekty jejich migračního rozhodování do morálních, etických a humanistických důvodů potenciální návratové migrace. Tyto posuny jsou v souladu s teorií modernizace a kulturních změn a podporují představu typického představitele postmaterialismu – většinou mladého a vysoce vzdělaného – viz výše (Inglehart, Welzel 2005). Můj výzkum ukazuje, jak v kontextu globálního rozvoje hraje v procesu migračního rozhodování ve sledovaném období stále silnější roli představa odpovědnosti vůči domovské společnosti a ochota pomoci rozvoji v zemi původu. Zkoumaní Ph.D. studenti se skrze své migrační rozhodnutí často dobrovolně vzdávají části svého osobního blahobytu. Návrat pro ně není povinností, ale vědomou volbou.

V celkovém shrnutí závěry této disertační práce odrážejí vývoj migračních strategií zahraničních doktorandů pocházejících z rozvojových zemí. Výsledky výzkumu prokazují, že status mezinárodního doktoranda není spojen s odtržením těchto migrantů od jejich rodin;

neboť se ukázalo, že zkoumaní studenti mají pocity odpovědnosti nejen vůči svým dětem, ale také vůči svým stárnoucím rodičům. Tato odpovědnost ve vztahu k péči o starší členy rodiny ve sledovaném období s postupující životní dráhou dokonce zesiluje. Migrační rozhodnutí však zkoumaní informanti činí vědomě ze specifické zralé sebevědomé pozice, jak bylo popsáno výše. Zjištění tohoto výzkumu dále naznačují, že konkrétní specializace jejich doktorského výzkumného projektu a jeho uplatnitelnost v domovské zemi má důležitý vliv na jejich potenciální či skutečný návrat do jejich zemí původu. To představuje nový příspěvek tohoto výzkumu do specifické debaty o migraci vysoce vzdělaných lidí. Z analýzy výpovědí informantů vyplývá, jak ve sledovaném období sílila jejich zjevná morální odpovědnost vůči domovské společnosti a ochota pomáhat zemím migračního původu, což má v kontextu rozvojových zemí zásadní význam. Tento silný a sílící morální aspekt vědomé odpovědnosti v kombinaci s privilegovaným postavením doktoranda (zajišťující dobré a dobře placené zaměstnání v budoucnu i silnější pozici ve společenské hierarchii) je pro účastníky tohoto výzkumu příznačný. Na základě výše popsaných výsledků se dá předpokládat, že tito vysoce vzdělaní migranti představují silný potenciál pro rozvoj svých domovských zemí, neboť mohou domů přinést špičkové znalosti, inovace a postmateriální hodnoty internalizované díky své akademické zkušenosti v NL.

Závěrem bych ráda zmínila limitace tohoto výzkumu, kterých jsem si vědoma. Ačkoli aplikace kvalitativního přístupu na různorodou skupinu informantů vylučuje možnosti generalizovat, natož např. hledat pravidelnosti podle kulturních, třídních, rasových, etnických či ekonomických aspektů, které utvářejí podobu jejich migračních rozhodnutí; věřím, že i přesto přináší výsledky této disertační práce užitečný vhled do studované problematiky. Tato studie proniká k podstatě migrační motivace, pochopení její geneze a dynamiky. Jak je naznačeno výše, limitace tohoto výzkumu vyplývají zejména z charakteristických omezení typických pro kvalitativní studie a zejména pak z podstaty longitudinální metodiky. Přesto, že vzorek zkoumaných účastníků výzkumu nebyl reprezentativní, měl svoji „účelovou logiku“. Výsledky prohlubují náhled na společná schémata migračního chování na základě společných mobilních zkušeností, které by jinak mohly být přehlédnuty. Dotazovaní studenti sdíleli profily z hlediska akademického statusu a mezinárodních zkušeností. Vzhledem k tomu, že se nacházeli ve stejném období

vzdělávacího cyklu, přičemž absolvovali doktorské studium v zahraničí, tvořili specifickou kategorii na hranici mezi studentským a profesním životem, zahrnující některé rysy obou.

V rámci případného dalšího navazujícího výzkumu by bylo vhodné a důležité na tuto studii navázat v pokračujícím longitudinálním výzkumu, který by sledoval další vývoj migračních trajektorií zkoumaných mobilních jedinců v budoucnosti a analyzoval by pokračující vývoj jejich migračních plánů v čase. V případném navazujícím výzkumu by bylo zajímavé také rozšířit zacílení studie a podrobněji analyzovat např. vliv mezinárodní migrační politiky na migrační rozhodování vysoce kvalifikovaných. Dále by bylo přínosné, aby byl v budoucnu proveden další výzkum k ověření výsledků na dalších vzorcích mezinárodních studentů. Stejně tak by bylo užitečné aplikovat kvantitativní přístupy (např. dotazníkové šetření) na robustním (a pokud možno reprezentativním) vzorku respondentů a prověřit, nakolik se potvrdí naznačené důležité skutečnosti z této mnou předkládané studie, resp. zda se vyjevené skutečnosti mohou přetvořit v prokázané pravidelnosti.

Výzkum v rámci této disertační práce se z podstaty svého zacílení zaměřoval na měřítko jednotlivců. Jsem si vědoma omezení, která z toho plynou, neboť relativně malý vzorek, který není zcela reprezentativní, nemusí přinést jednoznačná zobrazení. Přesto se domnívám, že výsledky výzkumu v rámci této disertační práce mohou být v budoucnu využity pro další koncepční studie ve zkoumané oblasti migrace vysoce vzdělaných. Tento výzkum přináší poznatky v oblasti základního výzkumu a pomáhá pochopit, jak se v průběhu času utvářejí a vyvíjejí migrační strategie absolventů západních univerzit, kteří pocházejí z rozvojových zemí. Zjištění této práce mají také praktický význam jak pro praxi vzdělávacích institucí, tak pro státní politiku, která by měla při zvažování pobídek k návratové migraci přesáhnout pohled zúžený pouze na možnosti pracovního trhu a striktně ekonomickou motivaci. Ukazuje se, že při zkoumání motivace k akademické migraci je vhodné zvážit následující aspekty: rozšíření podpůrného sociálního systému péče o členy široké rodiny (zahrnující také stárnoucí rodinné příslušníky) v rozvojových zemích původu; zlepšení výzkumného zázemí na univerzitách; a zdůraznění zásadního významu studijní specializace migrantů a jejich počáteční volby tématu výzkumu disertační práce se zaměřením na aspekty místní aplikovatelnosti a relevance v rozvojových zemích.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- ABELLA, M. (2006): Global competition for skilled workers and consequences.
In: Kuptsch, C., Pang, E.F. (ed.): Competing for global talent. International Institute for Labour Studies, Geneva, 11–32.
- ACKERS, L. (2008): Internationalisation, Mobility and Metrics: A New Form of Indirect Discrimination? *Minerva*, 46, 4, 411–435.
- ACKERS, L. (2004): Managing relationships in peripatetic careers: Scientific mobility in the european union. *Women's Studies International Forum*, 27, 3, 189–201.
- ADAMSON, L., CHOJENTA, C. (2007): Developing relationships and retaining participants in a longitudinal study. *International Journal of Multiple Research Approaches*, 1, 2, 137–146.
- ADEY, P. (2017): *Mobility*. Routledge, London.
- AGUNIAS, D. R. M. D. (2006): *Remittances and Development: Trends, Impacts, and Policy Options*. Migration Policy Institute, Washington DC.
- ACHENBACH, R. (2016): *Return Migration Decisions: A Study on Highly Skilled Chinese in Japan*. Springer, Berlin.
- ACHENBACH, R. (2014): Having it all – at what cost? Strategies of Chinese highly skilled women in Japan to combine career and family. *Contemporary Japan*, 26, 2, 223–243.
- ALBERT, I., COIMBRA, S., B. (2017): Family cultures in the context of migration and ageing. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 51, 2, 205–222.
- ALTBACH, P. G., KNIGHT, J. (2007): The Internationalization of Higher Education: Motivations and Realities. *Journal of Studies in International Education*, 11, 3–4, 290–305.
- ALWIN, D. F. (2013): Life Course, life cycle, life history, life span and life stage.
In: Runehov, A. L. C., Oviedo, L. (ed.): *Encyclopedia of Sciences and Religions*. Springer Netherlands, Dordrecht, 1167–1167.
- AMANO-PATIÑO, N., FARAGLIA, E., GIANNITSAROU, C., HASNA, Z. (2020): The Unequal Effects of Covid-19 on Economists' Research Productivity. Working paper. Faculty of Economics, University of Cambridge, Cambridge.

- ANDERSEN, J. P., NIELSEN, M. W., SIMONE, N. L., LEWISS, R. E., JAGSI, R. (2020): COVID-19 medical papers have fewer women first authors than expected. *ELife*, 9, e58807.
- ADSERÀ, A., PYTLIKOVÁ, M. (2015): The Role of Language in Shaping International Migration. *The Economic Journal*, 125, 586, F49–F81.
- APPADURAI, A. (1996): *Modernity At Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- BALÁŽ, V., WILLIAMS, A. M. (2004): ‘Been there, done that’: International student migration and human capital transfers from the UK to Slovakia. *Population, Space and Place*, 10, 3, 217–237.
- BALDASSAR, L. (2015): Guilty feelings and the guilt trip: Emotions and motivation in migration and transnational caregiving. *Emotion, Space and Society*, 16, 81–89.
- BALDASSAR, L. (2007): Transnational Families and Aged Care: The Mobility of Care and the Migrancy of Ageing. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33, 2, 275–297.
- BALDASSAR, L., BALDOCK, C. V., WILDING, R. (2006): *Families Caring Across Borders: Migration, Ageing and Transnational Caregiving*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- BANERJEE, A., DUFLO, E. (2006): Addressing Absence. *Journal of Economic Perspectives*, 20, 1, 117–132.
- BANERJEE, S. K., JAYACHANDRAN, V., ROY, T. K. (2002): Has Emigration Influenced Kerala’s Living Standards? A Micro Level Investigation. *Economic and Political Weekly*, 37, 18, 1755–1765.
- BASCH, L., SCHILLER, N. G., BLANC, C. S. (2020): *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. Routledge, London.
- BASTIA, T., VALENZUELA, C. C., POZO, M. E. (2021): The consequences of migration for the migrants’ parents in Bolivia. *Global Networks*, 21, 2, 393–412.
- BASU, A. M. (2002): Why does Education Lead to Lower Fertility? A Critical Review of Some of the Possibilities. *World Development*, 30, 10, 1779–1790.
- BAUMAN, Z. (2000): *Liquid modernity*. Polity Press, Cambridge.

- BEECH, S. E. (2018): Adapting to change in the higher education system: International student mobility as a migration industry. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44, 4, 610–625.
- BEHRMAN, J. R., FOSTER, A. D., ROSENZWEIG, M. R., VASHISHTHA, P. (1999): Women's Schooling, Home Teaching, and Economic Growth. *Journal of Political Economy*, 107, 4, 682–714.
- BELL, D. (1973): *The Coming of Post-Industrial Society*. Basic Books, New York.
- BERNARD, A., BELL, M., CHARLES-EDWARDS, E. (2014): Life-Course Transitions and the Age Profile of Internal Migration. *Population and Development Review*, 40, 2, 213–239.
- BHATT, W., ROBERTS, B. R. (2012): "Forbidden Return": Return Migration in the Age of Restriction. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 10, 2, 162–183.
- BLACHFORD, D. R., ZHANG, B. (2014): Rethinking International Migration of Human Capital and Brain Circulation: The Case of Chinese-Canadian Academics. *Journal of Studies in International Education*, 18, 3, 202–222.
- BOERI, T., BRÜCKER, H., DOCQUIER, F., RAPOPORT, H. (2012): *Brain drain and brain gain: The global competition to attract high-skilled migrants*. Oxford University Press, Oxford.
- BOGUE, D. J. (1977): A Migrant's-Eye View of the Costs and Benefits of Migration to a Metropolis. In: Brown, A. A., Neuberger, E. (ed.): *Internal migration*. Academic Press, Cambridge, Massachusetts, 167–182.
- BOL, T., DERKS, B., POORTHUIS, L. (2021): *The impact of the COVID-19 pandemic first lockdown period on the work and well-being of academics*, Amsterdam, Utrecht.
- BONNEY, N., MCCLEERY, A., FORSTER, E. (1999): *Migration, marriage and the life course: Commitment and residential mobility*. Migration and Gender in the Developed World. Routledge, London.
- BORRAZ, F. (2005): Assessing the Impact of Remittances on Schooling: The Mexican Experience. *Global Economy Journal*, 5, 1, 1–30.
- BOSE, A. (2000): *Demography of Himalayan Villages: Missing Men and Lonely Women*. *Economic and Political Weekly*, 35, 27, 2361–2363.
- BOYLE, P. J., KULU, H., COOKE, T., GAYLE, V., MULDER, C. H. (2008): Moving and union dissolution. *Demography*, 45, 1, 209–222.

- BROOKS, R., WATERS, J. (2011): *Student Mobilities, Migration and the Internationalization of Higher Education*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- CAMERON, R., HARRISON, J. L. (2013): The use of temporary skilled migration in Australian organisations. *International Journal of Organizational Analysis*, 21, 2, 104–123.
- CANTWELL, B. (2011): Transnational Mobility and International Academic Employment: Gatekeeping in an Academic Competition Arena. *Minerva*, 49, 4, 425–445.
- CANZLER, W., KAUFMANN, V., KESSELRING, S. (2008): *Tracing mobilities: towards a cosmopolitan perspective*, Ashgate Publishing, Ltd., Aldershot, Burlington.
- CASTLES, S. (2014): International migration at a crossroads. *Citizenship Studies*, 18, 2, 190–207.
- CASTLES, S., HAAS, H. DE, MILLER, M. J. (2013): *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- CLEMENS, M. A. (2009): *Skill Flow: A Fundamental Reconsideration of Skilled-Worker Mobility and Development* (SSRN Scholarly Paper ID 1477129). Social Science Research Network, New York.
- COLLINS, F. L. (2008): Transnationalism Unbound: Detailing New Subjects, Registers and Spatialities of Cross-Border Lives. *Geography Compass*, 3, 1, 434–458.
- CRESCENZI, R., HOLMAN, N., ORRU', E. (2017): Why do they return? Beyond the economic drivers of graduate return migration. *The Annals of Regional Science*, 59, 3, 603–627.
- CRESSWELL, T. (2006): The right to mobility: The production of mobility in the courtroom. *Antipode*, 38, 4, 735–754.
- CUDMORE, G. (2005): Globalization, Internationalization, and the Recruitment of International Students in Higher Education, and in the Ontario Colleges of Applied Arts and Technology. *Canadian Journal of Higher Education*, 35, 1, 37–60.
- CUMMING, J. J., GOLDSTEIN, H. (2016): Handling attrition and non-response in longitudinal data with an application to a study of Australian youth. *Longitudinal and Life Course Studies*, 7, 1, 53–63.

- DE WIT, H. (2002): *Internationalization of Higher Education in the United States of America and Europe: A Historical, Comparative, and Conceptual Analysis*. Greenwood Publishing Group, Westport.
- DE WIT, H., ALTBACH, P. G. (2021): Internationalization in higher education: Global trends and recommendations for its future. *Policy Reviews in Higher Education*, 5, 1, 28–46.
- DE WIT, H., HUNTER, F., HOWARD, L., EGRON POLAK, E. (2015): *Internationalisation of Higher Education*. European Parliament, Directorate-General for Internal Policies, Brussels.
- DEMUYAKOR, J. (2020): Coronavirus (COVID-19) and Online Learning in Higher Institutions of Education: A Survey of the Perceptions of Ghanaian International Students in China. *Online Journal of Communication and Media Technologies*, 10, 3, e202018.
- DERYUGINA, T., SHURCHKOV, O., STEARNS, J. (2021): COVID-19 Disruptions Disproportionately Affect Female Academics. *AEA Papers and Proceedings*, 111, 164–168.
- DJAJIĆ, S. (2008): Immigrant Parents and Children: An Analysis of Decisions Related to Return Migration. *Review of Development Economics*, 12, 3, 469–485.
- DOCQUIER, F., LOHEST, O., MARFOUK, A. (2007): Brain Drain in Developing Countries. *The World Bank Economic Review*, 21, 2, 193–218.
- DOCQUIER, F., LOWELL, B. L., MARFOUK, A. (2009): A Gendered Assessment of Highly Skilled Emigration. *Population and Development Review*, 35, 2, 297–321.
- DOCQUIER, F., MARFOUK, A., SALOMONE, S., SEKKAT, K. (2012): Are Skilled Women More Migratory than Skilled Men? *World Development*, 40, 2, 251–265.
- DOCQUIER, F., RAPOPORT, H. (2012): Globalization, Brain Drain, and Development. *Journal of Economic Literature*, 50, 3, 681–730.
- DOCQUIER, F., MARFOUK, A., SALOMONE, S., SEKKAT, K. (2012): Are Skilled Women More Migratory than Skilled Men? *World Development*, 40, 2, 251–265.
- DRBOHLAV, D., DZÚROVÁ, D. (2021): Social Remittances upon Closer Examination: Moldovan Migrants in Prague, Czechia and Turin, Italy. *Problems of Post-Communism*, 68, 3, 247–260.

- DUNLOP, F. (1966): Europe's Guests: Students and Trainees: A Survey on the Welfare of Foreign Students and Trainees in Europe. Council for Cultural Co-operation of the Council of Europe, Strasbourg.
- ELDER, G. H. (1998): The Life Course as Developmental Theory. *Child Development*, 69, 1, 1–12.
- ENNEW, C., GREENAWAY, D. (2012): The Globalization of Higher Education. Palgrave Macmillan, New York, Basingstroke.
- ERGIN, H., WIT, H. DE, LEASK, B. (2019): Forced Internationalization of Higher Education: An Emerging Phenomenon. *International Higher Education*, 97, 9–10.
- FAIST, T. (2000): Transnationalization in international migration: Implications for the study of citizenship and culture. *Ethnic and Racial Studies*, 23, 2, 189–222.
- FIELDING, T. (1992): Migration and culture. In: Champion, T., Fielding, T. (ed.): *Migration Processes and Patterns: Research Progress and Prospects*, 1st ed., Belhaven, London, pp. 201–212.
- FINDLAY, A., LOWELL, B. L. (2016): Migration of Highly Skilled Persons From Developing Countries: Impact and Policy Responses. Working Papers, id: 11038, eSocial Sciences.
- FINDLAY, A., PRAZERES, L., MCCOLLUM, D., PACKWOOD, H. (2017): 'It was always the plan': International study as 'learning to migrate.' *Area*, 49, 2, 192–199.
- FINDLAY, A. M. (2011): An Assessment of Supply and Demand-side Theorizations of International Student Mobility. *International Migration*, 49, 2, 162–190.
- FINDLAY, A. M., KING, R., SMITH, F. M., GEDDES, A., SKELDON, R. (2012): World class? An investigation of globalisation, difference and international student mobility. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 37, 1, 118–131.
- FIRANG, D. (2020): The impact of COVID-19 pandemic on international students in Canada. *International Social Work*, 63, 6, 820–824.
- FLICK, U. (2014): *An Introduction to Qualitative Research*. SAGE, London.
- FOSTER, M. (2016): Perspectives on: International Student Mobility. "Ready, steady, go!" How can Business Schools encourage student mobility? Perspectives On'series, Report, Chartered Association of Business Schools, London.
- FRIESE, S., SORATTO, J., PIRES, D. (2018): Carrying out a computer-aided thematic content analysis with ATLAS.ti. Výzkumná zpráva, MMG Working Paper, 18–02, ISSN 2192-2357, MMG.

- GARDNER, K. (2002): Age, narrative and migration: The life course and life histories of Bengali elders in London. Berg Publishers, London.
- GARELLI, G., TAZZIOLI, M. (2021): Migration and ‘pull factor’ traps. *Migration Studies*, 9, 3, 3836–399.
- GEDDIE, K. (2013): The Transnational Ties that Bind: Relationship Considerations for Graduating International Science and Engineering Research Students. *Population, Space and Place*, 19, 2, 196–208.
- GIAMPAPA, F., CANAGARAJAH, S. (2017): Skilled migration and global English. *Globalisation, Societies and Education*, 15, 1, 1–4.
- GLORIUS, B. (2016): Gekommen, um zu bleiben? Der Verbleib internationaler Studierender in Deutschland aus einer Lebenslaufperspektive. *Raumforschung und Raumordnung*, 74, 4, 361–371.
- GOMES, C. (2015): Footloose transients: International students in Australia and their aspirations for transnational mobility after graduation. *Crossings: Journal of Migration & Culture*, 6, 1, 41–57.
- GOODMAN, R., HARPER, S. (2013): Ageing in Asia: Asia’s Position in the New Global Demography. Routledge, London.
- GRABOWSKA, I., GARAPICH, M. P. (2016): Social remittances and intra-EU mobility: Non-financial transfers between U.K. and Poland. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 42, 13, 2146–2162.
- GRIBBLE, C. (2008): Policy options for managing international student migration: The sending country’s perspective. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 30, 1, 25–39.
- GRIECO, M., URRY, J. (2012): *Mobilities: New Perspectives on Transport and Society*. Ashgate Publishing, Ltd., Farnham.
- GU, Q., SCHWEISFURTH, M. (2015): Transnational connections, competences and identities: Experiences of Chinese international students after their return ‘home.’ *British Educational Research Journal*, 41, 6, 947–970.
- GUBRIUM, J. F., HOLSTEIN, J. A. (2002): *Handbook of interview research: Context & method*. SAGE, London.
- GURUZ, K. (2009): *Higher Education And International Student Mobility In The Global Knowledge Economy*. SUNY Press, New York.

- HAAS, H. DE, MILLER, M. J., CASTLES, S. (2019): *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Red Globe Press, London.
- HANNERZ, U. (1996): *Transnational Connections: Culture, People, Places*. Routledge, London.
- HANSON, G., WOODRUFF, C. (2003): *Preliminary Emigration and Educational Attainment in Mexico*. University of California at San Diego, Mimeo.
- HAOUR-KNIPE, M., DAVIES, A. (2008): *Return migration of nurses*. International Centre on Nurse Migration, Geneva.
- HARDILL, I. (2004): Transnational living and moving experiences: Intensified mobility and dual-career households. *Population, Space and Place*, 10, 5, 375–389.
- HARDILL, I. (2002): *Gender, Migration and the Dual Career Household*. Routledge, London.
- HAZEN, H. D., ALBERTS, H. C. (2006): Visitors or immigrants? International students in the United States. *Population, Space and Place*, 12, 3, 201–216.
- HENSEN, M. M., DE VRIES, M. R., CÖRVERS, F. (2009): The role of geographic mobility in reducing education-job mismatches in the Netherlands. *Papers in Regional Science*, 88, 3, 667–682.
- HILDEBRANDT, N., MCKENZIE, D. J., ESQUIVEL, G., SCHARGRODSKY, E. (2005): The Effects of Migration on Child Health in Mexico [with Comments]. *Economía*, 6, 1, 257–289.
- HILLEBRAND, V. (2019): *International degree and post diploma mobility in Information science*. Master Thesis. Diplomová práce. Humboldt-Universität zu Berlin, Philosophische Fakultät, Berlin.
- HO, E. L.-E. (2011): Migration trajectories of ‘highly skilled’ middling transnationals: Singaporean transmigrants in London. *Population, Space and Place*, 17, 1, 116–129.
- HO, E. S. (2002): Multi-Local Residence, Transnational Networks: Chinese ‘Astronaut’ Families in New Zealand. *Asian and Pacific Migration Journal*, 11, 1, 145–164.
- HOFFMAN, D. M. (2009): Changing Academic Mobility Patterns and International Migration. *Journal of Studies in International Education*, 13, 3, 347–364.
- HUGO, G. (2009): Returning Youthful Nationals to Australia: Brain Gain or Brain Circulation? In: Conway, D. (ed.): *Return Migration of the Next Generations: 21st Century Transnational Mobility*. Ashgate Publishing, Ltd., London, 185–219.

- HUNTINGTON, S. P. (2000): *The Clash of Civilizations?*
In: Crothes, L., Lockhart, C. (ed.): *Culture and Politics: A Reader*. Palgrave Macmillan US, New York, 99–118.
- HURLEY, P. (2020): *Coronavirus and international students*. Mitchell Institute, Victoria University, Melbourne.
- CHEN, J. H., LI, Y., WU, A. M. S., TONG, K. K. (2020): The overlooked minority: Mental health of International students worldwide under the COVID-19 pandemic and beyond. *Asian Journal of Psychiatry*, 54, 102333, 1–2.
- CHOMITZ. (1998): *What Do Doctors Want?: Developing Incentives for Doctors to Serve in Indonesia's Rural and Remote Areas*. Policy Research Working Paper, no. 1888, World Bank Publications, Washington DC.
- CHOUDAHA, R. (2017): Three waves of international student mobility (1999–2020). *Studies in Higher Education*, 42, 5, 825–832.
- INGLEHART, R. (2018): *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- INGLEHART, R., BAKER, W. E. (2000): Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, 65, 1, 19–51.
- INGLEHART, R., WELZEL, C. (2005): *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press, New York.
- IREDALE, R. (1999): The Need to Import Skilled Personnel: Factors Favouring and Hindering its International Mobility. *International Migration*, 37, 1, 89–123.
- ISAAKYAN, I., TRIANDAFYLLIDOU, A. (2017): “Sending so much more than money”: Exploring social remittances and transnational mobility. *Ethnic and Racial Studies*, 40, 15, 2787–2805.
- JACOBS, E. (2020): Work visas and return migration: How migration policy shapes global talent. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 0, 0, 1–22.
- JONES, E., COELEN, R., BEELEN, J., WIT, H. DE. (2015): *Global and Local Internationalization*. Sense Publishers, Rotterdam, Boston, Taipei.
- JONES, E., DE WIT, H. (2014). *Globalized Internationalization: Implications for Policy and Practice*. *Management*, 33, 95–104.

- KEARNEY, M. (2006): Borders and Boundaries of State and Self at the End of Empire. *Journal of Historical Sociology*, 4, 1, 52–74.
- KERR, C., GADE, M. L., KAWAOKA, M. (1994). *Higher Education Cannot Escape History: Issues for the Twenty-first Century*. SUNY Press, New York.
- KHOO, S.-E., VOIGT-GRAF, C., MCDONALD, P., HUGO, G. (2007). Temporary Skilled Migration to Australia: Employers' Perspectives. *International Migration*, 45, 4, 175–201.
- KIBBE, M. R. (2020): Consequences of the COVID-19 Pandemic on Manuscript Submissions by Women. *JAMA Surgery*, 155, 9, 803–804.
- KIM, T. (2017): Academic mobility, transnational identity capital, and stratification under conditions of academic capitalism. *Higher Education*, 73, 6, 981–997.
- KIM, T. (2009): Transnational academic mobility, internationalization and interculturality in higher education. *Intercultural Education*, 20, 5, 395–405.
- KING, R., RAGHURAM, P. (2013): International Student Migration: Mapping the Field and New Research Agendas. *Population, Space and Place*, 19, 2, 127–137.
- KING, R., RUIZ-GELICES, E. (2003): International student migration and the European 'Year Abroad': Effects on European identity and subsequent migration behaviour. *International Journal of Population Geography*, 9, 3, 229–252.
- KIRIGIA, J. M., GBARY, A. R., MUTHURI, L. K., NYONI, J., SEDDOH, A. (2006): The cost of health professionals' brain drain in Kenya. *BMC Health Services Research*, 6, 1: 89.
- KLEY, S. (2011): Explaining the Stages of Migration within a Life-course Framework. *European Sociological Review*, 27, 4, 469–486.
- KOBAYASHI, A., PRESTON, V. (2007): Transnationalism through the life course: Hong Kong immigrants in Canada. *Asia Pacific Viewpoint*, 48, 2, 151–167.
- KOLBE, M. (2020): Who liberalizes high-skilled immigration policy and when? Partisanship and the timing of policy liberalization in 19 European states. *Ethnic and Racial Studies*, 21, 1, 1–21.
- KONZETT-SMOLINER, S. (2016): Return migration as a 'family project': Exploring the relationship between family life and the readjustment experiences of highly skilled Austrians. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 42, 7, 1094–1114.

- KOTSI, F., AGIOMIRGIANAKIS, G. M. (2013): Mobility of higher education students in Europe: The south–north differences. *International Journal of Education Economics and Development*, 4, 3, 233–254.
- KÕU, A., WISSEN, L. VAN, DIJK, J. VAN, BAILEY, A. (2015): A Life Course Approach to High-skilled Migration: Lived Experiences of Indians in the Netherlands. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41, 10, 1644–1663.
- KRASULJA, N., BLAGOJEVIĆ, M. V., RADOJEVIĆ, I. (2016): Brain drain, the positive and negative aspects of the phenomenon. *Ekonomika*, 62, 3, 131–142.
- KULU, H. (2008): Fertility and Spatial Mobility in the Life Course: Evidence from Austria. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 40, 3, 632–652.
- KUMAR, P. (2007). Providing the Providers — Remediating Africa’s Shortage of Health Care Workers. *New England Journal of Medicine*, 356, 25, 2564–2567.
- LAOIRE, C. N. (2008): ‘Settling back’? A biographical and life-course perspective on Ireland’s recent return migration. *Irish Geography*, 41, 2, 195–210.
- LAUDEL, G. (2005): Migration Currents Among the Scientific Elite. *Minerva*, 43, 4, 377–395.
- LEE, Y. S., CHAUDHURI, A., YOO, G. J. (2015). Caring from Afar: Asian H1B Migrant Workers and Aging Parents. *Journal of Cross-Cultural Gerontology*, 30, 3, 319–331.
- LEPORE, S. (1986): Problems confronting migrants and members of their families when they return to their country of origin. *International Migration* (Geneva, Switzerland), 24, 1, 95–112.
- LESJAK, M., JUVAN, E., INESON, E. M., YAP, M. H. T., AXELSSON, E. P. (2015): Erasmus student motivation: Why and where to go? *Higher Education*, 70, 5, 845–865.
- LEUNG, M. W. H. (2015): Engaging a temporal–spatial stretch: An inquiry into the role of the state in cultivating and claiming the Chinese knowledge diaspora. *Geoforum*, 59, 187–196.
- LEVITT, P. (1998): Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion. *International Migration Review*, 32, 4, 926–948.
- LEY, D. (2010): *Millionaire Migrants: Trans-Pacific Life Lines*. John Wiley and Sons, Chichester.
- LEY, D., KOBAYASHI, A. (2005). Back to Hong Kong: Return migration or transnational sojourn? *Global Networks*, 5, 2, 111–127.

- LINDSTROM, D. P., SAUCEDO, S. G. (2007): The interrelationship between fertility, family maintenance, and Mexico-U.S. migration. *Demographic Research*, 17, 28, 821–858.
- LUIJTEN-LUB, A. (2007): Choices in internationalisation: How higher education institutions respond to internationalisation, europeanisation, and globalisation. Thesis. Diplomová práce. University of Twente, Enschede.
- MARX, K. (1973): *Foundations of the critique of political economy*. Vintage Books, New York.
- MASSEY, D. (1993): Questions of Locality. *Geography*, 78, 2, 142–149.
- MASSEY, D. S., ARANGO, J., HUGO, G., KOUAOUCI, A., PELLEGRINO, A. (1998): *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Clarendon Press, Oxford.
- MAYR, K., PERI, G. (2008): Return Migration as a Channel of Brain Gain. Working Paper Nr. 14039 National Bureau of Economic Research, Cambridge.
- MCNAMARA, D., HARRIS, R. (1997): *Overseas Students in Higher Education: Issues in Teaching and Learning*. Routledge, London.
- MIKOLAI, J., LYONS-AMOS, M. (2017): Longitudinal methods for life course research: A comparison of sequence analysis, latent class growth models, and multi-state event history models for studying partnership transitions. *Longitudinal and Life Course Studies*, 8, 2, 191–208.
- MILLARD, D. (2005): The Impact of Clustering on Scientific Mobility. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 18, 3, 343–359.
- MILLER, S. J. (1976): Family life cycle, extended family orientations, and economic aspirations as factors in the propensity to migrate. *The Sociological Quarterly*, 17, 3, 323–335.
- MORANO-FOADI, S. (2005): Scientific Mobility, Career Progression, and Excellence in the European Research Area. *International Migration*, 43, 5, 133–162.
- MUSSELIN, C. (2004): Towards a European Academic Labour Market? Some Lessons Drawn from Empirical Studies on Academic Mobility. *Higher Education*, 48, 1, 55–78.
- NEWLAND, K., AGUNIAS, D. R., TERRAZAS, A., INTRODUCTION, I. (2008): *Learning by doing: Experiences of circular migration*. Immigration Policy Institute, Washington DC.

- NGUYEN, D. P., VICKERS, M., LY, T. M. C., TRAN, M. D. (2016): Internationalizing Higher Education (HE) in Vietnam: Insights from Higher Education leaders – an exploratory study. *Education + Training*, 58, 2, 193–208.
- NGUYEN, M. L. T. (2012): Vietnamese Students' Transitions in Study Abroad Programs. *Australian Journal of Career Development*, 21, 3, 13–22.
- NGUYEN, O. O. T. K., BALAKRISHNAN, V. D. (2020): International students in Australia – during and after COVID-19. *Higher Education Research Development*, 39, 7, 1372–1376.
- NICKEL, S. (Ed.). (2011): *Der Bologna-Prozess aus Sicht der Hochschulforschung: Analysen und Impulse für die Praxis*. CHE, Centrum für Hochschulentwicklung, Gütersloh.
- NOVAK, R., SLATINŠEK, A., DEVETAK, G. (2013): Importance of Motivating Factors for International Mobility of Students. *Organizacija*, 46, 6.
- O'NEIL, K. O. K. (2003): *Brain Drain and Gain: The Case of Taiwan*. Migrationpolicy Org., Duke University Press, Durham.
- ONG, A. (1999): *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*. Duke University Press, Durham, London.
- ORELLANA, M. F., THORNE, B., CHEE, A., LAM, W. S. E. (2001): Transnational Childhoods: The Participation of Children in Processes of Family Migration. *Social Problems*, 48, 4, 572–591.
- PAVOLINI, E., RANCI, C. (2008): Restructuring the welfare state: Reforms in long-term care in Western European countries. *Journal of European Social Policy*, 18, 3, 246–259.
- PLATONOVA, E., FEDOTOVA, O., BOGOMOLOVA, J. (2017): Reasons and Motivation of the Decision Reasons And Motivation Of The Decision-Making Of The Students From Asian Region About The Training In Russian Universities. In: ICERI 2017 Proceedings. IATED, Seville, 6861–6866.
- PLUMMER, K. (2001): *Documents of life 2: An invitation to a critical humanism*. SAGE, London.
- POCOCK, N. J., MCINTOSH, A. J. (2011). The return from travel: A new beginning? *Current Issues in Tourism*, 14, 7, 631–649.
- PORTES, A., CELAYA, A. (2013): Modernization for Emigration: Determinants & Consequences of the Brain Drain. *Daedalus*, 142, 3, 170–184.

- QUISUMBING, A. R. (2003): Household decisions, gender, and development: A synthesis of recent research. International Food Policy Research Institute, Washington.
- RAGHURAM, P. (2013): Theorising the Spaces of Student Migration. *Population, Space and Place*, 19, 2, 138–154.
- RAKOVCOVÁ, D. (2017): Migration plans of the international PhD students. *Geografie*, 122, 1, 45–63.
- RAKOVCOVÁ, D., DRBOHLAV, D. (2021): Examining change in migration strategies over the life course of international PhD students. *Longitudinal and Life Course Studies*, 1–23.
- RANCI, C., PAVOLINI, E. (2015): Not all that glitters is gold: Long-term care reforms in the last two decades in Europe. *Journal of European Social Policy*, 25, 3, 270–285.
- RAVENSTEIN, E. G. (1889): The Laws of Migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, 52, 2, 241–305.
- RESSIA, S. (2010): You have to start from the beginning: The job search experience of skilled dual-career migrant couples. Výzkumná zpráva. Centre for Work, Organisation and Wellbeing and Department of Employment Relations and Human Resources, Griffith University, Queensland.
- RIAÑO, Y. (2021): Understanding brain waste: Unequal opportunities for skills development between highly skilled women and men, migrants and nonmigrants. *Population, Space and Place*, 27, 5, e2456.
- RIZVI, F. (2005): Rethinking “Brain Drain” in the Era of Globalisation. *Asia Pacific Journal of Education*, 25, 2, 175–192.
- ROBERTSON, S. (2011): Cash cows, backdoor migrants, or activist citizens? International students, citizenship, and rights in Australia. *Ethnic and Racial Studies*, 34, 12, 2192–2211.
- ROUSE, R. (1995): Questions of identity: Personhood and collectivity in transnational migration to the United States. *Critique of Anthropology*, 15, 4, 351–380.
- RUBEN, R., VAN HOUTE, M., DAVIDS, T. (2009): What Determines the Embeddedness of Forced-Return Migrants? Rethinking the Role of Pre- and Post-Return Assistance. *International Migration Review*, 43, 4, 908–937.
- SAXENIAN, A. (2007): *The New Argonauts: Regional Advantage in a Global Economy*. Harvard University Press, Cambridge.

- SHACHAR, A. (2006): The Race for Talent: Highly Skilled Migrants and Competitive Immigration Regimes. SSRN Scholarly Paper, ID 883739. Social Science Research Network, New York.
- SHELLER, M., URRY, J. (2006): The new mobilities paradigm. *Environment and Planning A*, 38, 2, 207–226.
- SHEN, W., WANG, C., JIN, W. (2016): International mobility of PhD students since the 1990s and its effect on China: A cross-national analysis. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 38, 3, 333–353.
- SHINOZAKI, K. (2014): Career Strategies and Spatial Mobility among Skilled Migrants in Germany: The Role of Gender in the Work-Family Interaction. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 105, 5, 526–541.
- SMIT, B. (2002): Atlas.ti for qualitative data analysis: Research paper. *Perspectives in Education*, 20, 3, 65–75.
- SMIT, B. (2001): How primary school teachers experience education policy change in South Africa. *Perspectives in Education*, 19, 3, 67–83.
- SOLIMANO, A. (2008): The International Mobility of Talent: Types, Causes, and Development Impact. OUP Oxford, Oxford.
- SOON, J.-J. (2012): Home is Where the Heart Is? Factors Determining International Students' Destination Country upon Completion of Studies Abroad. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38, 1, 147–162.
- SPRING, J. (2014): *Globalization of Education: An Introduction* (2nd ed.). Routledge, New York.
- STANISCUASKI, F., REICHERT, F., WERNECK, F. P., DE OLIVEIRA, L., MELLO-CARPES, P. B., SOLETTI, R. C., ALMEIDA, C. I., ZANDONA, E., RICACHENEVSKY, F. K., NEUMANN, A., SCHWARTZ, I. V. D., TAMAJUSUKU, A. S. K., SEIXAS, A., KMETZSCH, L. (2020): Impact of COVID-19 on academic mothers. *Science*, 368, 6492, 724–724.
- STARK, O., FAN, C. S. (2007): Losses and gains to developing countries from the migration of educated workers: An overview of recent research, and new reflections. Working Paper, No. 116, University of Bonn, Center for Development Research (ZEF), Bonn.
- STURGE, G., BILGILI, Ö., SIEGEL, M. (2016): Migrants' capacity as actors of development: Do skills matter for economic and social remittances? *Global Networks*, 16, 4, 470–489.

- SYMOENS, H. (1992): Mobility. In: Symoens, H. (ed.): A History of the University in Europe: The Universities in the Middle Ages. Cambridge University Press, Cambridge, 280–305.
- TEICHLER, U. (2009): Internationalisation of higher education: European experiences. *Asia Pacific Education Review*, 10, 1, 93–106.
- THOMAS, M. J., MULDER, C. H., COOKE, T. J. (2017): Linked lives and constrained spatial mobility: The case of moves related to separation among families with children. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 42, 4, 597–611.
- THOMAS, M. H. (2019): Ageing and modernization theory. *Asian Review*, 32, 3, 53–62.
- THONDHLANA, J., GARWE, E. C., WIT, H. DE, GACEL-ÁVILA, J., HUANG, F., TAMRAT, W. (2020): *The Bloomsbury Handbook of the Internationalization of Higher Education in the Global South*. Bloomsbury Publishing, London, New York.
- THORN, K., HOLM-NIELSEN, L. B. (2008). International Mobility of Researchers and Scientists: Policy Options for Turning a Drain into a Gain. In: Solimano, A. (ed.): *The International Mobility of Talent*. Oxford University Press, Oxford, 145–167.
- TOCCHIONI, V., PETRUCCI, A. (2021): Italian PhD students at the borders: The relationship between family background and international mobility. *Genus*, 77, 1, 1–23.
- TRAN, L. T., MARGINSON, S., NGUYEN, N. T. (2014): Internationalization. In: Tran, L. T., Marginson, S. (ed.): *Higher Education in Vietnam: Flexibility, Mobility and Practicality in the Global Knowledge Economy*. Palgrave Macmillan UK, Basingstroke, 127–151.
- TRAN, L. T., PHAM, L. (2016): International students in transnational mobility: Intercultural connectedness with domestic and international peers, institutions and the wider community. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 46, 4, 560–581.
- VALIULIS, A. V. (2015): Higher education internationalisation beyond 2015. *Global Journal of Engineering Education*, 17, 5, 84–90.
- VARGHESE, N. V. (2008): Globalization of higher education and cross-border student mobility. International Institute for Educational Planning, UNESCO, Paris.

- VEIGA, A., AMARAL, A. (2006): The open method of coordination and the implementation of the Bologna process. *Tertiary Education and Management*, 12, 4, 283–295.
- VERBIK, LINE, LASANOWSKI, V. (2007): International student mobility: Patterns and trends. *World Education News and Reviews*, 20, 10, 1–16.
- VERTOVEC, S. (1999): Conceiving and researching transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 22, 2, 447–462.
- VLASE, I., VOICU, B. (2018): *Gender, Family, and Adaptation of Migrants in Europe – A Life Course Perspective*. Springer International Publishing, Cham.
- WATERS, J. L. (2006): Geographies of cultural capital: Education, international migration and family strategies between Hong Kong and Canada. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 31, 2, 179–192.
- WATERS, J. L. (2005): Transnational family strategies and education in the contemporary Chinese diaspora. *Global Networks*, 5, 4, 359–377.
- WATERS, J. L. (2002): Flexible families? “Astronaut” households and the experiences of lone mothers in Vancouver, British Columbia. *Social & Cultural Geography*, 3, 2, 117–134.
- WEBER, M., KALBERG, S. (2013): *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Routledge, New York.
- WENDE, M. V. D. (2015): International Academic Mobility: Towards a Concentration of the Minds in Europe. *European Review*, 23, S1, 70–88.
- WHISLER, R. L., WALDORF, B. S., MULLIGAN, G. F., PLANE, D. A. (2008): Quality of Life and the Migration of the College-Educated: A Life-Course Approach. *Growth and Change*, 39, 1, 58–94.
- WILDAVSKY, B. (2010): *The great brain race: How global universities are reshaping the world*. Princeton University Press, Princeton.
- WILLIAMS, A. M. (2007): International labour migration and tacit knowledge transactions: A multi-level perspective. *Global Networks*, 7, 1, 29–50.
- WU, C., WILKES, R. (2017): International students’ post-graduation migration plans and the search for home. *Geoforum*, 80, 123–132.
- XU, X. (2020): The Impact of the COVID-19 Pandemic on Global Research. *International Higher Education*, 22, 4, 18–19.

- ZHAI, Y., DU, X. (2020): Mental health care for international Chinese students affected by the COVID-19 outbreak. *The Lancet. Psychiatry*, 7, 4, 22–22.
- ZHAN, S., ZHOU, M. (2020): Precarious Talent: Highly skilled Chinese and Indian immigrants in Singapore. *Ethnic and Racial Studies*, 43, 9, 1654–1672.
- ZHANG, Q., HE, Y.-J., ZHU, Y.-H., DAI, M.-C., PAN, M.-M., WU, J.-Q., ZHANG, X., GU, Y.-E., WANG, F.-F., XU, X.-R., QU, F. (2020). The evaluation of online course of Traditional Chinese Medicine for MBBS international students during the COVID-19 epidemic period. *Integrative Medicine Research*, 9, 3, 14–44.
- ZHOU, J. (2015): International students' motivation to pursue and complete a Ph.D. in the U.S. *Higher Education*, 69, 5, 719–733.

DALŠÍ ZDROJE DAT

- Annual Report Wageningen UR (2011): Wageningen University. Wageningen, <https://issuu.com/wageningenur/docs/jaarverslagwur2011en> (cit. 25. 2. 2016).
- Categories of PhD candidates. Wageningen University. Wageningen, <http://www.wageningenur.nl/en/Education-Programmes/PhD-Programme/Categories-of-PhD-Candidates.htm> (cit. 26. 2. 2016).
- Corporate Brochure WUR (2021): Corporate Brochure of Wageningen University and Research. Wageningen, <https://www.wur.nl/en/show/Corporate-brochure-2021.htm> (cit. 10. 9. 2021).
- EU (2016): Směrnice Evropského Parlamentu a Rady (EU) 2016/801. Evropský parlament; Rada Evropské unie, <https://esipa.cz/sbirka/sbsrv.dll/sb?DR=SB&CP=32016L0801> (cit. 8. 9. 2021).
- European Commission (2021a): The Bologna Process and the European Higher Education Area – Education and Training. European Commission, https://ec.europa.eu/education/policies/higher-education/bologna-process-and-european-higher-education-area_en (cit. 9. 9. 2021).
- European Commission (2021b): Funding programme and open calls. European Commission, https://ec.europa.eu/info/research-and-innovation/funding/funding-opportunities/funding-programmes-and-open-calls_en#cohesionfund (cit. 10. 9. 2021).
- Eurostat (2000): Push and pull factors of international migration, a comparative report. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, <https://www.nidi.nl/shared/content/output/2000/eurostat-2000-theme1-pushpull.pdf> (cit. 9. 12. 2021).
- Eurostat (2018): Learning mobility statistics. Eurostat Statistics Explained, online data code: educ_uoe_mobs, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Learning_mobility_statistics (cit. 10. 9. 2021).
- Education Indicators in Focus – OECD (2021): OECD Institute for Statistics, <https://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/educationindicatorsinfocus.htm> (cit. 5. 5. 2021).
- Fulbright Alumni (2022): Fulbright Alumni, Promoting Mutual Understanding. Bureau of Educational and Cultural Affairs, U.S. Department of State, <https://eca.state.gov/fulbright/fulbright-alumni> (cit. 28. 1. 2022).
- ICEF Monitor (2017): Foreign enrolment in the Netherlands reaches a record high in 2016/17. ICEF Monitor, <https://monitor.icef.com/2017/11/foreign-enrolment-netherlands-reaches-record-high-201617> (cit. 19. 12. 2021).

- IMF (2009): Balance of Payments and International Investment Position Manual. International Monetary Fund, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/bop/2007/pdf/bpm6.pdf> (cit. 12. 9. 2021).
- IND (2021a): Study at University or University of Applied Sciences – Conditions. Immigration and Naturalisation Service (IND), Ministry of Justice and Security, the Netherlands, <https://ind.nl/en/study/Pages/study-at-university.aspx> (cit. 7. 9. 2021).
- IND (2021b): Public Register of Educational Institutions in NL. Immigration and Naturalisation Service (IND), Ministry of Justice and Security, the Netherlands, https://ind.nl/en/Documents/Public_Register_Educational_institutions.pdf (cit. 7. 9. 2021).
- IND (2021c): Required amounts income requirement. Immigration and Naturalisation Service (IND), Ministry of Justice and Security, the Netherlands, https://ind.nl/en/Pages/required-amounts-income-requirement.aspx#Application_residence_permit_study (cit. 7. 9. 2021).
- IOM (2021a): Migration Management. International Organization for Migration IOM, <https://www.iom.int/migration-management> (cit. 17. 9. 2021).
- IOM (2021b): Eighteen Stories from Around the World. Temporary Return of Qualified Nationals – TRQN, International Organization for Migration Nederland, <https://iom-nederland.nl/publicaties/eighteen-stories-from-around-the-world> (cit. 17. 9. 2021).
- ISCED (2011a): International Standard Classification of Education – ISCED. World Bank Education Statistics, <https://datatopics.worldbank.org/education/wRsc/classification> (cit. 14. 9. 2021).
- ISCED (2011b): International Standard Classification of Education. UNESCO Institute for Statistics, <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/international-standard-classification-of-education-isced-2011-en.pdf> (cit. 14. 9. 2021).
- ISF (2021): ISF Awards. International Foundation for Science – IFS, <http://www.ifs.se> (cit. 10. 9. 2021).
- KNAW (2021): Funds and Awards of KNAW. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen – Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, <https://www.knaw.nl/en/awards/funds> (cit. 10. 9. 2021).
- Lisbon Strategy (2021): Glossary: Lisbon Strategy. Eurostat statistics explained, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Lisbon_Strategy (cit. 9. 9. 2021).
- MCSA (2021): MCSA PhD Funding Guide. Marie Skłodowska-Curie Actions – MSCA, <https://www.findaphd.com/funding/guides/marie-skłodowska-curie-actions-msca-phd-funding.aspx> (cit. 10. 9. 2021).
- MŠMT (2021): Boloňský proces. Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR, <https://www.msmt.cz/vzdelavani/vysoke-skolstvi/bolonsky-proces-2> (cit. 8. 12. 2021).

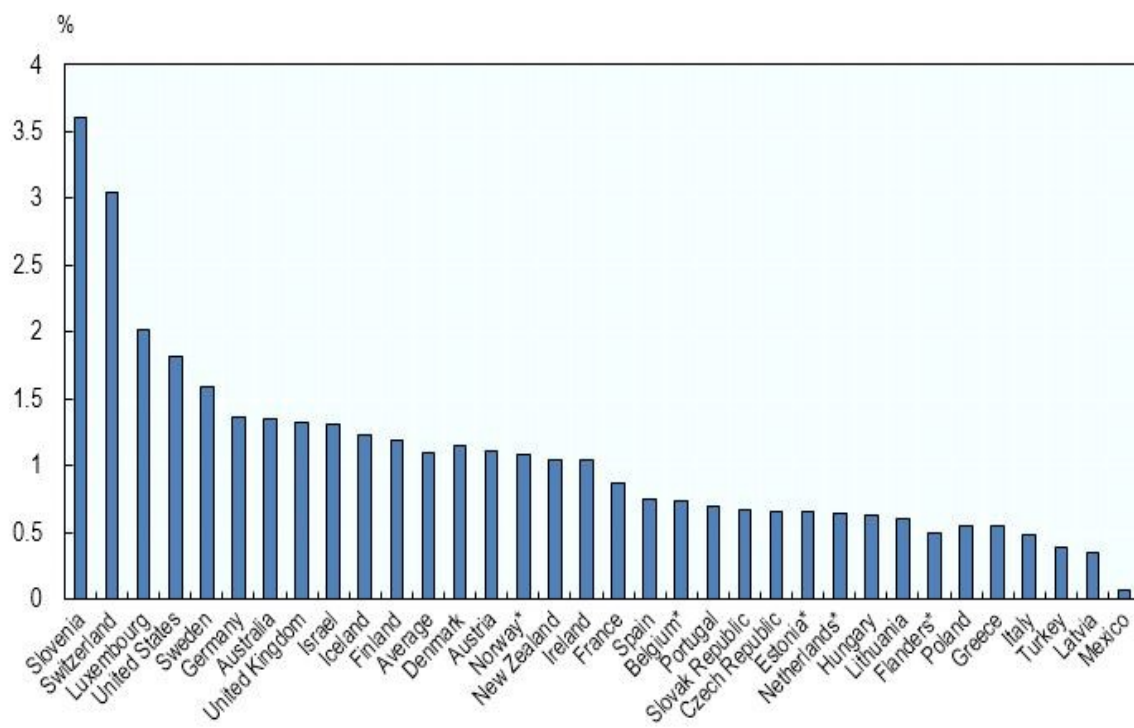
- NUFFIC (2021): Scholarships for studying in the Netherlands and studying abroad. Netherlands organization for international cooperation in higher education, <https://www.nuffic.nl/en/subjects/scholarships> (cit. 10. 9. 2021).
- NUFFIC (2019): Incoming Student Mobility in Dutch Higher Education 2017-2018. Nuffic, <https://www.nuffic.nl/sites/default/files/2020-08/incoming-student-mobility-in-dutch-higher-education-2017-2018.pdf> (cit. 19. 12. 2021).
- NUFFIC (2012): The organisation for internationalisation in education. Neso Activities, <https://www.epnuffic.nl/enEP-Nuffic/internationalisation/neso-activities> (cit. 25. 2. 2016).
- NWO (2021): Find Funding NWO. Netherlands. Netherlands Organisation for Scientific Research, <https://www.nwo.nl/en/find-funding> (cit. 10. 9. 2021).
- OECD 2021. (n.d.). Education Indicators in Focus - OECD. Organisation for Economic Co-operation and Development, <https://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/education-indicators-in-focus.htm> (cit. 5. 5. 2021).
- OECD (2019): Education at a Glance 2019 : OECD Indicators. Organisation for Economic Co-operation and Development, <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/17d19cd9-en/index.html?itemId=/content/component/17d19cd9-en> (cit. 11. 9. 2021).
- OECD (2018): Work on careers of doctorate holders. OECD, <https://www.oecd.org/innovation/inno/careers-of-doctorate-holders.htm> (cit. 17.12. 2021)
- OECD. (2008): The Global Competition for Talent. Mobility of the highly skilled. OECD Publishing, http://www.oecd-ilibrary.org/employment/the-global-competition-for-talent_9789264047754-en (cit. 9. 9. 2021).
- PHD (2021): Informace o studiu Ph.D. – PHD – Doktorské studium. Univerzita Karlova, <https://phd.cuni.cz/PHD-58.html> (cit. 14. 9. 2021).
- PhD Funding (2021): PhD Funding and Financial Support. Wageningen University and Research, <https://www.wur.nl/en/Education-Programmes/PhD-Programme/PhD-Funding-Financial-Support.htm> (cit. 10. 9. 2021).
- QS World University Rankings (2020): Top Universities. QS Top Universities, <https://www.topuniversities.com/university-rankings/university-subject-rankings/2020/agriculture-forestry> (cit. 10. 12. 2021).
- Remittances (2021): Remittances. Migration Data Portal, <https://www.migrationdataportal.org/themes/remittances> (cit. 12. 9. 2021).

- Sociologická encyklopedie (2018): Cyklus životní. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., hlavní editor Zdeněk R. Nešpor, stránka byla naposledy editována 10. 11. 2018, https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Cyklus_%C5%BEivotn%C3%AD (cit. 17. 9. 2021).
- Statista (2021a): Population of the Netherlands in 2020, by age. Statista Research Department, Netherlands Statistic and Facts. <https://www.statista.com/statistics/519754/population-of-the-netherlands-by-age/> (cit. 15. 9. 2021).
- Statista (2021b): Immigration, emigration, and migration balance in the Netherlands from 2009 to 2020. Statista Research Department, Netherlands Statistic and Facts, Society and Demographics, <https://www.statista.com/statistics/525434/netherlands-total-immigration-total-emigration-and-migration-balance/> (cit. 15. 9. 2021).
- Statistica (2021): Total number of international PhD students in the Netherlands from 2006 to 2016. Statista Research Department, <https://www.statista.com/statistics/806557/number-of-international-phd-students-in-the-netherlands> (cit. 8. 9. 2021).
- Studyportals (2014): International Student Satisfaction in the Netherlands 2014. Studyportals, <https://studyportals.com/intelligence/international-student-satisfaction/international-student-satisfaction-in-europe-2014/studyportals-international-student-satisfaction-awards-2014-netherlands> (cit. 19. 12. 2021).
- Times Higher Education World University Rankings. 2019. Times Higher Education (THE), <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2020/world-ranking>. (cit. 10. 12. 2021).
- UFW Annual report (2020): Annual Report of the Wageningen University Fund. Wageningen, https://issuu.com/universityfundwageningen/docs/annual_report_ufw_2020 (cit. 10. 9. 2021).
- UJC (2021): Ph.D. - Internetová jazyková příručka. Ústav pro jazyk český – Akademie věd České republiky, <https://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=Ph.D>. (cit. 13. 9. 2021).
- UN (2019): International Migration 2019, https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/wallchart/docs/MigrationStock2019_Wallchart.pdf (cit. 1. 12. 2021).
- UNESCO 2015: Internationally mobile student. The UIS Glossary, <http://glossary.uis.unesco.org/glossary/en/home> (cit. 9. 2. 2022)
- UNESCO (2013): Global Flow of Tertiary-Level Students, <http://glossary.uis.unesco.org/Education/Pages/international-student-flow-viz.aspx> (cit. 8. 2. 2017).
- UNHCR (2019): Stepping up: Refugee Education in Crisis - 2019 Report – UNHCR, <https://www.unhcr.org/steppingup> (cit. 20. 8. 2021).
- US Fulbright Program (2022): Fulbright Community, Alumni. Fulbright U.S. Student Program, <https://us.fulbrightonline.org/alumni> (cit. 28. 1. 2022).

- VSNU (2017): Factsheet - Taalbeleid universiteiten. VSNU – Vereniging van Universiteiten, Association of Universities the Netherlands, <https://www.universiteitenvannederland.nl/files/documenten/Factsheets/Factsheet%20Taalbeleid.pdf> (cit. 20. 12. 2021).
- WESP Country Classification (2014): World Economic Situation and Prospects. United Nations, http://www.un.org/en/development/desa/policy/wesp/wesp_current/2014wesp_country_classification.pdf (cit. 24. 9. 2016).
- World Bank. (2007): Global Monitoring Report 2007: Confronting the Challenges of Gender Equality and Fragile States. The World Bank and International Monetary Fund. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-6975-3> (cit. 18. 12. 2021).
- WTO (2021): General Agreement on Trade in Services – GATS. World Trade Organisation, https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/gatsintr_e.htm (cit. 9. 9. 2021).
- WUR (2021a): The funds of the University Fund Wageningen. Wageningen University and Research, <https://www.wur.nl/en/Benefactors/Areas-to-support/The-funds-of-the-University-Fund-Wageningen.htm> (cit. 10. 9. 2021).
- WUR (2020): Facts and figures about Wageningen University and Research. Wageningen University and Research, <https://www.wur.nl/en/About-WUR/Facts-and-figures-about-Wageningen-University-Research.htm> (cit. 10. 9. 2021).

PŘÍLOHY

Příloha 1: Podíl držitelů titulu Ph.D. v populaci (ve věkovém rozmezí 25–64 let) v roce 2017

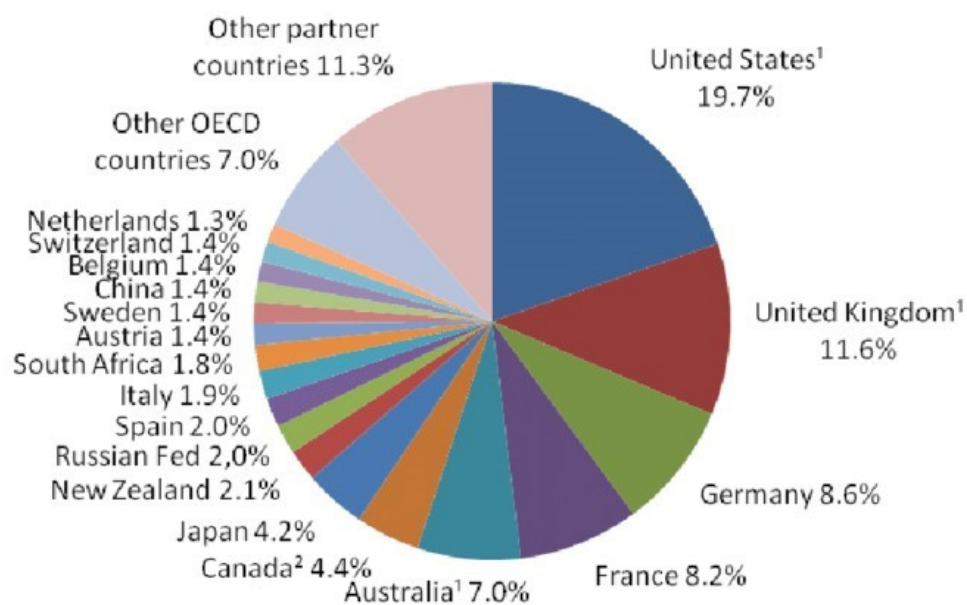
Zdroj: OECD (2018)

Příloha 2: Mezinárodní standardní klasifikace vzdělávání ISCED

Kategorie ISCED	Typ úrovně vzdělávání	Poznámka
ISCED 0	vzdělávání v raném dětství	pro děti do 3 let, dále školky a podobně
ISCED 1	základní vzdělávání	základní školy a podobné
ISCED 2	nižší střední vzdělání	druhý stupeň základní školy (třída 5–10), orientační stáže a podobné
ISCED 3	vyšší sekundární vzdělávání	gymnázia, střední školy, obecně třídy 10–13 a podobné
ISCED 4	postsekundární neterciární vzdělávání	různé program vedoucí k získání certifikátů a k rekvalifikacím
ISCED 5	krátkodobé terciární vzdělávání	krátkodobé řemeslné kurzy do 880 hodin
ISCED 6	bakalářský stupeň nebo rovnocenný stupeň terciárního vzdělání	bakalářské stadium, technické a obchodní školy
ISCED 7	magisterský titul nebo odpovídající úroveň terciárního vzdělání	magisterská studia
ISCED 8	doktorský titul nebo odpovídající úroveň terciárního vzdělání	akademický stupeň, doktorská studia

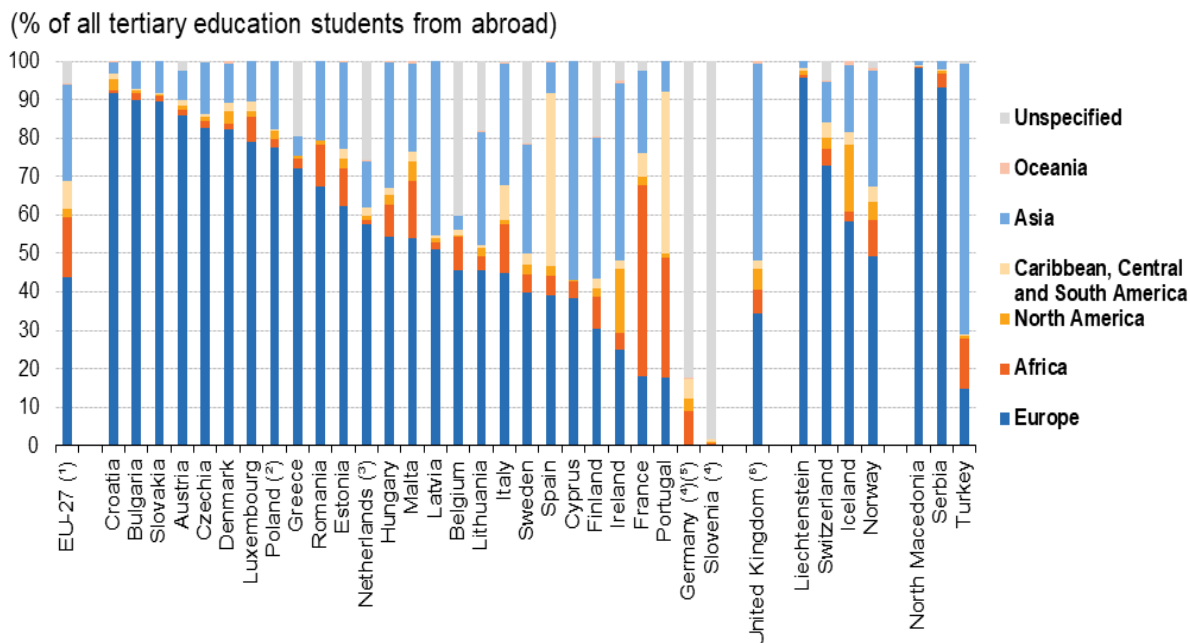
Zdroje: ISCED (2011a), ISCED (2011b)

**Příloha 3: Distribuce zahraničních studentů v terciárním vzdělávání
podle hostitelských zemí v roce 2007**

Zdroj: Kotsi, Agiomirgianakis (2013)

Příloha 4: Podíl zahraničních studentů terciárního vzdělávání podle kontinentu původu v roce 2018

Zdroj: Eurostat (2018)

Poznámky: V grafu jsou uvedeny podíly ze všech zahraničních studentů v terciárním vzdělávání. Údaje vychází ze země obvyklého bydliště, pokud není uvedeno jinak. Údaje na základě země, ve které bylo zakončeno vyšší středoškolské vzdělání jsou uvedeny v případě Belgie, Bulharska, Česka, Dánska, Německa, Řecka, Chorvatska, Kypru, Litvy, Malty, Nizozemska, Rakouska, Polska (s výjimkou doktorského stupně studia), Portugalska, Finska, Islandu, Norska a Švýcarska. Podle země občanství jsou údaje uvedeny v případě Španělska (pro krátkodobé terciární vzdělávání), Lotyšska, Lucemburska a Polska (pro doktorské studium nebo jeho ekvivalent). Na základě země, ve které bylo vydáno vysvědčení o zdárném zakončení vyššího středoškolského vzdělání a na základě země občanství jsou údaje uvedeny v případě Francie. Další kritéria: v případě Švédska. Žádné informace o kritériích nebyly poskytnuty v případě Maďarska a Rumunska. Pořadí zemí je uvedeno podle procentního podílu mobilních studentů z Evropy.

⁽¹⁾ Kromě Nizozemska.

⁽²⁾ Odhady.

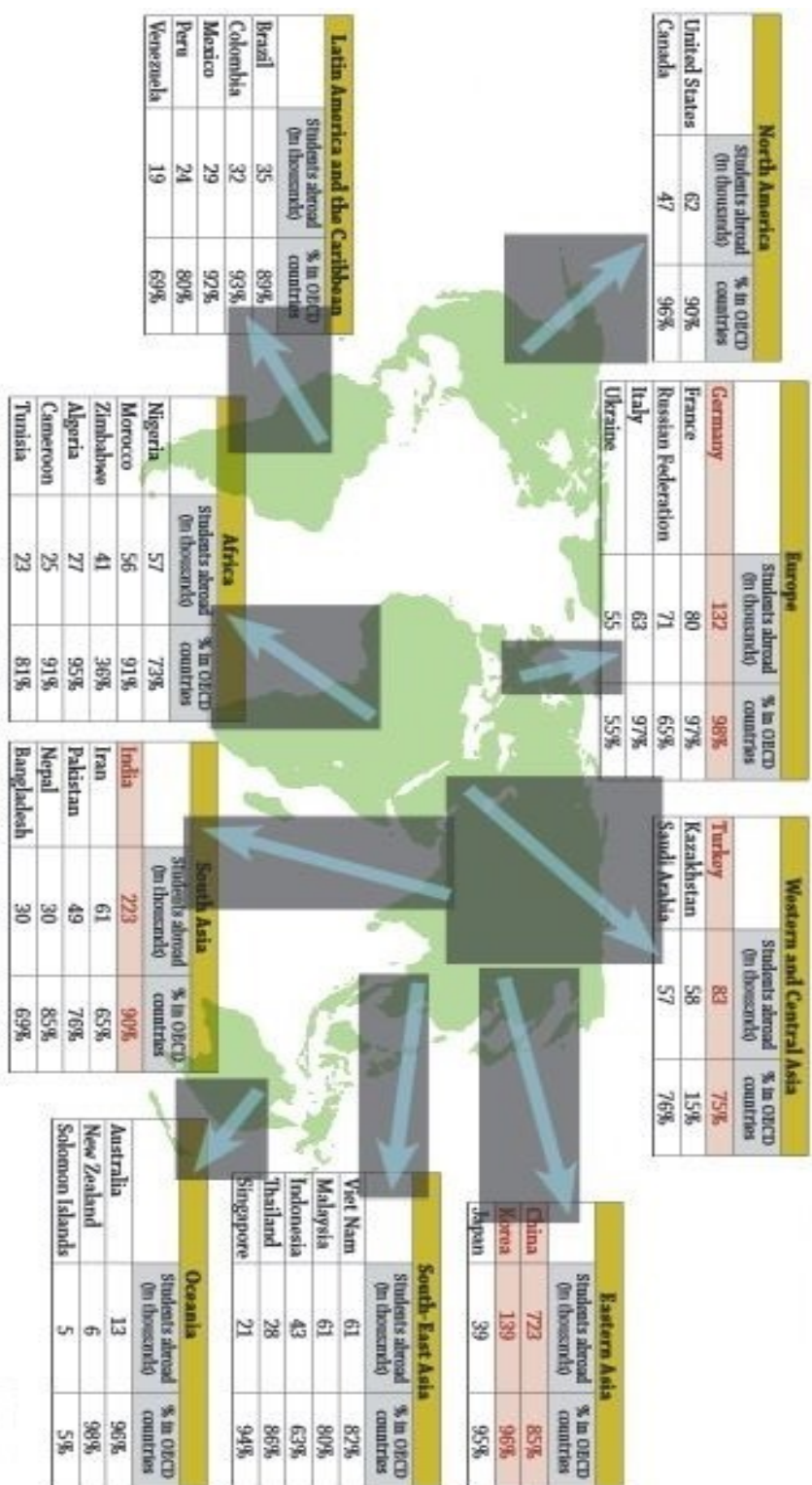
⁽³⁾ 2015.

⁽⁴⁾ Evropa a Asie: nejsou dostupné odděleně: zahrnuty v nespecifikovaných.

⁽⁵⁾ Doktorské studium nebo jeho ekvivalent: podíly zaokrouhleny na nejbližší stovku.

⁽⁶⁾ Krátkodobé terciární vzdělávání: nezahrnuje odborné profesní programy.

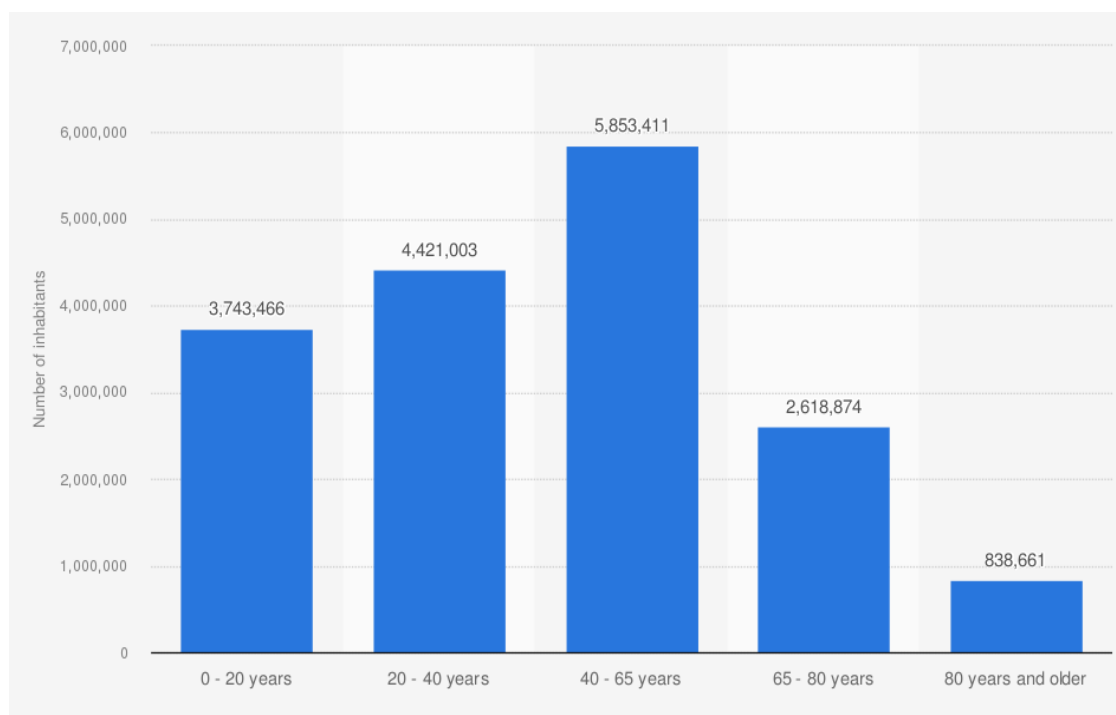
Příloha 5: Hlavní země původu zahraničních studentů podle regionů světa v roce 2011

Zdroj: Education Indicators in Focus – OECD (2021)

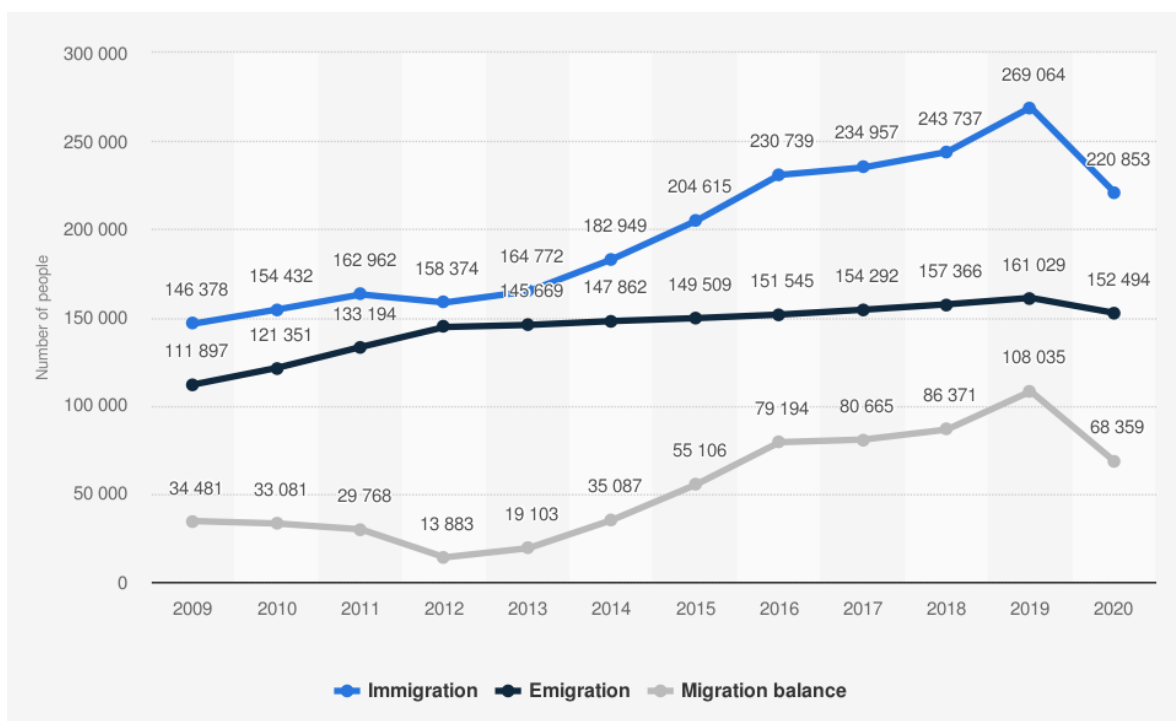
Poznámka: Červeně jsou vyznačeny země s nejvyššími počty vyjíždějících studentů.

Příloha 6: Obyvatelstvo Nizozemska podle věku v roce 2020

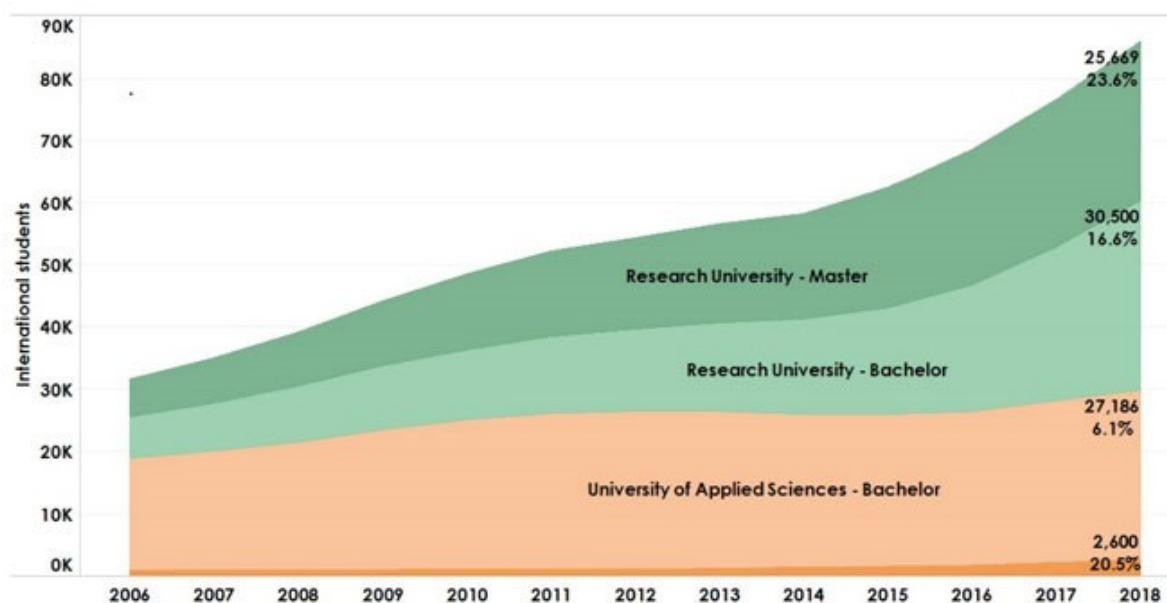
Zdroj: Statista (2021a)

Příloha 7: Imigrace, emigrace a migrační saldo v Nizozemsku v letech 2009–2020

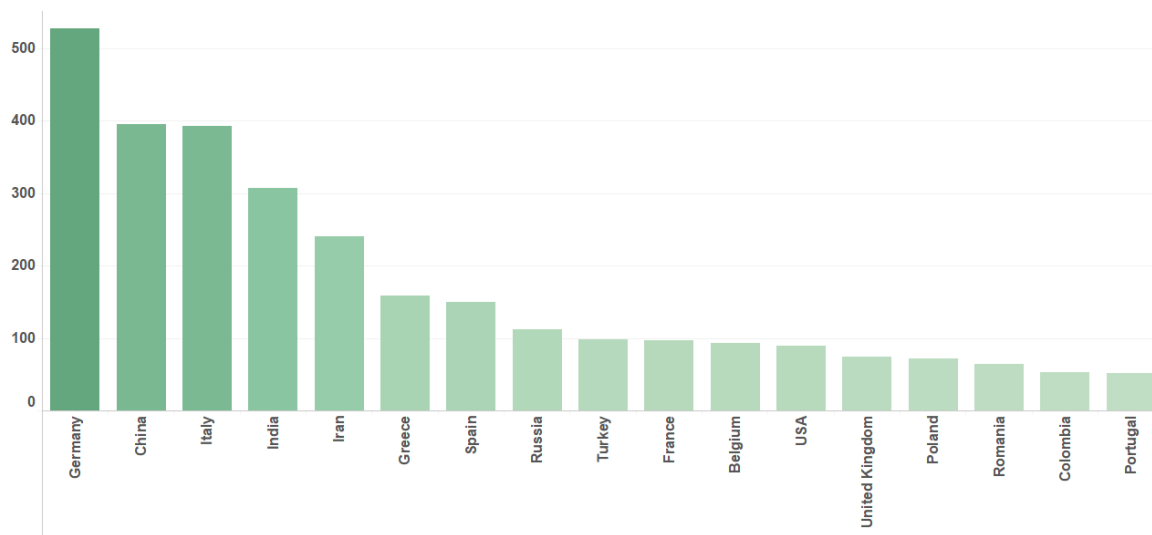
Zdroj: Statista (2021b)

Příloha 8: Celkový počet zahraničních vysokoškolských studentů v Nizozemsku v letech 2006–2018 (podle typu instituce a úrovně studia)

Zdroj: NUFFIC (2019)

Příloha 9: Nejčtenější občanství Ph.D. studentů v Nizozemsku v roce 2016

Zdroje dat: VSNU (2017), NUFFIC (2019)

Poznámka: zahrnuti jsou Ph.D. studenti registrovaní jako zaměstnanci (bezoldigd) v NL

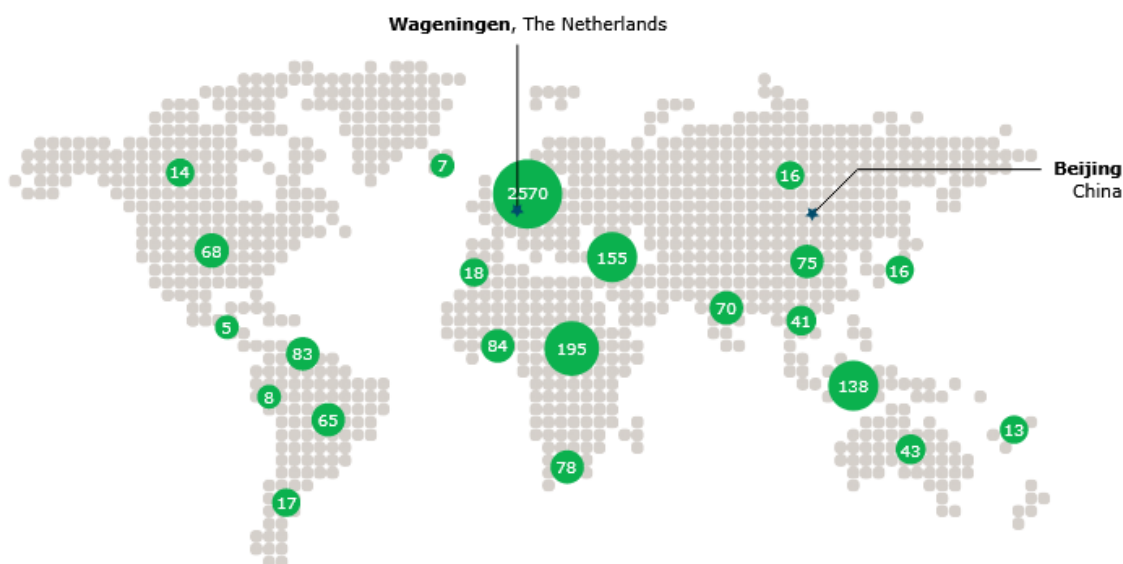
Příloha 10: Možnosti stipendií pro Ph.D. studenty poskytovaných Evropskou komisí

Název programu	Informace o poskytovaných stipendiích
Horizont Evropa (<i>Horizon Europe</i>)	- Tento program EU pro výzkum a inovace na období 2021–2027 má rozpočet 95,5 miliardy eur. - Program řeší změnu klimatu, pomáhá dosahovat cílů udržitelného rozvoje OSN a podporuje konkurenceschopnost a růst EU. - Program usnadňuje spolupráci a posiluje dopad výzkumu a inovací na rozvoj, podporu a provádění politik EU při řešení globálních výzev. Podporuje vytváření a lepší šíření vynikajících znalostí a technologií. - Vytváří pracovní místa, plně zapojuje talentované pracovníky EU, posiluje hospodářský růst, podporuje konkurenceschopnost průmyslu a optimalizuje dopad investic v rámci posíleného Evropského výzkumného prostoru.
Program EU v oblasti zdraví (<i>The third EU Health Programme</i>)	- Tento program s rozpočtem 449,4 milionu EUR je hlavním nástrojem Evropské komise pro provádění strategie EU v oblasti zdraví.
Fond soudržnosti (<i>The Cohesion Fund</i>)	- Tento fond je určen zemím EU, jejichž hrubý národní důchod na obyvatele je nižší než 90 % průměru EU. - Cílem tohoto fondu je snižovat hospodářské a sociální rozdíly a podporovat udržitelný rozvoj.
Program Životní prostředí a opatření v oblasti klimatu (<i>Environment and climate action – LIFE</i>)	- Tento program je finančním nástrojem EU na podporu projektů v oblasti životního prostředí, ochrany přírody a opatření v oblasti klimatu v celé EU. - Od roku 1992 bylo z programu LIFE spolufinancováno více než 4500 projektů.
Program na podporu strukturálních reforem (<i>Structural Reform Support Programme –SRSP</i>)	- Tento program EU poskytuje všem zemím EU na míru šitou podporu pro jejich institucionální a správní reformy a reformy podporující růst.
Evropský fond pro regionální rozvoj (<i>European Regional Development Fund – ERDF</i>)	- Cílem tohoto fondu je posílit hospodářskou a sociální soudržnost v Evropské unii odstraněním nerovnováhy mezi jejími regiony. - ERDF zaměřuje své investice na několik klíčových prioritních oblastí, včetně inovací a výzkumu.
Evropský sociální fond (<i>European social fund – ESF</i>)	- Poskytuje stipendia vynikajícím akademickým žadatelům k rozvoji jejich znalostně-ekonomických dovedností. Podporuje kandidáty, aby se účastnili výzkumných projektů v různých oblastech.
Evropský zemědělský fond pro rozvoj venkova (<i>European agricultural fund for rural development – EAFRD</i>)	- Podporuje projekty výzkumníků v oblastech zemědělství, lesnictví, životního prostředí, hospodaření s přírodními zdroji, v udržitelném rozvoji a ekonomii venkova.

Evropský námořní a rybářský fond <i>(European maritime and fisheries fund – EMFF)</i>	- Tento fond se zaměřuje financování projektů se zaměřením na kvalitu života podél evropských pobřeží ve spojitosti s udržitelným rybolovem a podporou pobřežních komunit při diverzifikaci jejich hospodářství.
Výzkumný fond pro uhlí a ocel <i>(Research Fund for Coal and Steel – RFCS)</i>	- Fond podporuje výzkumné projekty v odvětvích uhlí a oceli. - Každý rok je univerzitám, výzkumným střediskům a soukromým společnostem na financování projektů k dispozici přibližně 55 milionů eur (47,7 milionu eur za rok 2015).

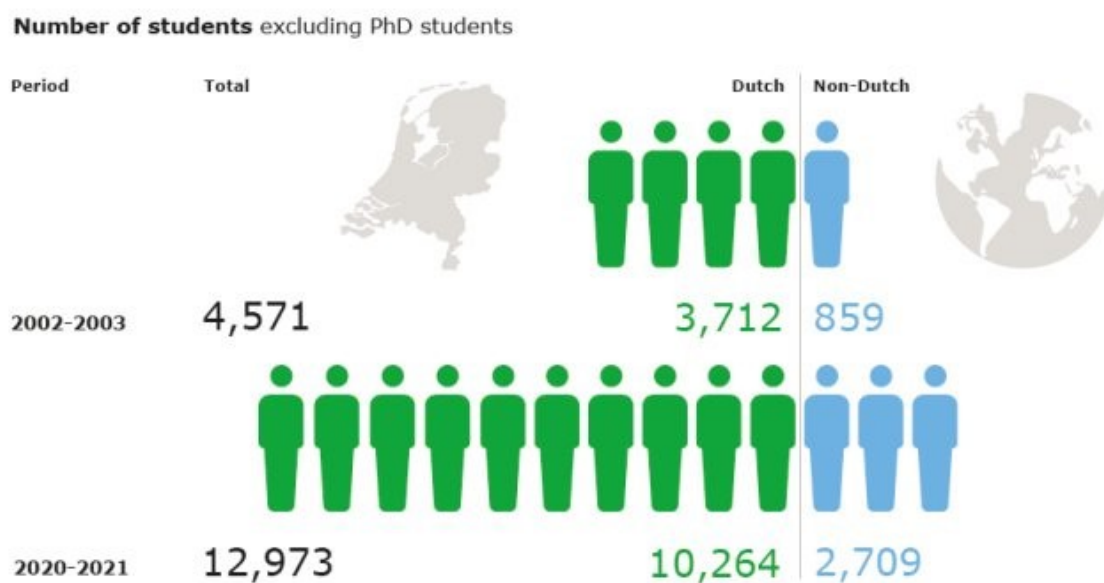
Zdroj: European Commission (2021)

Příloha 11: Aktivita zaměstnanců Wageningen University ve světě – partneři výzkumných programů v roce 2021

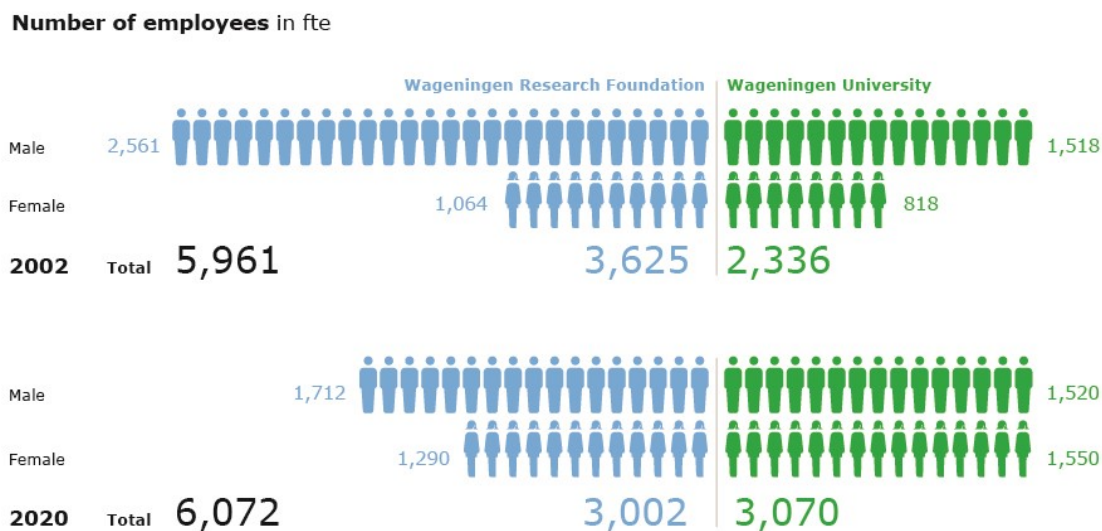
Zdroj: Corporate Brochure WUR (2021)

Příloha 12: Počet studentů na Wageningen University v letech 2002–2023 a 2020–2021

Zdroj: převzato z WUR (2020)

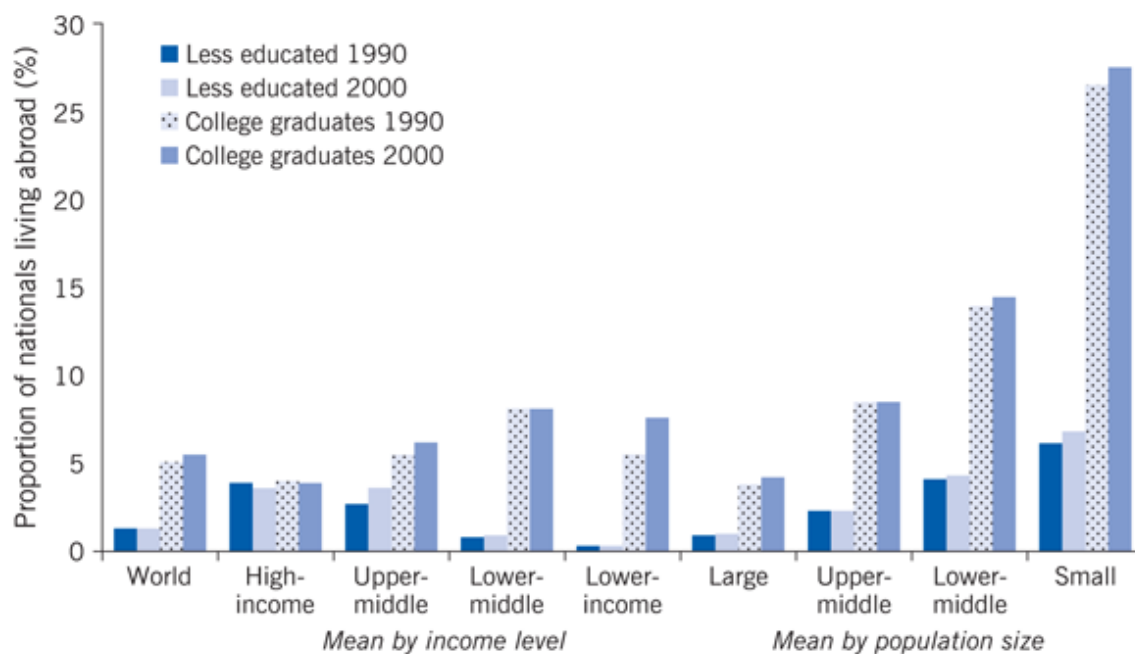
Příloha 13: Počet a pohlaví zaměstnanců na Wageningen University v letech 2002 a 2020

Zdroj: Corporate Brochure WUR (2021)

Poznámka: „in fte“ – znamená in full-time equivalent – odpovídá tedy zaměstnaným na plný úvazek

Příloha 14: Míra odlivu mozků v závislosti na ekonomickém rozvoji a počtu obyvatel v domovské zemi v letech 1990 a 2000

Zdroj: Docquier, Lowell, Marfouk (2009)

Příloha 15: Úvodní kontaktní e-mail pro získávání informantů pro hloubkové rozhovory – v původním znění v angličtině

Dear ... (name of student),

I am a PhD human geography student from Czech Republic. I am currently making research at WU about student mobility and migration. For this qualitative research I am collecting different stories of international students in Wageningen (migration experiences, motivations and plans).

I would really like to hear your story. Would you be interested in participating in my research? I would like to ask you, if we could meet for an interview, which would take about one hour. I assure you that all the information you provide will be treated strictly confidential.

Which day and time would suit you the best?

Thank you very much in advance for your time and for your reply.

I hope to meet you in person soon.

Best regards,

Dana Rakovcová

Dana Rakovcová

PhD student, Department of Social Geography and Regional Development,

Faculty of Science, Charles University in Prague, e-mail: dana.rakovcova@gmail.com

Příloha 16: Úvodní kontaktní e-mail pro získávání informantů pro hloubkové rozhovory – v přeloženém znění v češtině

Vážená/vážený ... (jméno studentky či studenta),

jsem studentka doktorského studia sociální geografie z České republiky. V současné době provádím na WU výzkum o mobilitě a migraci studentů. Pro tento kvalitativní výzkum shromažďuji různé příběhy zahraničních studentů ve Wageningenu (zkušenosti s migrací, motivace a plány).

Moc ráda bych si vyslechla i Váš příběh. Měla/měl byste zájem podílet se na mém výzkumu? Ráda bych vás požádala, zda bychom se mohli sejít k rozhovoru, který by trval přibližně jednu hodinu. Který den a jaký čas by Vám nejlépe vyhovoval? Ujišťuji Vás, že se všechny Vámi poskytnutými údaji bude zacházeno dle výzkumné etiky jako s přísně důvěrnými.

Který den a čas by Vám k rozhovoru nejvíce vyhovoval?

Předem Vám velmi děkuji za Váš čas a za Vaši odpověď.

Doufám, že se brzy setkáme osobně.

S pozdravem

Dana Rakovcová

Dana Rakovcová

doktorandka na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje,

Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze, e-mail: dana.rakovcova@gmail.com

Příloha 17: Okruh otázek k polostrukturovaným rozhovorům v první části tohoto výzkumu

Zkoumaných Ph.D. studentů jsem se (jako autorka výzkumu) v polostrukturovaných hloubkových rozhovorech osobně ptala na otázky související s hlavním tématem výzkumu, tedy na jejich migrační plány, případné myšlenky na návratovou migraci a související ovlivňující faktory. Toto jsou okruhy otázek, které dávaly rozhovorům strukturu a hlavní nit, na základě které jsem dále stavěla individuálními navazujícími otázkami (které vyplývaly z průběhu rozhovoru) v souvislosti s konkrétními výpověďmi zkoumaných studentů:

- Jaké hlavní faktory ovlivňují Vaše migrační rozhodování?
 - Co usnadňuje nebo komplikuje Váš případný návrat do Vaší země původu?
- V jaké životní fázi se nacházíte?
 - Máte dlouhodobého partnera či partnerku?
 - Máte děti?
 - Ovlivňuje nějak rodina vaše migrační plány? A jak?
 - Souvisí vaše migrační plány s vašimi rodiči? A jak?
- Cítíte v souvislosti s vašimi migračními plány nějaké závazky či odpovědnosti?
- Jaká je Vaše konkrétní výzkumná specializace?
 - Souvisí tato specializace nějak s vaší zemí původu? A jak?
- Ovlivňuje nějak studijní pobyt na WU Vaše postoje či hodnoty? A jak?
- Jaký je v současnosti Váš migrační plán do budoucna?
 - Jak jistí si jste naplněním tohoto plánu?
 - Co by Váš migrační plán mohlo změnit?

**Příloha 18: Základní struktura e-mailové korespondence
se zkoumanými Ph.D. studenty v dalších fázích longitudinálního výzkumu
– v původním znění v angličtině**

Zde uvádím pro představu pouze základní kostru korespondence v navazujících fázích longitudinálního výzkumu. Ovšem konkrétní otázky se v individuálních e-mailech lišily v návaznosti na předchozí výpovědi a konkrétní situace zkoumaného Ph.D. studenta. Skutečné konkrétní znění jednotlivých otázek v rámci návazné e-mailové korespondence tedy mělo mnohem osobnější charakter a konkrétnější podobu, odkazovalo na detaily informantem dříve sdílené individuální migrační zkušenosti a otázky byly cíleny více do hloubky.

Dear ... (name of student),

I am Dana, PhD student of human geography from Czech Republic. It has been 2 years since we met for an interview for my student migration research in Wageningen. I hope you are doing fine. Thank you once again for sharing your migration life-story with me. I found the interview very interesting and useful for my research.

I am trying to apply longitudinal approach to collecting the qualitative data (concerning migration experience, motivation and plans) to investigate how the individual situation, motivations and plans develop over time. That is why I contact you once again and I dare to ask you for further cooperation. I would appreciate it a lot, if you could please answer questions below and let me know, how your situation has changed since last time we saw each other.

– Where are you living now?

– How long do you plan to stay at that place?

– What are you doing there?

– Do you have any plans concerning your potential future migration?

– Have your migration plans changed? How and why?

– Could you please identify any factor or experience which is strongly influencing your migration decisions?

– Are there any specific conditions or constraints influencing your current migration situation and plans?

- Are there any constraints, responsibilities or restrictions which make it difficult either to continue abroad or to return to your country of origin?
- Has your professional situation changed? How?
- Has your personal / family situation changed? How?
 - Is your partner or family staying with you now?
 - Is your family influencing your migration decisions? How?
- What is home for you? How do you relate to that?
 - Where is your home? Do you have more homes? What forms home? Did it change?
- Could you describe contacts that you keep with your country of origin?
- How, how often and what about do you communicate with family, friends, colleagues or institutions in your country of origin?
- Is there anything you would like to add? What is important for your personal migration experience? What makes it specific?

*I assure you that all the information you provide will be treated strictly confidential.
I hope to stay in touch with you.
I value your cooperation a lot and thank you for your time and for your answers in advance.*

*Best regards,
Dana Rakovcová*

*Dana Rakovcová
PhD student, Department of Social Geography and Regional Development,
Faculty of Science, Charles University in Prague, e-
mail: dana.rakovcova@gmail.com*

Příloha 19: Základní struktura e-mailové korespondence se zkoumanými Ph.D. studenty v dalších fázích longitudinálního výzkumu – v přeloženém znění v češtině

Vážená/vážený ... (jméno studentky či studenta),

jsem Dana, studentka doktorského studia sociální geografie z České republiky. Před dvěma lety jsme se setkali ve Wageningenu při rozhovoru k mému výzkumu o mobilitě a migraci studentů. Doufám, že se Vám daří dobře. Ještě jednou Vám děkuji, že jste se se mnou podělil/podělila o Váš osobní migrační životní příběh. Rozhovor byl pro mě velmi zajímavý a užitečný pro můj výzkum.

Při sběru kvalitativních dat (týkajících se migračních zkušeností, motivací a plánů) se snažím uplatnit longitudinální přístup a zkoumat, jak se individuální situace, motivace a plány vyvíjejí v čase. Proto se na Vás znovu obracím a dovoluji si Vás požádat o další spolupráci. Velmi bych ocenila, kdybyste mi, prosím, odpověděl/a na níže uvedené otázky a sdělil/a mi, jak se Vaše situace změnila od doby, kdy jsme se viděli naposledy.

- Kde nyní žijete?
 - Jak dlouho plánujete na tomto místě zůstat?
 - Co tam děláte?
- Máte nějaké plány týkající se vaší případné budoucí migrace?
 - Změnily se vaše migrační plány? Jak a proč?
 - Mohl/a byste prosím uvést nějaký faktor nebo zkušenost, která silně ovlivňuje vaše rozhodnutí o migraci?
 - Existují nějaké specifické podmínky nebo omezení, které ovlivňují vaši současnou migrační situaci a plány?
 - Existují nějaká omezení, povinnosti nebo překážky, které vám ztěžují buď pokračování v zahraničí, nebo návrat do země původu?
- Změnila se vaše profesní situace? Jak?
- Změnila se vaše osobní/rodinná situace? Jak?
 - Žije s vámi nyní váš partner/ka nebo rodina?
 - Ovlivňuje vaše rodina vaše rozhodnutí o migraci? Jak?

- Co je pro vás domovem? Jaký pro Vás má domov význam?
 - Kde je váš domov? Máte více domovů? Co tvoří domov? Změnilo se to nějak?
- Mohli byste popsat kontakty, které udržujete se zemí svého původu?
 - Jak, jak často a o čem komunikujete s rodinou, přáteli, kolegy nebo institucemi v zemi původu?
- Chtěl/a byste něco dodat? Co je pro Vaši migrační zkušenosti důležité či unikátní?

Ujišťuji Vás, že se všechny Vámi poskytnutými údaji bude zacházeno dle výzkumné etiky jako s přísně důvěrnými. Doufám, že s vámi zůstanu v kontaktu.
Velmi si vážím Vaší spolupráce a předem děkuji za Váš čas a za Vaše odpovědi.

S pozdravem
Dana Rakovcová

Dana Rakovcová
doktorandka na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje,
Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze, e-mail: dana.rakovcova@gmail.com

Příloha 20: Výpovědi účastníků výzkumu – výňatky v originálním znění v angličtině

Pro citování zde byly vybrány takové výpovědi účastníků výzkumu, které ilustrují závěry prezentované v rámci této práce, které byly použity v rámci kapitoly výsledků a které reflektují v úvodu formulované výzkumné cíle.

„I probably will not come back to Iran. It would be difficult to adopt back to the atmosphere there. I do not limit my future to one country. I can make a use of the good access to scientific resources and good network here in Europe. And it is also still quite close to my family. I want to live in a free country and use my knowledge (informant nr. 1, phase 1).”

„Since my husband has died, it is hard to be back home. It brings me memories of him. Now my family is only me and my children. We can easily move. I like the lifestyle in Wageningen and the opportunities for children in school. But let's see, what the future brings... (informant nr. 2, phase 1).”

„I am 100% sure about my return. I have strong family attachment to my home country and I simply love Kenya. My children are studying there. If they want to study abroad, they can do it later, they need to wait to grow (informant nr. 3, phase 1).”

„I am here to get the experience and get back. I will return for sure. Support of my family has always been most important to me. My parents take care of my son and he will go to school there. I will return for my job and for my family (informant nr. 4, phase 1).”

„Back then, in the beginning, I have chosen the topic for my dissertation in sustainable tourism consciously to improve community life back home in Kenya. And I had so far, no reason to change this specialization. It fits perfectly the environment here in Kenya now. I am happy to utilize the gained knowledge (informant nr. 4, phase 2).”

„I am entering a new phase of my life now and I think that more responsible attitudes belong to it compared to my past. I am now lecturer at university. It feels good that I got the knowledge at the WU and now I can use it to help my country. There was incredible facility (at WU), it helped me to grow professionally, they had very professional approach there, even though I found it a bit too individually focused. But maybe even more important than the gained contacts, social

capital and the knowledge aspect was to get exposed to the highly developed society there. You know, it helped me to grow and improve myself. ... People seem to respect me here. I am involved in tourism-conservation and land-use strategies in Kenya and I want to continue the development contribution from here, that is my mission now. ... I am more useful in Kenya than I would be elsewhere. And this feeling of helping overweighs other not so positive aspects of life in Africa. You know, people here act more in a slow mode, appointments mostly do not work out, people get very late due to public transport limitation and the traffic jam. And the facilities and infrastructure in general is of terrible quality. So work is much less effective compared to Wageningen. ... Anyhow, I try to act morally in my institution here. I try to make responsible decisions now, I think more than before, based not on money at the first place... (informant nr. 4, phase 3)."

„My family wants me being back home. I have 3 small boys there. So, after I return, I can be finally there for my family and continue being a lecturer. That way I will also contribute to the development of my country (informant nr. 6, phase 1)."

„Education is very, very important to me. I have children now and I want them to be educated here in China, to learn the language and to understand the culture they come from. That's why we live here now. But at the same time, studying in Wageningen has opened my eyes and shifted my views in many ways. The attitude they had there inspired me, I find it much more important now than before to protect nature and air quality. That's what I want to pass on and teach to my children. I hope that the situation in China will improve for my children and through my children in the future. I value our traditional Chinese culture, which I want to build on, but at the same time I would like to see more incorporation of nature protection into our culture (informant nr. 7, phase 3)."

„I have always wanted to study and live in Europe. I am experiencing a sense of independence and freedom here. I do what I want. I like the environmental and professional aspects of life in the Netherlands. I think, I can find better job in the future here than in my home country. But maybe, that when I will marry and have kids, I might like to establish and settle in Costa Rica. Family is at the first place for me (informant nr. 9, phase 1)."

„There are some changes in my life now, I have a Swiss boyfriend for one and a half years. I am not sure what to do, if to return or to stay here. For now, I like to spend holidays at home, but I would like to live in Europe for some more time. Maybe once I will get married and have kids,

I might settle in Costa Rica. But who knows? I love to travel and maybe I will end up in a circle possibly migrating again and again. (informant nr. 9, phase 1). ”

„I live still in the Netherlands, finishing my PhD. At this moment I do not have any concrete plans concerning my future migration, but I feel that doors are opened for me if I go back to my home country. I communicate with my family three times a week approximately; with my friends I keep in touch via SMS or social networks on a weekly basis. I want to settle in Costa Rica, marry and have kids once. My family is there and once I start a family, I would like to have my relatives closer then and have a frequent contact with them (informant nr. 9, phase 2). ”

„I am living in San José, Costa Rica now. I am still single; I have no partner and no kids. I am currently living with my parents. I came back to my home country already 1.5 years back because I wanted to try finding a job here, but the strongest factor was being close to my family. It would be difficult to be far away from my parents now as they are not getting any younger and it is important to me to be close to them at this time of their life and mine. And a great advantage is that now that I am here, I see my brothers and nephews almost every weekend. Luckily, I found a job that I like, and I am establishing networks with people working on my field here. I plan to stay here for now, indefinitely (informant nr. 9, phase 3). ”

„I try not to have any plans in advance in my life, let's see which opportunities the future brings to me and I will just follow them (informant nr. 10, phase 1). ”

„I have promised my son to return back home. Only then the real life will start. ... I am not married; my son needs me... (informant nr. 11, phase 1). ”

„My family is in Vietnam, so I have to return, there is no other choice. Shifting to another home, that is not an option for me (informant nr. 12, phase 1). ”

„What made me go abroad was firstly the quality of education in Wageningen. However, it is only now, that I realize that I have somehow learned other broader things on the way. I would say that I am more tolerant now than I used to be. Over there in the Netherlands, I have experienced incredible mix of cultures. The equality level and the great openness in communication that I have experienced there during my stay, somehow imprints itself on you. I put more emphasis on this tolerance approach now generally and i think it could benefit our society here (infomant nr. 12, phase 3). ”

„I am generally very proud of my country. There are many good things about Vietnam and I was looking forward to come back after my studies in Wageningen. But the reality, the day-to-day life can sometimes be very demotivating here. After my return I felt very strongly the limitations which complicate my work and life generally here. There is such a high corruption, bad political structure is not functioning well, some selfish people throw rubbish everywhere... I even sometimes thought about going abroad again. However, I chose that Hanoi is my home. And mostly, my family members helped me, supported me to stay in academia here and not to get depressed (informant nr. 13, phase 2).“

„Home is a place where I will work. Our parents do not live anymore, so their residence and the location of their house are not important any more (informant nr. 14, phase 1).“

„I live happily in Den Haag and work in Haarlem, NL. After finishing my PhD, I was opened to any possibilities regarding work. I was offered a job in the Netherlands, so I stayed here. My partner is Dutch, so this is an incentive to live in the Netherlands. I have been living with my partner for the past 14 years. Going back to Mexico would be completely possible, there are no constraints, there are positions available in my field of specialization, mostly in the academic sector. But I have given priority to my personal life in NL. I do not have a plan to move in the near future. My family is definitely influencing my migration decisions. We are not married, but we decide as a family what is the best for us. My partner's job is in NL, which also plays an important role to keep us in NL (informant nr. 15, phase 3).“

„My specialization is very relevant in my home country. I do my research on the water supply in Malaysia, so I can easily utilize my knowledge after return and bring at least small changes in the techniques of cleaning water (informant nr. 16, phase 1).“

„Being back here brings a new dimension to the mission of my work...as I can see some at least little direct impact on society and policy here... Now I think that my dissertation focus was a good choice back then (informant nr. 16, phase 3).“

„I have to struggle a lot with the rigid structures here. The laboratory is also so much less equipped compared to Wageningen and the work I do is generally much slower and less effective here... but it still makes sense to me, I belong here (Malaysia). I feel obliged to slowly bring some improvements here and this country needs it more than NL or those Westernized universities... (informant nr. 16, phase 3).“

„I want to be mentally well prepared for returning back home to India. I want to be prepared and decide well not to regret any mistake later on. I have mixed feelings about returning. I will be missing something and gaining something at the same time.” (informant nr. 17, phase 1).“

„I have to return for my parents, as they get old, they will need me and my husband around more and more. They have done their part by taking care of me, now it will be my turn... (informant nr. 17, phase 1).

„My wife is fed up with me being so far away, but I am here for our common benefit and better future. I want to live together with my family. If we would live abroad, my wife would lose her job in Ethiopia and my children would have to cope with the new language. That is why my return plans are clear and well organized (informant nr. 18, phase 1).“

„I am lucky to get this opportunity to study abroad. I know I can be beneficial back home and bring some positive changes. Only if I could not find a proper job back in Benin, I would have to find it elsewhere (informant nr. 19, phase 1).“

„I have responsibilities back home. I have left my family there. Luckily there are all those modern technology... so I can be in contact with my wife, daughter, mom and brothers every day (informant nr. 19, phase 1).“

„I feel even more strongly responsible and obliged now, more than before during my studies, to contribute to the development of society and economy here, in Benin, where my home is, where I can contribute the most (informant nr. 19, phase 2).“

„I try to keep my future very opened in general. Most probably I will not return to my home country, but who knows. It is not very productive to worry about the job or the future. Even though I like to have my roots, I like to keep moving as well (informant nr. 20, phase 1).“

„I am very close to my mother and being so far away is emotionally difficult especially now as she is getting older. I am the oldest one of her children and I should help her out and be around as there is no care for elderly provided by the state (informant nr. 21, phase 1).“